
Sociale Bewegingen en Wereldhandelspolitiek

Benaderingen van sociale bewegingen: politieke mogelijkhedenstructuur en sociale bewegingen in verzet tegen de WTO

Robin van Stokrom, studentnummer: 97613330

Scriptiebegeleider: Dr. Hein-Anton van der Heijden

Tweede scriptielezer: Dr. Saskia Poldervaart

Huizen, 30 november 2003. Universiteit van Amsterdam

Faculteit der Maatschappij en Gedragwetenschappen (FMG)

Afdeling Politicologie, afstudeerrichting Vergelijkende Politicologie

Free Movement of the Free Spirit.
**“The economy is everywhere that
life is not: but however intertwined
the two may become, they simply
do not meld, and one can never be
confused with the other”.**

From the Twilight of the Bureaucrats
Raoul Vaneigem, 1986

Inhoudsopgave

1. POLITIEKEN VAN DE WERELDHANDEL	4
<i>De Wereldhandelsorganisatie</i>	7
<i>Globalisering. Mondialisering</i>	8
<i>Doel en vraagstelling</i>	11
2. BENADERINGEN VAN SOCIALE BEWEGINGEN	13
<i>Globaliseringsbewegingen</i>	15
<i>Theoretische benaderingen</i>	19
<i>Algemene toepassing van de benadering</i>	32
3. FORMELE STRUCTUREN VAN DE WTO	34
<i>De Wereldhandelsorganisatie</i>	34
<i>Besluitvorming binnen de WTO</i>	36
<i>Machtsverhoudingen binnen de WTO</i>	41
<i>Conclusie</i>	43
4. TEGENSTELLINGEN BINNEN DE WTO	45
<i>Nationale belangen, economisch nationalisme</i>	47
<i>Noord-Zuid</i>	49
<i>Arbeid-Kapitaal</i>	57
<i>Milieu-Vrijhandel</i>	64
<i>Vrijhandel-Protectionisme</i>	74
<i>Conclusie</i>	80
5. DE WTO EN INVLOED SOCIALE BEWEGINGEN	83
<i>NGO-participatie bij de WTO</i>	86
<i>Invloed buiten de officiële WTO-structuren</i>	92
<i>Conclusie</i>	99
6. STRATEGIE VAN BEWEGING EN ORGANISATIES	102
<i>Crisis van legitimiteit</i>	104
<i>De strategie van de internationale vakbeweging</i>	105
<i>De strategie van Oxfam</i>	107
<i>Fair trade discours</i>	111
<i>Radicale tegendiscoursen</i>	115
<i>Een synthese tussen de discoursen?</i>	121
<i>Conclusie</i>	123
7. CONCLUSIE	126
BIBLIOGRAFIE	134

1. politieken van de wereldhandel

Na een relatief anoniem bestaan van vijftig jaar, is de Wereldhandelsorganisatie onder de naam WTO nu misschien wel de op een na bekendste internationale organisatie ter wereld, na de Verenigde Naties. Dat is wellicht niet dankzij haar charme, maar is eerder te danken aan het wereldwijde protest dat de WTO opgeroepen heeft sinds de officiële oprichting in 1995. In november 1999 met de *Battle of Seattle*, toen duizenden activisten de toegangswegen tot het conferentiegebouw bezet hadden en zich zo goed als geweldloos verzetten tegen peperspray, wapenstok en traangas van de retpolitie, verschoof het nieuws over de WTO definitief van de economiepagina's naar de voorpagina's van de kranten. "Hooligans tegen de globalisering", kopte een bekende Nederlandse krant waarbij twee activisten op een foto temidden van een traangaswolk fier stand hielden. De geur van traangas dampte van de krant.

"Het is november 1999, de WTO, wetgevers van het mondiale kapitalisme, pogen samen te komen in een stad dampend van traangas en verlamd door tienduizenden demonstranten. Graffiti is op de muur gespoten: *Vergeet het niet – Wij winnen*. Het is duidelijk: de geschiedenis heeft nog een stuk verder te gaan", blijkt een informatiekraant van de *Peoples' Global Action* (PGA 2000), een van de militante netwerken achter de protesten, terug op Seattle. De protesten kunnen inderdaad, zoals de auteurs stellen, gezien worden als een klap in het gezicht van diegene wiens geloof in de "voortgang" en het neoliberalisme onoverwinnelijk leek, zo legendarisch uitgebeeld door de publicatie van "Het einde van de geschiedenis en de laatste mens" van de Amerikaanse politicoloog Fukuyama (1991).¹ "Tot voor kort was het verzet tegen liberaal beleid en de macht van het bedrijfsleven zwak en fragmentarisch, maar inmiddels lijkt de heersende macht steeds meer in de verdediging te worden gedrongen. Waar vertegenwoordigers van het bedrijfsleven ook bijeenkomen

¹ Fukuyama baseert zijn theorie op een Hegeliaans concept van de geschiedenis, die evolueert op basis van tegenstellingen of tegenstrijdigheden. Volgens hem is het einddoel van de geschiedenis nu bereikt omdat de liberale staat de winnaar is van de ideologische strijd tussen "totalitaire" (communisme/fascisme) en "vrije" (liberale) staten. De liberale maatschappij is vrij van tegenstrijdigheden en daarmee is de historische dialectiek afgesloten. De alternatieve globaliseringsbeweging bestrijdt dat en laat zien dat de liberale staat minder vrij is dan gesteld en dat deze gebaseerd is op tegenstrijdigheden, bijvoorbeeld die tussen de liberale markt en democratie en tussen bescherming van het milieu en de liberale markt. In het vierde hoofdstuk van deze scriptie komen enkele van deze tegenstrijdigheden aan bod.

met politici, hun vergaderingen komen moeizaam tot stand en vinden plaats tussen prikkelraad en zwaar bewapende politiemachten, onder belegering van woedende menigten. Fukuyama heeft zijn theorie over het ‘einde van de geschiedenis’ snel moeten intrekken” (Hudig 2002: 200).

De Seattle protesten waren zeer divers: vakbonden, milieuorganisaties, ontwikkelingsorganisaties, mensenrechtengroepen, solidariteitsgroepen, allerhande actiegroepen van de meest uiteenlopende onderwerpen en heel veel jonge actievoerders met affiniteit voor alternatieve bewegingen van diverse pluimage. “De onderhandelaars van de WTO kregen op de openingsdag van de top in Seattle een warm onthaal in de vorm van de grootste demonstratie die sinds de Vietnamoorlog in de VS had plaatsgevonden. Gedurende de hele top hielden de massale protesten op straat aan, met samenkomsten van zo’n twintig tot vijftigduizend mensen per dag. De demonstraties brachten vakbonden, NGO’s en groepen actievoerders samen die allemaal uiterst verontwaardigd waren over de WTO, die geen aandacht schonk aan de bezorgdheid om maatschappij en milieu. De demonstranten zagen de WTO als het voornaamste symbool van een globaliseringsmodel dat door bedrijven werd aangestuurd en dat op veel plaatsen op aarde leidde tot toenemende maatschappelijke ongelijkheid en verwoesting van het milieu” (Hoedeman en Doherty 2002: 85). Maar niet alleen in Seattle waren er die dagen protesten, in meer dan honderd steden in alle werelddelen protesteerden honderdduizenden tegen de WTO. Dit herhaalde zich later onder andere tijdens de volgende WTO-conferenties van Doha (2001) en in Cancún (2003).

Als donderslag bij heldere hemel² presenteerde zich tijdens de conferentie in Seattle een beweging die zich al jaren aan het ontwikkelen was. Want ook de Tweede Ministeriële Conferentie van de WTO in Genève in 1998 zag massaprotesten tegen zich gericht, net als het vijftigjarig feestje in 1997 ter gelegenheid van de stichting van de voorloper van de WTO, de Algemene Overeenkomst over Tarieven en Handel (GATT). En eerder in de jaren

² “Men dacht ‘iedereen is voor handel en vrijhandel is fantastisch’. Nooit dacht men over de kritische kanttekeningen die er zijn. Die scepsis is blijven woekeren. Al bij de ministeriële vergadering in 1998 waren er demonstraties tegen vrijhandel en werden er auto’s in brand gestoken. Mijn tien jaar oude Honda werd verdomme ook vernield! (lacht) Daar werd noch door de WTO noch door de lidstaten echt op gereageerd. Vijftig jaar lang was er geen hond geïnteresseerd in handelsbeleid! Plotseling komt het dan in Seattle tot een uitbarsting en gaan vakbonden, milieu-, landbouw-, en ontwikkelingsorganisaties hand in hand. Er was plots een nieuwe vijand. Het IMF en de Wereldbank waren al aangevallen. Maar wie kende nu de WTO?” WTO-diplomaat in Van Scharen (2000)

negentig betoogden in India honderdduizenden boeren. Activisten uit Europa trokken nu gezamenlijk op met boeren uit India, Brazilië en Mexico die strijden voor de afschaffing van de WTO; een unieke combinatie in de wereldgeschiedenis van sociaal protest. En deze protesten tegen de WTO staan op hun beurt niet op zichzelf, gezien de protesten die sinds halverwege de jaren negentig steeds vaker gepaard gingen met vele topontmoetingen van wereldleiders, zoals de G8, de EU, de NAFTA en toppen over andere vrijhandelsverdragen. Ditzelfde geldt voor het Zuiden, met massale bewegingen tegen de neoliberale politiek die door machthebbers is ingevoerd op “advies” van het IMF en Wereldbank. De Ministeriële Conferenties van de WTO gaan echter niet alleen gepaard met straatprotesten. Ook zijn er campagnes van maatschappelijke organisaties, op zowel het niveau van de WTO als op het niveau van de lidstaten. Er is sprake van een wereldwijde beweging tegen de neoliberale globalisering, die bestaat uit een breed spectrum van netwerken, organisaties en bewegingen die en/of lokaal, nationaal en internationaal georganiseerd zijn.

De beweging wordt ook wel “antiglobaliseringsbeweging” of steeds vaker “andersglobaliseringsbeweging” genoemd.³ Enerzijds bestaat “de beweging” uit duizenden maatschappelijke organisaties die de grenzen van de nationale politiek al lang overstegen zijn. De meeste, waaronder milieu-, ontwikkelings-, mensenrechten-, en arbeidersorganisaties, houden zich al langer dan Seattle bezig met beleidsbeïnvloeding van de transnationale politieke staatsinstituties. Veel theoretici spreken daarom ook wel van een *global civil society*, dat zich als derde macht heeft gemanifesteerd tegenover de macht van de bedrijven en de internationale politieke instellingen. Anderzijds zijn er de netwerken van actiegroepen, die zich meer bezighouden met politieke actie buiten de gangbare structuren.

³ Antiglobalisering kwam rond de Seattle-protesten in Noord-Amerika in de mode bij journalisten en activisten in een tijd dat globalisering enkel geassocieerd werd met de liberale economische globalisering. Als gevolg van het in de mode geraken van de term, kreeg globalisering ook andere bijbetekenissen dan slechts de neoliberale economische visie, zoals politieke, sociale en culturele globalisering. Tijdens protesten in België tegen de EU *coïnden* radicale activisten uit België en Nederland, die een kantoor van de Europese chemische lobby (European Chemical Industry Council CEFIC) bezetten, voor het eerst *andersglobalisering*, bedoeld om aan te geven dat andere vormen van globalisering ook mogelijk zijn. Het woord lijkt een vertaling van het Franse *altermondialisme* en wordt veelvuldig gebruikt in verdeel- en heerstactieken van machthebbers om een onderscheid te maken tussen de “radicale en slechte” en de “gematigde en goede” actiegroepen en netwerken. Zo heeft menig politicus, waaronder de huidige premier van België, zich ook al andersglobalist genoemd.

De Wereldhandelsorganisatie

In deze scriptie staat deze alternatieve globaliseringsbeweging en haar interactie met de WTO centraal. De Wereldhandelsorganisatie is een politieke organisatie waar haar lidstaten pogen te komen tot nieuwe mondiale wetgeving over wereldhandel. Zij is de opvolger van de GATT, die in 1947 is opgericht als overblijfsel van het nooit tot ontwikkeling gekomen *International Trade Organisation*. De GATT was oorspronkelijk alleen een platform waar de lidstaten (de Noordelijke landen), vanuit een Keynesiaanse ideologische achtergrond, overleg voerden over het beperken van handelsbelemmerende douanetarieven (quota's) voor handelsgoederen die lidstaten onderling hadden opgeworpen om hun economieën te beschermen tegen buitenlandse negatieve invloeden. De GATT stond alom bekend om haar geheimhouding over de uitkomsten van haar conferenties en de zeer geringe belangstelling voor haar activiteiten vanuit de buitenwereld. Maar met de aanstaande oprichting van de WTO, waarover onderhandeld werd tijdens de allerlaatste GATT-ronde, de Uruguay-Ronde (1986-1994), nam de belangstelling sterk toe, mede omdat de bevoegdheden van de WTO drastisch zouden toenemen. De WTO-geschillencommissie kreeg een grotere bevoegdheid en mandaat dat landen effectief zou toestaan handelsmaatregelen te nemen als andere lidstaten hun wetten en beleid onvoldoende aanpasten aan de regels van de WTO. Dit heeft onder meer geresulteerd in een enorme groei in het aantal zaken dat voorgelegd is.⁴

Ook het aantal terreinen waarover binnen de WTO onderhandeld zou worden, nam sterk toe met onderwerpen die varieerden van de economische vrijmaking van diensten zoals de gezondheidszorg, onderwijs en watervoorziening, en “vrijmaking” van intellectuele eigendomsrechten. Al met al kreeg de WTO een veel krachtiger mandaat, waarmee de neoliberale globalisering met sneller gemak in de wereld geïmplementeerd kan worden.

Gegeven deze wapenfeiten van de WTO en de machtsverschillen daarbinnen –die een afspiegeling zijn van de mondiale machtsverhoudingen– kon de organisatie erop wachten dat er felle protesten zouden uitbreken. De huidige vorm van economische globalisering is vooral ten goede gekomen van die staten en bedrijven die reeds machtig waren en gevestigd zijn in het Noorden. Hoewel een aantal ontwikkelingslanden spectaculaire groeicijfers hebben laten zien, is er sprake van een consolidatie van de machtsbasis van het Noorden binnen het wereldhandelssysteem, dat sinds het verval van de Sovjet-Unie en het “reëel be-

⁴ “The organization’s Dispute Settlement Body received over a hundred complaints during its first three years of operation, while the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) faced less than a hundred cases during the preceding half-century” (Scholte e.a. 1998: 4).

staande socialisme” eind jaren tachtig drastisch is toegenomen. Veel landen, vooral in sub-Sahara Afrika, blijven achter op de ontwikkelingen en zowel binnen als tussen staten is de tweedeling tussen de *have's* en de *have-nots* aan het toenemen, mede als gevolg van de internationale economische regels en instituties (Went: 2002). Een organisatie zoals de WTO roept het protest *de facto* over zich af. Haar interne machtsevenwicht is gebaseerd op de machtsverhoudingen zoals die zich binnen het wereldhandelssysteem manifesteren. Die ongelijke verhoudingen roepen protest op, vooral doordat de politieke elite binnen de WTO zichtbaar samenkomt om mondiale handelsregels op basis van die machtsverhoudingen te bepalen. Binnen de WTO schrijft een elite gedomineerd door de machtigste landen –een numerieke minderheid binnen de WTO– de wereldwijde regels die grote invloed hebben op de sociaal-economische omstandigheden van miljarden mensen. Hier worden regels voor het mondiale economische globaliseringproces geschreven.

Globalisering. Mondialisering

Daar waar het verschijnsel globalisering in de jaren negentig in publieke debatten vrijwel geheel als een economische ontwikkeling werd beschouwd, heeft het ook een militaire, culturele, politieke en sociale dimensie. “Globalisation may be defined as the intensification of economic, political, social, and cultural relations across borders” (Kegley and Wittkopf 1993: 249). Globalisering valt dan ook nauwelijks een *nieuwe* ontwikkeling te noemen, gelet op bijvoorbeeld de ontwikkelingen tijdens de koloniale periode, de slavenhandel en de twee Wereldoorlogen. Het wordt steeds moeilijker gemaakt te ontsnappen aan de impact van dit wereldsysteem. Het is een proces waarbij de economische, politieke en militaire relaties tussen staten en bevolkingen met elkaar integreren, gekenmerkt door het feit dat keuzes in het ene land invloed hebben op de omstandigheden in een ander land.

Sinds de jaren negentig kwam de term globalisering in de mode bij wetenschappers om nieuwe ontwikkelingen van deze integratie een nieuwe naam te geven. Globalisering werd steeds meer geassocieerd met voortschrijdende liberalisering van de economische relaties en het verdwijnen van staatsgrenzen voor kapitaal en productiemiddelen. Voor de Tweede Wereldoorlog produceerden bedrijven vooral in hun moederland en werden deze producten naar andere landen geëxporteerd (of gewoon gestolen; denk aan kolonialisme). Sinds de Tweede Wereldoorlog en vooral de jaren zeventig⁵ is er een globalisering van

⁵ “Toen in Bretton Woods de naoorlogse financiële architectuur in elkaar gezet werd was iedereen het er onder leiding van Keynes over eens dat landen het grensoverschrijdend kapitaalver-

productiemiddelen waarbij het productieproces in meerdere landen tegelijk plaats kan vinden; de productie vindt plaats waar zij het meeste rendement oplevert, terwijl in eerdere tijden de productiebedrijven binnen eigen nationale grenzen bleven. Bedrijven zijn daarbij vrij om zelf te bepalen waar zij willen investeren. “Automatiseringsconglomeraat ABB – met werknemers in meer dan honderd landen een van de grote multinationals– vatte wat dat betreft de essentie van de wereld van vandaag goed samen toen hij globalisering omschreef als ‘de vrijheid voor elke vennootschap binnen mijn groep om te investeren waar en wanneer zij dat wil, om te produceren wat zij wil, en om te kopen en verkopen wat zij wil, onder zo min mogelijk beperkingen als gevolg van sociale wetgeving’” (Went 2001).

In dit huidige proces van globalisering wordt de staat in het algemeen als slachtoffer gezien. Dit nationale instituut met monopolie op wetgevende, bestuurlijke, rechtsprekende bevoegdheden als ook de houder van het geweldsmonopolie, zou onvoldoende in staat zijn zelf richting te geven aan de economie. In plaats daarvan zijn nationale staten steeds meer verwickeld in een onderlinge competitiestrijd om de gunst van het internationale bedrijfsleven. Het zijn echter de staten –met name de Noordelijke– die deze richting in zijn geslagen om de winstgevendheid van de bedrijven die statutair op hun grondgebied zijn gevestigd, te verhogen en daarmee de huidige golf van economische globalisering richting hebben gegeven. Een groot aantal Zuidelijke landen heeft sinds halverwege jaren zeventig vervolgens de nationale grenzen voor buitenlandse investeringen opener gemaakt, veelal onder druk van het IMF en Wereldbank en westerse staten.

Dit globaliseringproces ontstond onder groeiende invloed van het neoliberale gedachtegoed. Deze ideologie stelt dat kapitaal, investeringen en producten zo vrij als mogelijk moet kunnen bewegen en dat de sociale interventies in dit bewegingsproces voorkomen moeten worden. Nationale en internationale regelgeving moet voorwaardenscheppend zijn voor de economische bewegingsvrijheid, bijvoorbeeld door de infrastructuur te verbeteren, waarmee de algehele winstgevendheid als vanzelf zal toenemen. “Maar in tegenstelling tot wat de officiële ideologie wil, heeft deregulering wel tot meer markt maar in het geheel niet tot minder, maar tot een andere overheid geleid” (Went 1999). Dit proces heeft wel het democratische uitgangspunt van soevereiniteit ter discussie gesteld. “Contemporary accelerated growth of supraterritorial flows has made sovereignty (in its traditional sense of ab-

keer zouden moeten controleren, om greep te houden op de economische ontwikkeling in eigen land en geen speelbal te worden van financiële markten. Vanaf midden jaren zeventig is dit idee in snel tempo gemarginaliseerd, en volgens de sindsdien heersende economische orthodoxie zijn landen slechts gebaat bij de combinatie van vrijhandel en vrij kapitaalverkeer” (Went 1999).

solute, supreme, comprehensive, unilateral state control over a given territorial jurisdiction) unworkable. ... To be sure, the end of sovereignty has in no way mended the end of the state. On the contrary, many states (especially those of the OECD countries) have in recent history grown in size, acquired new policy instruments, and expanded their competences” (Scholte *e.a.* 1998: 4).

Het gevolg van deze specifieke globaliseringsprocessen is dat mensen zelf steeds minder grip en invloed hebben op hun directe leefomgeving. Dit komt doordat banen net zo snel weer komen als gaan, doordat de mensen zelf ook te maken hebben met een groeiende (wereldwijde) concurrentiedruk en doordat politieke macht in dit proces steeds verder weg verdwijnt naar hoger gelegen instituties, zoals de EU, de WTO, maar ook naar afzonderlijke bedrijven die (bijvoorbeeld als gevolg van privatiseringen) buiten elke macht om, besluiten nemen die invloed hebben op mensen (het sluiten van een fabriek of het niet opruimen van vervuiling bijvoorbeeld). Een van de resultaten is een groeiende oppositionele wereldwijde beweging van bewegingen, ontstaan uit algemeen sociaal protest op lokaal, nationaal en internationaal niveau, die zich vooral buiten staatspolitieke kanalen om manifesteert.

Het besef dat mensen controle verliezen over hun sociaal-economische omstandigheden heeft ook invloed op overheden, zelfs in het Noorden. Zo is een van de belangrijkste boodschappen van een rapport van een Duitse parlementaire commissie, volgens een van de externe leden van de commissie, “dat de politiek de hedendaagse mondiale onbalans tussen de macht van het wereldwijde kapitaal en de burgers van de wereld in evenwicht moet brengen” (Went 2002). Uit de zorgen die vanuit sommige overheden worden geuit, blijkt inderdaad dat kritiek serieus genomen wordt. Voor een groot deel is dit ook tactiek. Zo verkondigde de (voormalige) regeringsleiders Tony Blair (VK) en Bill Clinton (VS) tijdens de *World Economic Forum* (WEF) in 2000, vlak na Seattle, dat de demonstranten volledig in hun recht stonden. [They] “paid lip-service to what they generously decried as legitimate concerns of the Seattle demonstrators, but continued to defend the launch of a new WTO round to achieve further trade liberalisation” (CEO: 2000). Deze politieke elite probeert, net als invloedrijke bedrijven en andere internationale actoren de beweging als geheel uit elkaar te spelen door kritische voorstanders binnen het NGO-kamp voor verdere handelsliberaliserings in het kamp van de neoliberale globalisten te betrekken. De brede globaliseringsprotestbeweging, waaronder naast netwerken van alternatieve actievoerders en actiegroepen ook de grote NGO's en vakbonden, bevindt zich in toenemende mate op een kruispunt waarbij gekozen moet worden voor ofwel overleg en minder protest, of voor

protest en de creatie van inspirerende alternatieven buiten de officiële staatsstructuren om, waarbij concrete eisen niet samen te hoeven vallen met een coöptatieproces.

Doel en vraagstelling

Het doel van deze scriptie is om de politieke processen te bestuderen waarbij sociale bewegingen invloed uitoefenen, of invloed proberen uit te oefenen, op deze economische en staatspolitieke globaliseringsprocessen. Deze beweging wordt in deze scriptie geanalyseerd vanuit haar confrontatie met de Wereldhandelsorganisatie, de belangrijkste organisatie op het terrein van de economische globalisering. Centraal staat de interactie tussen beweging en de WTO en de mogelijkheden tot beïnvloeding van de wereldhandelspolitiek. Ook de mogelijkheden die stromingen zien *buiten* de structuren van dit proces van globalisering, komen aan bod. Deze scriptie gaat uit van een bepaalde theoretische benadering om die interactie te bestuderen, de politieke mogelijkheden structuur (POS). Daarbij wordt eerst een poging gedaan om deze benadering zo aan te passen dat aan algemene kritieken op de benadering voldaan wordt. Het doel daarvan is om tot een bruikbaar kader te komen, waarmee de interactie tussen beweging en WTO bestudeerd kan worden. De vraagstelling die centraal staat in de scriptie is: *wat kan de politieke mogelijkheden structuur vertellen over de interactie tussen de globaliseringsprotestbeweging met de Wereldhandelsorganisatie, over de ontwikkeling van de andersglobaliseringsbewegingen en over de mogelijkheden om de structuren van globalisering te wijzigen, gelet op de specifieke eigenschappen van de Wereldhandelsorganisatie?*

In hoofdstuk twee komt eerst de globaliseringsbeweging zelf aan bod, met een korte inleiding over haar geschiedenis hiervan, wat deels gebaseerd is op een leeronderzoek naar deze beweging (Van Stokrom 2002). Vervolgens komen in ditzelfde hoofdstuk de diverse theoretische benaderingen over sociale bewegingen aan bod die deel uitmaken van de gangbare politicologische literatuur die op de Universiteit van Amsterdam bestudeerd wordt, waaronder de *hulpmiddelenbenadering* en de *politieke procesbenadering* waarin de *politieke mogelijkhedenstructuur* een centrale rol speelt. Na een kort overzicht van deze benaderingen, verschuift de aandacht naar algemene kritieken hierop en zal geprobeerd worden om tot een aangepast kader te komen waarmee de interactiemogelijkheden tussen de WTO en beweging adequaat bestudeerd kunnen worden. De *sociaal-constructivistische benadering* speelt hierin een aanvullende rol.

In de hoofdstukken drie, vier en vijf zal vervolgens de WTO en haar interactie met haar uitdagers centraal staan. In hoofdstuk drie zal eerst aandacht gegeven worden aan de orga-

nisatiestructuur van de WTO en haar interne machts patronen. In hoofdstuk vier staan de interne tegenstellingen centraal, waar de politieke agendapunten die binnen WTO-structuren zelf aan bod komen, onder gebukt gaan. Dit omvat tegenstellingen tussen lidstaten onderling (economisch nationalisme) en de tegenstellingen Noord-Zuid, milieu-kapitaal, arbeid-kapitaal, en protectionisme-vrijhandel. In hoofdstuk vijf staan vervolgens de uitdagers centraal en de formele mogelijkheden die maatschappelijke organisaties hebben om beleid van de WTO te beïnvloeden. Het gaat hierbij zowel om de interne mogelijkheden als ook externe mogelijkheden, zoals straatprotesten en lobby bij de lidstaten. Hierbij wordt ook het verschil duidelijk tussen de invloed die het bedrijfsleven weet te generen en de invloed van protestbewegingen. Daarnaast komt in dit hoofdstuk de elitestrategie aan bod en sluit ik af met een evaluatie van de diverse successen of invloeden van de beweging.

In hoofdstuk zes staat de beweging zelf centraal. Hier wordt kortstondig de campagne van de geïnstitutionaliseerde arbeidersbeweging behandeld en geëvalueerd. Dan wordt ook het dominante alternatieve discours van Fair Trade geëvalueerd en staat hierbij vooral de campagne van Oxfam centraal. Tot slot aan dit hoofdstuk komt het algemene discours van de radicale tegenbewegingen aan bod en onderzoek ik waar mogelijkheden liggen voor syntheses en samenwerking tussen WTO-lidstaten, het Fair Trade discours en de meer radicale tegenvertogen. In de conclusie, hoofdstuk zeven, geef ik een samenvatting van de bevindingen over wat de theorieën vertellen over de globaliseringsprotestbewegingen.

Een opmerking tot slot. Er is mij meer informatie beschikbaar over sociale bewegingen die zich in het Noorden manifesteren. Dit specificceert zich verder naar Europa en komt vooral naar voren in de analyse van elitestrategieën binnen de WTO en de strategie van sociale bewegingen. Bewegingen en politiek in het Zuiden komen hierdoor minder aan bod.

2. Benaderingen van sociale bewegingen

Sociale bewegingen vormen (in)directe netwerken van organisaties, groepen en individuen die zich richten op het bereiken van een bepaald (politiek) doel en daarvoor gebruik maken van vormen van politieke actie (zowel collectief als incidenteel ook individuele acties) zoals het voeren van campagnes, demonstraties en directe acties, of die zich richten op het inbrengen van een andere sociale praktijk (andere sociale relaties) in het hier en nu en dit publiekelijk uitdragen; het confronteren van de maatschappij met andere denkbeelden.⁶ Voorbeelden hiervan zijn de vredesbeweging, arbeidersbeweging en milieubeweging. Er bestaat een onderscheid tussen maatschappelijke organisaties en de sociale bewegingen. Bewegingen laten zich kenmerken door een netwerkachtige organisatie en een *bottom-up* proces. Organisaties hebben vaak hiërarchische formele structuren en zijn professioneel; zij werken met betaalde krachten. Een organisatie kan dus wel onderdeel zijn van een bewegingsnetwerk als zij bijvoorbeeld over hetzelfde politieke thema campagnevoeren.

Er zijn daarnaast ook bewegingen die zich relatief minder bezighouden met politieke (collectieve) actie en relatief meer naar binnen zijn gericht, op het eigen netwerk, *scène* of gemeenschap. Vaak, niet altijd, horen die bewegingen tot een bredere politieke beweging. Sociaal-culturele bewegingen zoals de punk- en tekno-beweging komen bijvoorbeeld uit een bredere kraakbeweging of zijn onderdeel van de bredere politiek-radicalen beweging (de alternatieve beweging). Zij zijn politiek in zoverre dat zij in het hier en nu een andere politiek –een andere sociale praktijk– voorstellen en praktiseren en zich met hun muziek en stijl verzetten tegen de dominante politiek vanuit een bepaald politiek-sociaal bewustzijn.⁷ In hun dagelijkse omgang gaan zij vaak uit van een andere set van waarden en sociale rela-

⁶ In de literatuur bestaan veel definities van wat sociale bewegingen zijn of aan welke voorwaarden bewegingen moeten voldoen, voordat er gesproken mag worden over een sociale beweging. Hier is gekozen voor een nieuwe definitie die beter past bij het onderzoek. Of een definitie toepasselijk is, blijkt uit de toetsing met de voorbeelden uit de praktijk en niet door vergelijking met definities die vaak al een bepaalde *bias* (waarde) in zich hebben, onderdeel van een gevestigde stroming of benadering zijn, en dus relatief onbruikbaar binnen dit onderzoekskader.

⁷ “Politics starts in your daily life. That is where powerrelations take hold, where you can start changing things and create room for different ways of living, working and different ways to relate to each other. For a better and more beautiful way of live you don’t have to wait for government action or legislation” (Kallenberg 2001: 93).

ties, wat zij onder meer via muziek en stijl publiekelijk proberen uit te dragen.⁸ Dit geldt ook voor vrijemediabewegingen en bewegingen zoals *Food not Bombs* (Gratis Eten!) en *adbuster* (ruisveroorzakers in de wereld van reclame) die zichzelf vaak tot onderdeel van een alternatieve (libertaire/ do-it-yourself) beweging zien. Ook netwerken van kerken bijvoorbeeld kunnen onderdeel zijn van een bredere beweging, zoals de solidariteitsbeweging (solidariteit met onderdrukten in de wereld) en vluchtelingenbewegingen (steun en opvang aan vluchtelingen en strijd voor vrije migratie).

Binnen een brede beweging is er vaak groot verschil in mate van radicaliteit van bijvoorbeeld actievorm, het politiek doel dat nagestreefd wordt en de alternatieven die worden voorgesteld. Zo zijn er in de brede milieubeweging groepen die zich alleen bezighouden met het beschermen van natuurgebieden en als middel daarvoor geld en politieke lobby zien, terwijl er ook groepen in diezelfde brede milieubeweging zijn met veel radicalere doelen en middelen. Zij stellen bijvoorbeeld gangbare productie- en consumptiepatronen ter discussie, gebruiken ‘burgerlijke ongehoorzaamheid’ (ook wel: geweldloze directe actie) als actiemiddel en richten zich minder op beleid maar meer op de praktijk, en pogen bijvoorbeeld de publieke perceptie van maatschappelijke problemen te beïnvloeden. Ook als groepen niet met elkaar communiceren en geen direct netwerk vormen, kan toch gesproken worden van een en dezelfde beweging omdat de groepen zich richten op het dezelfde thema: natuurbehoud. Zo kunnen er dwarsverbanden zijn *tussen* bewegingen. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de groepen en individuen die een meer radicaal politiek alternatief nastreven en aan onderlinge communicatie doen, bijvoorbeeld via e-maillijsten, door gebruik te maken van dezelfde media om elkaar en het publiek te informeren, door dezelfde ontmoetingsplaatsen te hebben of door gezamenlijk bijeenkomsten te organiseren. Dit speelt zich ook af tussen organisaties die zich bezighouden met milieu of ontwikkeling en die elkaar vinden in een specifieke campagne waar thema’s kunnen samenvallen, zoals ‘maatschappelijk verantwoord ondernemen’ of ‘globalisering’. Daarbinnen bestaan vaak ook weer diverse stromingen.

⁸ Zo concludeert Pytrick Schafraad (2002: 149) in zijn studie naar de punkbeweging dat mensen in de Do It Yourself (DIY) punk cultuur “hun alternatieve visies ... in hun directe omgeving in de praktijk proberen te brengen. Dit is een politieke daad. Een politieke daad hoeft niet ergens tegen gericht te zijn, maar kan ook ergens voor, of initiëren en scheppend zijn en kan op die manier ook confronteren”.

Globaliseringsbewegingen

Dit geldt ook voor de anti/anders/globaliseringsbeweging die uit meerdere netwerken en groepen bestaat. Binnen de beweging zijn er stromingen, andere sociale bewegingen en organisaties die verschillen in het politiek doel of de alternatieven die nagestreefd worden en de middelen die zij daarbij ter beschikking hebben. Deze beweging, of beweging van bewegingen, kent ontzettend veel kernen, wortels en vertakkingen die via netwerken met elkaar in verbindingen staan, bijvoorbeeld op het gebied van informatie-uitwisseling, maar die dus niet per se dezelfde politieke doelen nastreven. Deze beweging van bewegingen is zeer internationaal verspreid en voor een groot deel komt zij voort uit bewegingen die reeds bestonden voordat er gesproken werd over globalisering. Zo zijn er talloze massale protesten geweest in ‘ontwikkelingslanden’ tegen de neoliberale politiek in de jaren tachtig en negentig, tot in de 21^e eeuw. Deze neoliberale politiek is voor een groot deel opgelegd door internationale instellingen als het IMF, Wereldbank en de Werelhandelsorganisatie en uitgevoerd door machthebbers in die landen. De protestbewegingen in die landen kennen aan de ene kant een groot en spontaan karakter, bijvoorbeeld massale protesten die soms dagen duren en niet vanuit een organisatie zijn georganiseerd en die gepaard gaan met rellen, kogels en doden. In 2001 waren er volgens conservatieve schattingen maar liefst in drieëntwintig Zuidelijke landen zevenenzeventig episodes van protesten in de vorm van demonstraties of stakingen.

De meeste protesten in deze landen waren gericht tegen nieuw beleid dat door het IMF is geïnitieerd en eenderde van de protesten was gericht tegen het IMF of de Wereldbank als instituut.⁹ De meeste onrusten vonden plaats in Argentinië waar twee presidenten op rij in een maand tijd vervangen werden. In de periode van november 1999 tot september 2000 waren er vijftig verschillende anti-IMF protesten in dertien landen, waaronder Zambia, Honduras en Bolivia, waarbij tien mensen het leven lieten en driehonderd gewond raakten (World Development Movement 2000, 2002).

Het protest in het Zuiden richt zich dus op de nationale regeringen, maar ook op de internationale instellingen die het beleid opleggen en de landen, bedrijven en banken die

⁹ “Of the 23 countries documented, nearly three-quarters have IMF-sponsored privatisation programmes, and over half of these have experienced anti-privatisation demonstrations. Half of the countries have had protests by civil service and public sector workers, including teachers, doctors and the police, aimed at policies that either cut or freeze wages or lead to redundancies. Over a third of countries have had demonstrations against the rising prices of basic goods and services because public subsidies have been removed” (World Development Movement 2002).

achter de schermen aan de touwtjes trekken van deze instellingen en beschuldigingen van modern imperialisme of economisch kolonialisme moeten weerstaan. In een aantal landen heeft protest tegen het neoliberalisme, privatiseringen en liberalisering een meer permanent karakter gekregen.¹⁰ Ook zijn er bewegingen zoals inheemse bevolkingsgroepen die gedwongen moeten verhuizen of op een andere wijze het slachtoffer zijn van grootschalige mijnbouwprojecten, olieontginning of waterdammen die in hun leefgebieden gebouwd worden. Omdat beleid in ontwikkelingslanden steeds vaker gefinancierd en gecoördineerd wordt door de Wereldbank en IMF, zijn de protesten ook hiertegen gericht en ontstaan er netwerkcoalities met protestgroepen in het Noorden. Ook de Wereldhandelsorganisatie is in sommige landen al lang een organisatie waar protesten tegen gericht zijn. In India bijvoorbeeld zijn grote en brede bewegingen door de (letterlijk) moordende concurrentie die de instelling veroorzaakt voor boeren, en die zich bijvoorbeeld richten tegen de invoer van genetisch gemanipuleerde zaden en voedsel, wat de WTO mogelijk heeft gemaakt.

In de Noordelijke landen ligt de situatie voor een deel anders. De regeringen en grote ondernemingen in deze landen worden door protestbewegingen in Zuidelijke landen voor een belangrijk deel mede verantwoordelijk gehouden voor de toestand waarin zij zich bevinden. Een groot deel van de inspiratie om in het Noorden actie of campagne te voeren komt voort uit een gevoel van solidariteit met bewegingen in het Zuiden en uit het besef dat een andere wereld alleen mogelijk is, als het huidige beleid van regeringen en ondernemingen uit het Noorden stopgezet wordt. Bewegingen in het Noorden die anno 2003 de diverse stromingen binnen de protestbeweging tegen de neoliberale globalisering vormen, komen daarom voor een groot deel voort uit (de resten van) bewegingen en netwerken die al lang bestaan, zoals de solidariteitsbeweging, de milieubeweging, de vrouwenbeweging, kraakbeweging en bredere linkse en alternatieve bewegingen. Pas in de periode rond 1999-2000 ontstaat de term antiglobalisering, wat geïntroduceerd is door campagnevoerders en journalisten uit Noord-Amerika in een tijd dat globalisering door politici en media alleen in relatie werd gebracht met economie en vrijhandel. Vanuit Europa ontstaat vervolgens de term andersglobalisering deels als reactie op de beperktheid van ‘anti’globalisering omdat

¹⁰ In Zuid-Afrika bijvoorbeeld “since the latter part of the 1990s, the political landscape has been re-populated by a number of prominent social movements such as The Homeless Peoples Federation (1994), TAC (1998), Concerned Citizens Forum (1999), Anti-Eviction Campaign, Anti Privatisation Forum, Soweto Electricity Crisis Committee (2000), the Landless Peoples Movement, Coalition of South Africans for the Basic Income Grant (2001) and the Education Rights Project (2002)” (Centre for Civil Society 2003).

–mede dankzij de protesten– de term globalisering steeds meer een begrip wordt waar veel niet-economische zaken onder zijn gaan vallen; om globalisering dus los te koppelen van zijn neoliberale elementen. In 2002 definieerde de slotverklaring van het tweede World Social Forum de mondiale beweging als een *Global Movement for Justice and Solidarity*.

Een korte geschiedenis leert ons dat protesten in het Noorden in solidariteit met het Zuiden al eerder in gang waren gezet dan Seattle 99. Deze protesten werden in toenemende mate in verband gebracht met mondiale economische herstructureringen als gevolg van de toenemende internationale concurrentie en globalisering. Zo waren er massale protesten tegen de Wereldbank en IMF onder meer in Berlijn (1988) en Spanje (1994). Bovendien zijn actiegroepen ook actief geweest ter gelegenheid van de EG-top van Maastricht (1992) en de Europese wil tot oprichting van de Europese en Monetaire Unie (EMU). Campagnes tegen de EU en de rol die dit instituut speelt in wereldwijde economische globalisering en de herstructurering van de Europese maatschappijen hebben zich sinds die tijd gestaag doorgezet en mondde onder andere uit in massale acties en betogingen in Spanje (1995) en Amsterdam (1997). Eenzelfde proces was zichtbaar in Noord-Amerika waar eind jaren tachtig en in de jaren negentig breed opgezette campagnes ontstonden tegen de vorming van vrijhandelszones in dit Noordelijke werelddeel.

De opkomst van deze bewegingen houdt daarbij verband met toenemende protesten op nationaal vlak tegen herstructureringen van de economie en sociale voorzieningen. Ook op nationaal vlak waren in veel Europese landen massale protesten tegen privatiseringen, liberalisering en armoede in de jaren negentig. In diverse landen ontstond daardoor een nieuwe opleving van links verzet –dat in de jaren tachtig in een neergaande spiraal zat– tegen de liberale politiek van de betreffende regeringen. Daarmee werd een nieuw klimaat geschapen waarin in gepolariseerde landen de strijd tegen neoliberale globalisering zich kon wortelen. Een beweging zoals ATTAC, een typische organisatie rond globalisering, “kon wortel schieten in het veld van sociale onrust dat omgeploegd werd door de massale stakingsbeweging die Frankrijk in november en december 1995 in rep en roer zette” (Dessers *e.a.* 2002:135). Dit geldt ook voor landen zoals Italië waar vakbonden een veel militanter karakter kennen dan vakbonden in een gepacificeerd land als Nederland. In Nederland vonden de algemene arbeidersprotesten bovendien eerder plaats (eind jaren tachtig) dan in bijvoorbeeld Frankrijk (midden jaren negentig).

Bewegingen en organisaties uit Zuid en Noord vinden elkaar en voeren gezamenlijke campagnes rond onderwerpen zoals Wereldbank en IMF zoals in 1988 (Berlijn) en 1994 (Madrid). In die periode ontwikkelen zich vooral de internationale netwerken tussen pro-

fessionele organisaties, bijvoorbeeld in de milieubeweging –mede als gevolg van de VN-milieufconferenties (Van der Heijden 2000: 185). Maar ook typische globaliseringsplatforms werden opgericht, zoals in 1994 *Fifty Years is Enough* anti-Wereldbank/IMF netwerk en het *International Forum on Globalisation* (IFG), dat bestaat uit woordvoerders en ‘intellectuele leiders’ van diverse professionele organisaties uit Zuid en Noord. Een ander voorbeeld is ook Jubilee 2000 (*Drop the debt*) dat eind jaren negentig nieuw leven blies in schuldenvrijlatingscampagnes van de jaren tachtig. Sinds 1994 namen ook netwerken tussen solidariteitsgroepen en actiegroepen wereldwijd toe. In eerste instantie is dit dankzij de opstand sinds 1994 van de Zapatista’s in Mexico –niet zonder toeval startte de opstand op de dag dat het vrijhandelsverdrag tussen Mexico, de VS en Canada in werking trad (NAFTA). De Zapatista’s nodigden actievoerders uit de hele wereld uit in 1996. Duizenden vanuit sociale bewegingen kwamen in de bergen in Chiapas bijeen. Solidariteitsnetwerken voor de Zapatista’s ontwikkelden zich hierdoor sterk en delen binnen dit netwerk gingen vervolgens in toenemende mate aan de slag met het thema van globalisering, wat in dit tijd nog gewoon benoemd werd als ‘het neoliberalisme’.

Daarnaast was er een geleidelijke ontwikkeling van de Europese netwerken van actiegroepen rond de anti-EU demonstraties van 1995 in Spanje en in 1997 in Amsterdam, en Noord-Amerikaanse netwerken rond de vrijhandelsverdragen NAFTA en FTA. De campagne tegen het investeringsverdrag MAI (Multilateraal Akkoord inzake Investerings), dat een explosieve verzetsdynamiek kreeg doordat er in meerdere landen tussen 1998-1999 protesten waren, was een factor in het verbinden van veel netwerken en organisaties in het Zuiden, maar vooral in het Noorden. Communicatienetwerken namen bijvoorbeeld sterk in omvang toe -mede door toenemend gebruik van internet- en nieuwe netwerken ontstonden tussen verschillende organisaties die zich met uiteenlopende onderwerpen bezighielden. Zij gingen zich meer richten op economische globalisering.

Een van de netwerken die zich rond deze periode ontwikkelde was Peoples’ Global Action, dat in 1998 ontstond als anti-WTO netwerk tussen Zapatista solidariteitsgroepen, directe-actiegroepen rond milieu en kapitalisme zoals EarthFirst! en massabewegingen en autonome actiegroepen uit het Zuiden. Dit netwerk riep vervolgens op tot internationale actiedagen tegen de dictatuur van de economische globalisering, wat een verzetsdynamiek stimuleerde die met protesten in Seattle 99 tijdens de derde Ministeriële bijeenkomst van de WTO een voorlopig hoogtepunt bereikten. Tijdens de conferentie in Seattle werd over de hele wereld in honderden steden actiegevoerd, net zoals eerder gebeurde tijdens de andere twee internationale actiedagen: van 16-20 mei 1998 rond de G8-top in Birmingham en de

feestelijkheden in Genève voor het 50-jarige GATT akkoord, en rond de G8-bijeenkomst in Keulen op 18 juni 1999 (*June 18th*).

Sinds Seattle 99 hebben de netwerken zich alleen maar verder ontwikkeld en zijn er weinig internationale toppen geweest die geen protesten zagen, waarbij meestal actief getracht werd de toppen te blokkeren of te verstoren.¹¹ Er ontstonden ook nieuwe initiatieven zoals het Wereld Sociaal Forum in Porto Alegre (Brazilië), een sinds het jaar 2001 jaarlijks terugkerend fenomeen waar tienduizenden activisten, actiegroepen en professionele NGO-organisaties elkaar ontmoeten in het kader van het protest tegen neoliberale globalisering en de ontwikkeling van alternatieven daarvoor. Oorspronkelijk is dit Forum opgericht als tegenhanger van het elitistische World Economic Forum, dat jaarlijks plaatsvindt in de bergen van Zwitserland in het skiresort Davos. Maar in veel werelddelen zijn er sinds 2001 ook regionale, nationale en lokale bijeenkomsten die Sociaal Forum genoemd worden. Met dit alles heeft zich een permanente dynamiek ontwikkeld; een versterkende wisselwerking van mondiale, regionale, landelijke en lokale protestontwikkelingen rond globalisering.

Theoretische benaderingen

Binnen de (politiek-)sociale wetenschappen zoals politicologie, sociologie en antropologie zijn er diverse benaderingen om de opkomst en ontwikkeling van sociale bewegingen te bestuderen. Sociale bewegingen worden door de politiek-sociale theorieën over het algemeen beschouwd als reacties op bestaande en dominante politieke praktijken. Een aantal factoren is vervolgens bepalend voor de wijze waarop de bewegingen zich ontwikkelen en of ze überhaupt tot ontwikkeling komen.

In de literatuur van de tweede helft van de twintigste eeuw over sociale bewegingen bestaan een aantal tradities. Eén daarvan is die van de *resource mobilisation* theorie (hulpmiddelenbenadering). De nadruk ligt hierin bij “bewegingsorganisaties”. Deze benadering is vooral bruikbaar als middel om de organisaties zelf te bestuderen omdat de theorie als centraal studieobject heeft hoe organisaties middelen generen en hoe zij deze inzetten om de politieke doelen te bereiken. De benadering stoelt op een vorm van een economische

¹¹ Kees Hudig (2002) biedt een nauwkeurig overzicht hoe dit soort blokkade-acties in zijn werk gaan, met basisgroepen, taartpunten, communicatie-middelen en steeds veranderende tactieken om de “neoliberale machinerie te blijven verrassen en verstoren”.

rationele-keuze theorie¹² die gebruikt wordt om antwoorden te vinden op de vragen: hoe zijn bewegingen georganiseerd, hoe komen zij aan middelen daarvoor en hoe proberen zij hun doel te bereiken (Van der Heijden 2000: 29).

De hulpmiddelenbenadering ontstond in de jaren zestig en was een reactie op de toen populaire “relatieve deprivatietheorieën”, die vertrekken vanuit het spontane en irrationele karakter van protestbewegingen. Deze theorieën kijken naar het *waarom* van bewegingen en bestuderen de opkomst van bewegingen in relatie tot wat mensen eisen en verwachten van politiek beleid, en hetgeen dat uitgevoerd wordt. Hoe groter de kloof, de groter de kans dat sociale bewegingen ontstaan. In tegenstelling daarop ziet de hulpmiddelenbenadering nauwelijks relevantie in politiek-sociale achtergronden van het protest en beschouwt zij iedere beweging in principe als hetzelfde (Van Noort 1988 Van der Heijden 2000). Deze twee benaderingen zullen in dit onderzoek niet behandeld worden. Zij bieden een te beperkt analysemodel omdat zij twee kanten van dezelfde medaille zijn; zij vormen een dichotomie¹³. De een benadrukt het spontane karakter en zoekt naar het waarom voor de protesten, de ander bestudeert het organisatorische karakter van vooral het geïnstitutionaliseerde deel van bewegingen en kijkt hoe zij dit sociaal protest organiseren en dit omzetten in concrete agendapunten. Zij bieden een te beperkt onderzoekskader om de beweging te analyseren in haar interactie met de Wereldhandelsorganisatie, het centrale doel van dit onderzoek, omdat zij grotendeels voorbij gaan aan de politieke context.

Politieke procesbenaderingen

In een meer recente traditie staan de politicologische benaderingen centraal die de bewegingen wel bestuderen in relatie tot de politieke context waarbinnen sociale bewegingen zich manifesteren. Hoewel hier ook sprake is van enige beperkingen, bieden zij een beter hanteerbaar analysekader waarmee globaliseringsprotestbewegingen bestudeerd kunnen

¹² De voornaamste vooronderstelling van de rationele keuze theorie is “dat het maatschappelijk leven een optelsom is van het gedrag van individuen, die zich in hun keuzen laten leiden door een rationele afweging van kosten en baten ... waarbij verondersteld wordt dat de deelnemers aan sociale bewegingen rationele actoren zijn, die kosten en baten van collectieve actie tegen elkaar afwegen en op basis van die afweging besluiten al dan niet tot collectieve actie over te gaan. ... [Maar] wie bepaalt wat rationeel is en in welke context?” (Poldervaart 2002: 10-11).

¹³ “The categories on either side of a dichotomy are *always* antagonistic, binary and –now that’s funny– they presuppose each other. Neither of them can stand on their own” (Spaink 2001: 115).

worden. De meest bruikbare is de politieke procesbenadering. Onderdeel hiervan is de analyse van ‘politieke mogelijkheden’ structuren (POS-benadering; *Political Opportunity Structure*). Het veronderstelt dat de wijze waarop staatspolitieke actoren en structuren georganiseerd zijn, bepalend is voor de opkomst van de beweging, het behaalde succes, de wijze van organiseren en actierepertoire. De POS-benadering bestudeert de ontwikkeling van bewegingen in verhouding tot ‘mogelijkheden’ die door (staats)politieke structuren daartoe worden ‘geboden’.

De POS-benadering bestudeert een aantal variabelen/ dimensies om de mogelijkheden in kaart te brengen. POS veronderstelt dat een zekere mate van openheid van de politieke structuren gelegenheid geeft aan nieuwe bewegingen om tot ontwikkeling te komen en daarmee tot een politieke factor van belang te worden. Maar ook een gesloten systeem kan, door tegengesteld te negeren, de ontwikkeling van een beweging stimuleren waardoor zij een meer tegencultureel karakter krijgt (vgl. Van der Heijden 2000: 33-39). Deze variabelen, die de mate van openheid-geslotenheid bepalen, zijn: a) de aard van bestaande politiek-maatschappelijk tegenstellingen; in hoeverre zijn ‘oude’ politiek-maatschappelijke tegenstellingen als kapitaal-arbeid en kerk-staat gepacificeerd b) de formele institutionele structuur van de staat; het aantal formele ‘points of access’ die burgers en organisaties kennen om hun belang formeel te vertegenwoordigen en te verdedigen c) de informele strategieën van de politieke elite ten opzichte van de uitdagers d) het partijpolitieke systeem en de machtsverhoudingen in het parlement (vgl. van der Heijden, 2000: 33-39).

Bij de eerste dimensie is de aard van de politiek-maatschappelijke tegenstellingen van belang. Als ‘oude’ tegenstellingen zoals kerk-staat en kapitaal-arbeid gepacificeerd zijn, dan ontstaat er ruimte voor politisering langs ‘nieuwe’ scheidlijnen zoals milieu. Bij de tweede dimensie gaat het om de ‘points of access’ van het politieke systeem en de formele mogelijkheden die bewegingen kennen om invloed uit te oefenen, ofwel de algemene toegang tot het politieke systeem. Het gaat hierbij vooral om de mate van decentralisatie, horizontalisatie en democratische mogelijkheden die bewegingen enerzijds de kans geven om op formele wijze invloed uit te oefenen, maar anderzijds ook van invloed zijn op organisatie en ontwikkeling van de beweging. Hiermee verbonden is de informele strategie die de politieke elite hanteert, de derde variabele van de POS-benadering. In Nederland bijvoorbeeld bestaat de gewoonte tot een strategie van ‘inclusion’. Als gevolg hiervan kennen organisaties goede toegang tot het staatspolitieke domein en overlegorganen. Integratieve strategieën van de politieke elite en de hoge mate van institutionalisering van de ‘uitdagers’ bevorderen een consensuele opstelling. De mogelijkheid tot beïnvloeding van de po-

litieke besluitvorming is ook afhankelijk van de machtsverhoudingen in het partijsysteem, de vierde variabele. Volgens Kriesi *e.a.* (1992: 230) zijn sociale bewegingen terughoudender als de ‘bevriende’ partijen aan de macht zijn en confrontatiever als die partijen in de oppositie zitten (Van der Heijden 2000: 38).

Oorspronkelijk is de POS-benadering ontwikkeld om vergelijkingen mogelijk te maken tussen de ontwikkeling van sociale bewegingen in verschillende landen. Duyvendak *e.a.* (1992) en Kriesi *e.a.* (1995) bestuderen in hoeverre de verschillen tussen “nieuwe sociale bewegingen” die zich in meerdere landen manifesteerden in de jaren zeventig en tachtig, zoals de antikernenergiebeweging en de kraakbeweging, verklaard kunnen worden aan de variatie in de nationale politieke mogelijkheden structuren. In hoeverre zou de analyse dan bruikbaar kunnen zijn in de bestudering van de globaliseringsprotestbeweging? Hoewel het belang van internationale netwerken van die bewegingen sterk is, zijn nationale politieke omstandigheden *mede* bepalend voor de opkomst van zo’n beweging in een bepaald land. Een analyse door middel van de politieke mogelijkhedenstructuur biedt mogelijkheden om de globaliseringsprotestbewegingen zoals die zich binnen verscheidene staatsgrenzen hebben ontwikkeld, te analyseren. Het gaat hier met name om de vraag, gelet op het stadium waar de beweging zich anno 2003 bevindt, in hoeverre de bewegingen het thema van globalisering op nationaal niveau hebben weten te politiseren en welke verbindingen er zijn met andere bewegingen. Of de diverse globaliseringsbewegingen hierin slagen, kan middels de nationale POS-verklaring verklaard worden (Van Stokrom 2002b: 5-7).

Een internationale POS-benadering

Ook een analyse van de internationale POS is mogelijk. In zijn onderzoek naar de mondiale milieubeweging schetst Van der Heijden (2000: 39, 188-193) hoe de variabelen eruit kunnen zien voor een internationale POS-analyse en analyseert de mogelijkheden die een internationale POS biedt met betrekking tot internationale wetgeving. De maatschappelijke tegenstellingen worden vooral gekaderd binnen de ‘basistegenstelling’ Noord en Zuid. Naast deze basistegenstelling tussen rijk en arm “spelen natuurlijk ook andere (in westerse termen ‘oude’) politieke tegenstellingen (etnisch, religieus, nationalistisch) in veel landen en regio’s een belangrijke rol” (idem: 191). De tweede dimensie of variabele van de POS-analyse heeft betrekking tot de formele institutionele structuur van de staat, waarbij in een mondiaal kader deze dimensie kan worden gedefinieerd als “de formele institutionele structuur van de internationale politieke besluitvorming” (idem: 191-192). Daarbij wordt een onderscheid gemaakt in vier relevante categorieën: mondiale institutionele structuren

die primair zijn ontworpen voor transnationale of mondiale besluitvorming, zoals de milieuprogramma's van de Verenigde Naties; regionale organisaties van staten zoals de EU; internationale organisaties die zich niet primair bezighouden met milieuonderwerpen, zoals de Wereldbank; individuele natiestaten. Elke categorie en elk onderdeel van een categorie biedt verschillende mogelijkheden met aparte politieke-mogelijkhedenstructuren. Waar de derde dimensie (informele elitestrategie) dezelfde analyse vereist als de nationale POS-analyse, vereist de vierde dimensie (parlementaire machtsverhoudingen) dat er wordt bestudeerd hoe machtsverhoudingen in het algemeen liggen.

Met betrekking tot de institutionele structuur van de internationale politieke besluitvorming en de globaliseringsprotestbeweging zijn er echter meerdere categorieën die bestudeerd moeten worden, waarbij een eerste bezwaar dat kleeft aan de POS-benaderingen duidelijk wordt: er zijn meerdere machtscentra binnen die internationale politieke besluitvorming, waaronder economische organisaties, militaire organisaties en zelfs afzonderlijke bedrijven en coalities van bedrijven die relevante besluiten voor gemeenschappen nemen en invloed uitoefenen binnen de structuren van de internationale politieke besluitvorming. Voor de institutionele structuur van de gehele internationale politieke besluitvorming en de globaliseringsprotestbeweging zijn er meerdere categorieën die bestudeerd zouden kunnen worden. Voor het analyseren van globaliseringsprotestbewegingen door middel van de POS-benadering zouden de categorieën er als volgt uit kunnen zien:

- a) Mondiale institutionele structuren ontworpen voor internationale besluitvorming, zoals de Verenigde Naties (VN) en de Wereldhandelsorganisatie (WTO);
- b) Internationale uitvoerende organisaties zoals de Wereldbank, Internationaal Monetair Fonds (IMF), onderdelen van de VN, onderdelen van de WTO (Secretariaat en Geschillencommissie), de Noord-Atlantisch Verdrags Organisaties (NAVO)
- c) Regionale organisaties zoals de Europese Unie (EU), North-Atlantic Free Trade of Americas (NAFTA) en de Afrikaanse Unie.
- d) Internationale ontmoetingsfora en brainstormorganisaties als Wereld Economisch Forum (WEF), G8, Transatlantic Business Dialogue (TABD) en de Organisation for Economic Co-operation and Development (OESO)
- e) Internationale lobbyorganisaties van ondernemingen zoals Roundtable of European Industrialists, Global Climate Coalition (GCC), Business Action for Sustainable Development (BASD), International Chamber of Commerce (ICC).
- f) Nationale staten en afzonderlijke bedrijven.

Protestbewegingen rond neoliberale economische en politieke globalisering, hebben tevens te maken de hierboven vermelde organisaties. In een analyse naar de internationale politieke mogelijkhedenstructuren zou niet alleen elke categorie afzonderlijk behandeld moeten worden, maar houden de afzonderlijke politieke mogelijkheden ook verband met elkaar. Al de hier genoemde machtscentra nemen besluiten die gevolgen hebben voor gemeenschappen wereldwijd en waarover dus politieke conflicten bestaan. Een voorbeeld waarin militaire organisaties verband houden met neoliberale globalisering is de oorlog in Joegoslavië. Nadat het land een regime kreeg opgelegd door het IMF, is de werkloosheid en sociale ongelijkheid sterk toegenomen, wat een basis heeft gelegd voor het uitbuiten van etnische verschillen door de politieke machthebbers en oorlog mogelijk heeft gemaakt. Nadat de NAVO intervenieerde en de oorlog aan een eind kwam, moest het land opgebouwd worden waarmee het leningen kreeg van de IMF op voorwaarde dat het opnieuw bepaalde hervormingen doorvoerde. Eenzelfde soort proces is zichtbaar in Irak na 2003, waar de bezettende macht de publieke sector privatiseert, de wederopbouw uitbesteedt aan de eigen multinationals en de financiële sector opbouwt naar westers voorbeeld. Stromingen en bewegingen binnen de globaliseringsprotestbeweging benaderen de oorlog in Irak mede vanuit dit perspectief van neoliberale globalisering en voerden niet alleen actie tegen de oorlog, maar ook de herstructurering van de Irakese maatschappij naar westers voorbeeld. Zo was er wereldwijd niet alleen een anti-oorlogsbeweging die bestond uit vele netwerken die zich met de liberale globalisering bezighouden, maar waren er ook acties tegen een aantal bedrijven die van de oorlog en wederopbouw profiteren. De mogelijkhedenstructuur om invloed uit te oefenen op de VS en andere staten, het beleid van de Verenigde Naties, de NAVO, het IMF en afzonderlijke bedrijven, houden hier allemaal verband met elkaar. Een andere voorbeeld betreft de uitbreiding van de NAVO en de EU naar Oost-Europese landen, en de toetreding van deze landen tot de WTO, nadat deze landen reeds in de jaren negentig herstructurerings hebben doorgevoerd op advies van de Wereldbank en IMF.

Deze scriptie behandelt de wereldhandelspolitiek en het verzet daartegen. Een analyse naar de ontwikkeling van een beweging in een bepaald land of regio rond dit thema zou niet alleen moeten kijken naar de nationale staat, maar ook naar enkele of meer van de hier genoemde organisaties. Omdat in deze scriptie de internationale beweging centraal staat, zou niet alleen de politieke mogelijkhedenstructuur –in dit geval– van de WTO bestudeerd moeten worden, maar ook de structuren van andere machtscentra die hier relevant zijn. Relevante mogelijkhedenstructuren die daarom in deze scriptie behandeld worden, zijn die

van de nationale staten en van het bedrijfsleven. Overige structuren zoals die van de Wereldbank en de G8 worden buiten beschouwing gelaten omdat deze instituties vooral in beperkte mate betrekking hebben op de besluitvorming binnen de WTO. Organisaties zoals de Verenigde Naties en de OESO zullen in een later stadium wel behandeld worden, omdat vanuit deze organisaties invloed uitgeoefend wordt op de WTO. Overigens hebben de WTO, IMF en Wereldbank de wens geuit samenwerking tussen deze drie mogelijk te maken. Die samenwerking reikt nog niet ver genoeg om de mogelijkhedenstructuur van deze instituties bij een analyse naar de WTO te betrekken.

Relatie politieke context en beweging

Naast deze eerste beperking, dat de traditionele politieke mogelijkhedenstructuur te weinig rekening houdt met meerdere machtscentra, is een tweede beperking ervan dat de politieke mogelijkhedenstructuur te veel uitgaat van een deterministisch model tussen de politieke context en de beweging. Door een nadruk op de structuren van een politiek systeem als determinant voor het actierepertoire en wijze van organiseren, biedt de POS-benadering een iets te beperkt blikveld op de interne dynamiek van bewegingen. De organisatievorm en actierepertoire van sociale bewegingen, wordt volgens de POS-benadering vooral bepaald door de mate van openheid-geslotenheid van het politieke systeem. Maar, organisatievorm en actierepertoire is niet alleen afhankelijk van het politieke systeem dat uitgedaagd wordt. Zij zijn ook afhankelijk van de keuzes van actiegroepen zelf. Die keuzes kunnen gemaakt worden, los van de politieke context, en is bijvoorbeeld afhankelijk van ideologie.

De POS-benadering start vanuit van een dynamische visie op het machtscentrum. Dat centrum bevat 'inputstructuren' en 'outputstructuren' (vgl. Kitschelt 1986 in Van der Heijden 2000: 33-34). Het gaat hier om de 'points of access' van het politieke systeem en de formele en informele mogelijkheden die sociale bewegingen hebben om invloed uit te oefenen (input) en de mate waarin het politieke orgaan in staat is besluiten daadwerkelijk uit te voeren (output). Dit bepaalt de mate van openheid-geslotenheid van het politieke systeem en schept het kader, de politieke context, waarbinnen de bewegingen functioneren en de mogelijkheden tot succes of invloed die zij hebben. Bij een open politiek systeem wordt veronderstelt dat de acties minder radicaal zijn en dat de organisatievorm van bewegingen verticaal is. In een gesloten systeem is de kans groter op een meer confrontatieve houding van sociale bewegingen ten opzichte van het machtscentrum en neemt de beweging een meer netwerkachtige structuur aan.

Wat hiermee verband houdt, is de mate waarin “successen” door de beweging behaald kunnen worden. Er bestaan meerdere typologieën van successen (vaak wordt er ook naar invloeden gerefereerd). Zo’n typologie bevat een categorisch onderscheid tussen vormen van successen/invloeden die een beweging kan behalen. De meest uitgebreide typologie in dit kader, is van de hand van Giugni (Giugni 1995 vlg. Van der Heijden 2000:32-33). Hierbij maakt Giugni een onderscheid tussen interne invloeden en externe invloeden of successen. De interne invloeden hebben onder andere betrekking op de organisatiestructuur van de beweging, de externe invloeden op mogelijkheden om onderwerpen op de agenda van de tegenstander te zetten (attenderende invloed), het veranderen van institutionele structuren (structurele invloed), het krijgen van meer formele toegang tot besluitvormingsprocedures (procedurele invloed) en substantiële invloed.

Een algemeen probleem betreft bijvoorbeeld de term substantiële invloed, wat door de bewegingen anders geïnterpreteerd kan worden. Zo streven bewegingen naar afschaffing of vervanging van bestaande instituten die de machtscentra vormen. Hoe kun je dan van een substantieel succes of van procedurele invloed spreken, zullen die groepen en bewegingen zich afvragen, als het beleid van het instituut verandert, maar dit er juist toe leidt dat de levensduur van het gegeven instituut is verlengd? Een ander probleem betreft het feit dat in de POS-benadering te weinig rekening gehouden wordt met de interne invloeden en interne ontwikkelingen van bewegingen

Naast de bepaling van het politieke doel en daarmee de betekenis van substantiële invloed, kunnen keuzes voor organisatiewijze ook bepaald worden door bewegingen zelf, los van de context. De schuldenvrijlatingbeweging Jubilee 2000 heeft zich bijvoorbeeld wereldwijd weten te ontwikkelen, omdat de naam vrij is voor gebruik door groepen in andere landen. Dat was een strategisch keuze om daarmee het mogelijk te maken dat de campagne zich snel verspreidt en ook in andere landen zich ontwikkelt. Ditzelfde geldt voor actienetwerk EarthFirst!. Dat is geen organisatie, maar een strijdleus die autonome groepen mogen gebruiken voor “geweldloze directe actie om de natuur te verdedigen”. De organisatiewijze van het milieunetwerk, dat ook actief is in de globaliseringsbeweging, komt voort uit de ideologie van het anarchisme. Tegelijkertijd kunnen organisaties binnen het Jubilee 2000 netwerk of *EarthFirst!*, bij wijze van spreken, overleg voeren met diegene die zij uitdagen (het politieke systeem kan dus open zijn), maar in principe (behalve als de eisen worden overgenomen want dan vervalt de reden voor de actie) hoeft dit geen invloed te hebben op acties en organisatiewijze van de organisaties. In feite zijn organisatiewijze en actierepertoire eerst afhankelijk van het doel en pas dan van de interactie met een of meer-

dere machtscentra. Wordt een machtscentrum opengesteld, dan kan een organisatie besluiten om middel en doel hierop af te stemmen maar dit is niet noodzakelijkerwijs zo.

Er wordt tevens een onderscheid gemaakt tussen instrumentele bewegingsorganisaties en tegenculturele of subculturele bewegingen door de gangbare POS-theorie. Instrumentele organisaties hebben voor een POS-benadering meer relevantie, omdat zij een eisenpakket formuleren die door de machtselite geïncorporeerd kan worden. De acties en mobilisaties zijn vervolgens middelen om die eisen onder de aandacht te brengen. Voorbeelden van dit soort organisaties zijn Attac, Oxfam en de traditionele vakbonden. Deze organisaties zijn eerder geneigd in te spelen op de mogelijkheden die de politieke structuren hen bieden, dan tegenculturele bewegingen geneigd zijn. Maar het onderscheid tussen tegencultureel, subcultureel en instrumenteel is niet eenduidig, zoals Donicie (2002) laat zien in zijn onderzoek naar collectief Eurodusnie dat actief is in de globaliseringsprotestbeweging. Op de eerste plaats kunnen tegenculturele bewegingen instrumenteel zijn: confrontatieve actie is in dit geval het beste middel om de veranderingen en politieke eisen te bereiken. Juist in de globaliseringsprotestbeweging is het aantal confrontatieve acties groot, en is het type deelnemer daaraan (bijvoorbeeld vanuit welke organisatie) breed. Ten tweede stelt de traditionele POS-benadering dat een beweging tegencultureel is, als zij de confrontatie aangaat met de overheid. De subculturele elementen zijn vervolgens a-politiek. Maar ook de subculturele dimensies kunnen beschouwd worden zijnde tegencultureel, als de opbouw van alternatieve politieke structuren. “Als subcultureel te beschouwen activiteiten worden door de betrokkenen gezien als alternatief voor de dominante maatschappijvisie” (Donicie 2002: 162).

Deze laatste vorm van kritiek is zeer relevant voor de andersglobaliseringsbeweging. Zo is een van de doelen van de alternatieve globaliseringsbeweging niet alleen om invloed uit te oefenen op het beleid van de machtscentra, maar ook om nieuwe sociale praktijken te creëren en andere structuren op te bouwen. Een duidelijk voorbeeld is de wereldwijde ontwikkeling van de Sociale Fora. Hoewel dit Sociaal Forum ook een reactie is op de geslotenheid van het Wereld Economisch Forum, is het vooral de uitdrukking van de wens om volledig los van dit soort neoliberale instituties, zelf alternatieven te ontwikkelen.

Andere voorbeelden zijn de structuren die ontwikkeld worden voor uitwisseling van middelen, zoals ruilnetwerken en het kosteloos aanbieden van informatie en kennis. Zo zijn diverse groepen en netwerken actief binnen de beweging, juist vanuit een bepaald netwerk dat hiermee verband houdt, zoals de vrijemediabewegingen (medianetwerken vrij van commercie en overheid, met als voornaamste voorbeeld het netwerk van Indymedia) of

opensource bewegingen (netwerken van vrijwillige softwareontwikkelaars die software gratis ter beschikking stellen). Deze netwerken ontwikkelen zich als alternatieve structuren voor de concentratie van kennis en macht, wat een wezenlijk kenmerk is van globalisering. Andere voorbeelden zijn de *labels* Max Havelaar en *Fair Trade* die te koop zijn in de Wereldwinkels maar in toenemende mate ook in gangbare winkels. De ontwikkeling van die merken is verbonden met organisaties van de andersglobaliseringsbeweging en de staat van deze alternatieve structuren zijn evenzo bepalend voor de opkomst en ontwikkeling van de beweging als de interactie met een machtscentrum.

Nieuwe en oude tegenstellingen

De sociaalconstructivistische benadering is een benadering, die gebruikt kan worden om de leemte van de POS-benadering op te vullen (Van der Heijden 2000: 39-44). “Anders dan de vorige benaderingen, houdt het sociaalconstructivisme zich bezig met de vraag hoe sociale bewegingen de onderwerpen sociaal construeren, hoe dominante maatschappelijke interpretatiekaders tot stand komen en welke rol politiek en wetenschap hierin spelen” (Poldervaart 2002: 12). Deze benadering beschouwt sociale bewegingen als producenten van kennis. “In hoeverre draagt een sociale beweging ertoe bij dat in wetenschap, ideologie en alledaagse kennis een nieuw perspectief wordt ontwikkeld op het onderwerp waarmee de beweging zich bezighoudt: emancipatie, democratie, het milieu, enzovoort?” (Van der Heijden 2000: 40). Het is dus de vraag hoe geproduceerde kennis gekaderd (*geframed*) wordt door bewegingen en in hoeverre zij een ander perspectief kunnen bieden voor de dominante zienswijzen naar maatschappelijke verhoudingen en de verbanden daartussen. Tot slot kunnen er ook *discourscoalities*¹⁴ ontstaan; een symbiose tussen diverse maatschappelijke actoren binnen en buiten de globaliseringsbeweging die tot een gemeenschappelijk vertoog komen. Onderdeel van zo’n discourscoalitie zijn de slogans of *storylines*, zoals bij de alternatieve globaliseringsbeweging: “People Not Profit”, “Fair Trade Not Free Trade” en “World Terror Organisation” alsook “No Border No Nation”.

¹⁴ Een discourscoalitie (vgl. Hajer 1995) is het geheel van: a) een set *storylines*; b) de actoren die deze *storylines* uiten; c) de praktijken waarin deze activiteit is geworteld. “Politiek belangrijke inhoudelijke discourses berusten vaak op een coalitie van verschillende maatschappelijke actoren: wetenschappers, politici, maatschappelijke belangengroepen, enzovoort” (Van der Heijden 2000: 44). A discourse is a “specific ensemble of ideas, concepts, and categories that is produced, reproduced, and transformed in a particular set of practices and through which meaning is given to physical and social relations” (vgl. Hajer 1995 in Van Roozendaal 2002: 32).

Integratie van deze sociaalconstructivistische benadering in de POS-benadering biedt mogelijkheden om verschillen tussen beweging en machtscentra, en de verschillen binnen bewegingen zelf te analyseren. Zo'n integratie komt tegemoet aan het probleem van de POS-benadering dat een onderscheid maakt tussen 'oude' en 'nieuwe' tegenstellingen. Als 'oude' tegenstellingen zoals kapitaal-arbeid gepacificeerd zijn, dan ontstaat er ruimte voor politisering langs 'nieuwe' scheidslijnen zoals milieustrijd. Dit is een voortvloeiende van een oudere theorie, waar de POS-benadering zich deels op baseert, die een onderscheid maakt tussen de 'oude' en 'nieuwe' bewegingen. Dit onderscheid is ontstaan om vergelijkingen te maken tussen de (gevestigde) arbeidersbeweging en de nieuwe sociale bewegingen zoals de vrouwenbeweging, de kraakbeweging en milieubeweging die in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw opkwamen. De arbeidersbeweging zou zich richten op materialistische waarden, terwijl de milieubeweging bijvoorbeeld 'postmaterieel' is, een kenmerk van de nieuwe sociale bewegingen. Onder nieuwe kenmerken wordt verder verstaan de eis voor directe zeggenschap, decentrale netwerken en onconventioneel acties.

De globaliseringsbeweging maakt duidelijk dat dit een valse dichotomie is. Zo worden boerenbewegingen en arbeidersbewegingen traditioneel tot de oude bewegingen gerekend. Maar het zijn bijvoorbeeld juist boerenbewegingen die een van de kernen vormen van deze globaliseringsbeweging, die volgens de theorie en 'nieuwe sociale beweging' is. Daarnaast is er ook twijfel in hoeverre het beeld van nieuwe en oude bewegingen wel klopt. Binnen de arbeidersbewegingen zijn er bijvoorbeeld ook stromingen die decentrale netwerken voorop stellen, die een onconventionele actierepertoire hanteren en de gevestigde politiek wantrouwen.

Wellicht dat beter gesproken kan worden van een bepaald karakter van een beweging. De mate waarin het 'nieuwe' of het 'oude' karakter in een beweging tot uitdrukking komt, hangt meer af van het karakter van de beweging, bijvoorbeeld of zij geïnstitutionaliseerd is in het staatspolitieke apparaat, of dat de maatschappelijke tegenstelling "gepacificeerd" is. Ook spelen generatieconflicten en ontwikkelingsstadium van een beweging een rol. Zo stelt Van Hove in een evaluatie van de solidariteitsbeweging in België dat zij een instituut is geworden, doordat zij de aansluiting met de jongere bewegingen mist. Dat zou zelfs een automatische ontwikkeling kunnen zijn. "Na dertig jaar lijkt het bijna onafwendbaar dat iedere sociale beweging in zijn groei, tot een instituut verwordt. De vrijwilligers die oorspronkelijk de beweging trokken, groeien door tot beroepskrachten. De vrijwilligers ver-

grijzen en de breuk tussen beroepskrachten en basis groeit, met een sterk verzwakte dynamiek en radikaliteit [bij de basis] tot gevolg” (Van Hove 2002).

Om dit probleem met de pos-benadering op te lossen, is een van de voorstellen om het onderscheid tussen nieuwe en oude sociale bewegingen te herzien of te laten varen, en in plaats van een onderscheid tussen oude en nieuwe tegenstellingen en daarmee oude en nieuwe bewegingen, alle (relevante) maatschappelijke tegenstellingen te analyseren. Een kenmerk van de globaliseringsprotestbeweging is dat alle maatschappelijke tegenstellingen in de vertogen van de bewegingen gepolitiseerd (kunnen) zijn. Dansereau (2000) stelt voor om daarom naar het karakter van een beweging te kijken. Het gaat volgens haar er niet om *wie* de groepen zijn die de beweging vormen, maar om de “nature of the challenge”, de mate waarin bewegingen een bedreiging zijn voor bestaande machtsverhoudingen. “The real issue is not who are the groups engaged in current dissent but the nature of the challenge they put forward and the extent to which these can address existing power structures” (idem). Een meer neutrale (een minder West-Europese) POS met betrekking tot deze variabele over de aard van maatschappelijke tegenstellingen, waarbij de traditionele rangorde tussen oude en nieuwe tegenstelling komt te vervallen, is wellicht nodig om de vergelijkingen tussen de landen te kunnen maken.

Een soortgelijke conclusie kan ook getrokken worden vanuit de analyse naar het “profiel” van het thema dat gepolitiseerd wordt, wat volgens Kriesi *e.a.* (1995: 97) onderdeel zou moeten zijn van een POS-analyse. “Depending on whether the issue at stake concerns a high-profile or a low-profile policy domain, established political actors –authorities and allies– behave differently and, consequently, political opportunities vary accordingly”. Globalisering heeft een hoog uitdagingsniveau (‘profiel’) omdat de vorm die economische globalisering aanneemt en de wetten, regels en procedures die ermee gepaard gaan, voor een groot deel tevens bepaalt hoe de economische omstandigheden in een land zijn. Het hangt dus af in hoeverre een specifiek vertoog binnen dit profiel, bedreigend is voor de macht van de elite of aanvullend kan zijn om hun machtsbasis te vergroten. En wat Kriesi *e.a.* (1995: 107) verder stellen: “challengers that address issues concerning policy domains considered crucial by the authorities and other members of the political system are confronted with a more closed POS than other, less threatening ones”. Anders gezegd: “It is assumed that if the goals of ... actors fit in with the perception of the persons these actors want to influence, ... it will have a higher chance of achieving success” (Van Roozendaal 2002: 33).

In zo'n analyse staan vervolgens de vragen centraal of de tegenstellingen gepolitiseerd of gepacificeerd zijn, hoe deze tegenstellingen gekaderd (*framing*) worden in het vertoog (*discours*) van de bewegingen en de staatspolitieke leiders, en welke verschillen er bestaan *binnen* bewegingen. Vanuit dit perspectief blijkt het interne succes onder meer eruit of de bewegingen in staat zijn om bewegingsorganisaties van deze oudere sociale bewegingen aan zich te binden en of zij in staat zijn de andere tegenstellingen te herpolitiseren. Uit een vergelijking tussen nationale globaliseringsbewegingen blijkt bijvoorbeeld dat die landen waar de oude tegenstellingen niet gepacificeerd zijn, de globaliseringsbewegingen sterker aanwezig zijn (Van Stokrom 2002b). Terwijl volgens de theorie van nieuwe sociale bewegingen en de POS-benadering het tegendeel het geval zou moeten zijn, omdat 'oude' tegenstellingen nog aanwezig zijn en daarmee politisering en mobilisering van de nieuwe tegenstellingen minder mogelijk zou zijn. Daarnaast blijkt uit de theorie van 'nieuwe sociale bewegingen' dat de globaliseringsbeweging als 'nieuwe sociale beweging' geassocieerd zou moeten worden, gelet op het postmaterialistische karakter ervan, haar decentrale netwerken en onconventioneel actierepertoire.

Dit probleem wordt dus opgelost door alle maatschappelijke tegenstellingen die ter sprake komen te behandelen en door te analyseren hoe de tegenstellingen worden gekaderd en in hoeverre bestaande sociale bewegingen aansluiting hebben gevonden bij de thema's of deel uitmaken van het netwerk van organisaties en groepen die met het onderwerp van globalisering bezig zijn (confronteren met de ideeën en praktijken van andersglobalisme). Zo'n perspectief biedt mogelijkheden voor een meer holistische benadering naar de opkomst en ontwikkeling van de beweging wereldwijd, zoals Dansereau (2000) voorstelt. "If instead we take a more unified approach in our analysis of dissent mounted by all groups from below and include labour and peasant movements, so-called old social movements, we can more clearly see that what is emerging is a far broader-based popular resistance from 'below'. Taken from this more integrated perspective we can thus begin to see that what is happening is the coming together of isolated and disparate cases of dissent, into a more systematic resistance, that can be seen as a powerful force in shaping social change as it has the potential to bring about structural change. It also serves to connect current forms of dissent with age old resistance of dominated groups to repression. This broader resistance takes different forms, some addressing issues at the international level (anti-WTO protests), some national (labour's participation in the organisation of opposition to the Zimbabwean government aligned with structural adjustment) and some local (protests

against the Narmada dam project [in India]), all of which can be characterised as opposition to globalisation but carried out at different levels and in different ways” (idem).

Een combinatie van de pos-benadering met de sociaalconstructivistische benadering biedt mogelijkheden om de tegenstellingen nader te bestuderen en om te analyseren hoe de verschillen liggen binnen een beweging en tussen beweging en de diverse machtscentra waar zij tegen opbokst, zoals nationale overheden, internationale instituties en andere organisaties zoals marktpartijen. Het gaat hier vooral om een onderzoek naar het vertoog of discours waarmee verschillende actoren naar problemen kijken en hoe zij deze bezien in het licht van globalisering en het neoliberale wereldhandelssysteem, maar ook hoe zij deze combineren met de andere tegenstellingen. Uit zo'n studie zou blijken welke discourses, tegenstellingen en oplossingen, dominant zijn binnen de diverse discourscoalities. Centraal binnen de hier gehanteerde benadering, staat een discoursanalyse waarbij vergeleken wordt wat de mogelijke overeenkomsten en verschillen zijn in het vertoog van diverse actoren over de gevolgen en resultaten van globalisering en de mogelijke oplossingen daarvoor.

Algemene toepassing van de benadering

In dit onderzoek staat de Wereldhandelsorganisatie in combinatie met protestbewegingen centraal. Hoe zou een POS-analyse, gelet op de benoemde problemen en aanvullingen, voor de Wereldhandelsorganisatie eruit zien? Om een adequate analyse te kunnen maken moet de politieke-procesbenadering, waar de POS-analyse onderdeel van uitmaakt, neutraler zijn en meer recht doen aan verschillen die er bestaan tussen staten, tussen en in bewegingen en tussen internationale instituties en hun onderlinge interactie.

De eerste dimensie van de POS zal daarvoor moeten uitgaan van een analyse naar alle tegenstellingen zoals die binnen de WTO-politieke omgeving aan bod komen en hoe zij gekaderd worden. Daarbij wordt tevens bestudeerd hoe de WTO met uitdagers omgaat: is er sprake van invloed? De vertogen zullen dan vergeleken worden met de tegenstellingen zoals die door de bewegingen zelf naar voren gebracht worden (waarbij dus meerdere en andere tegenstellingen mogelijk zijn). De tegenstellingen zoals die binnen de structuren van de WTO vormgegeven worden, zullen in hoofdstuk vier centraal staan. Tegenstellingen zoals die door de beweging gezien worden, komen naar voren in hoofdstuk zes. Daar zal tevens bestudeerd worden wat het karakter is van het betoog dat gebezigd wordt, wat het karakter is van de uitdaging ten opzichte van machthebbers en naar aanleiding daarvan welke coalities er (mogelijk) zijn tussen bewegingen en in interactie met andere actoren.

De tweede dimensie, de formeelinstitutionele structuur, is vooral een analyse van de mogelijkheden die er zijn tot beleidsbeïnvloeding; hoe open de structuren voor uitdagers zijn. Deze structuren beperken zich niet tot de WTO, maar ook de nationale structuren en de mogelijkheid tot beleidsbeïnvloeding via de nationale staten is een integraal onderdeel van zo'n analyse. De formeelinstitutionele structuur komt in hoofdstuk 3 aan bod. Daarbij wordt ook bestudeerd hoe de machtsverhoudingen tussen lidstaten liggen binnen de WTO. De mogelijkheden tot participatie worden zelfstandig bestudeerd in hoofdstuk vijf. Daarbij komt ook de derde dimensie, de informele strategieën van de politieke elite, aan bod.

3. Formele structuren van de WTO

Hier wordt eerst beschreven wat voor organisatie de Wereldhandelsorganisatie WTO is. Het formeel-institutionele kader van de WTO, als eerste dimensie van de politieke mogelijkhedenstructuur, staat centraal. Allereerst wordt in dit hoofdstuk het doel en ontstaan van de organisatie uitgelegd, waarna het tweede deel ingaat op de wijze waarop besluiten tot stand komen. In het derde deel wordt bestudeerd hoe de (in)formele machtsverhoudingen tussen lidstaten over het algemeen liggen.

De Wereldhandelsorganisatie

De Wereldhandelsorganisatie is een intergouvernementele organisatie met supranationale eigenschappen.¹⁵ Zij is opgericht in 1995 en komt voort uit de General Agreement on Tariffs and Trade (GATT, Algemene Overeenkomst over Tarieven en Handel) die in 1947 in Genève door 23 landen werd ondertekend (Allewijn 1995: 9).¹⁶ Doel van de WTO is de bevordering van internationale handel, de beslechting van handelsconflicten en de opheffing van handelsgrenzen. De basisfilosofie van de organisatie is dat internationale handel de beste en snelste manier is om de wereld welvarender te maken en dat daarom alle obstakels voor die internationale vrijhandel uit de weg geruimd moeten worden (Goris 2000). De WTO is “devoted to developing and administering rules to counter protectionism in the global trading system” (Vines 1998: 79). Met meer dan honderd veertig lidstaten en dertig aspirant-leden, vertegenwoordigt de WTO 95% van de wereldhandel (WTO 2002: 13). Twintig maanden na de oprichting van de WTO waren er nog ‘slechts’ 122 lidstaten.

Oorspronkelijk was de voorloper van de WTO, de GATT, nooit bedoeld als een organisatie, maar is het een verdrag dat onder gebracht zou worden onder de *International Trade Organisation*. “Rather, after the other Bretton Woods institutions were established (in

¹⁵ The WTO is... first a legal entity which provides a framework of rules, norms and principles to govern the multilateral trading system. (...) Secondly, the WTO provides a permanent forum for the discussion of trade policy, increases direct ministerial involvement in trade issues, and consequently pushes trade concerns higher up the political agenda. (...) Thirdly, it acts as a centre for the settlement of disputes (O’Brien 2000:137).

¹⁶ Literatuur over geschiedenis van de WTO en GATT: O’Brien 2000: pp 68-73, Henderson 1998, Jackson 1998. Voor een vergelijking tussen ITO en WTO: Odell and Eichengreen 1998

1945), world government leaders determined that it would be necessary to add another institution, devoted to trade – the ITO. The GATT was merely designed to be a multilateral trade and tariff agreement that would depend on the ITO for its institutional infrastructure. When the ITO did not come into force because parliaments, particularly the US Congress, would not approve it in the late 1940s, the GATT gradually became the central focus of coordinating activity among nations regarding trade” (Jackson 1998: 163). De GATT bleef na het falen van de ITO¹⁷ een belangrijk platform voor onderhandelingen over het reduceren van importbeperkingen in de vorm douanetarieven (quota’s). Met de laatste ronde, de Uruguay Ronde, is de WTO opgericht. De cake was op wat betreft de GATT. “The GATT had run its course: it was easy to foresee the day when the tariff cuts that were its bread and butter would reduce import duties to zero. Designed primarily as a venue for negotiating tariff cuts, the GATT, had proven less adequate as a device for removing the nontariff barriers that remains” (Odell en Eichengreen 1998: 195). De GATT is dan ook nu één van de onderliggende WTO-verdragen. Nieuwe liberalisering over diensten, intellectueel eigendomsrechten en investeringen, konden niet binnen de GATT behandeld worden. Daar waren afzonderlijke verdragen voor, zoals de GATS. Met de oprichting van de WTO werden deze verdragen samengevoegd en kan een lidstaat niet langer het ene verdrag wel, maar het andere verdrag niet ondertekenen. Met ondertekening van het nieuwe oprichtingsverdrag van de WTO verplichten de lidstaten zich tot alle verdragen en worden sindsdien al deze verdragen als één beschouwd (Odell en Eichengreen 1998: 195).

De WTO¹⁸ blijft in feite een permanent onderhandelingsforum, met het hoofdkantoor in Genève, dat wel een staf en een bureaucratie heeft, en is dus een organisatie zoals de ITO bedoeld was. Onderhandelingen over handelsliberalisering vinden plaats in zogenoemde

¹⁷ De ITO zou een aantal specieke eigenschappen gehad hebben die nu “ondenkbaar” zouden zijn, zoals het recht op nationalisatie van (buitenlandse) industrieën indien “just”, “reasonable” of “appropriate”. Maar de redenen voor haar falen liggen elders (Ordell en Eichengreen 1998: 186).

¹⁸ Het mandaat van de WTO staat in artikel III van het WTO-verdrag (Blackhorst: 1998: 46). Artikel III “definieert de vijf functies van de WTO: (1) administer and implement the multilateral and plurilateral agreements that together make up the WTO; (2) act as a forum for multilateral trade negotiations; (3) administer the arrangements for the settlement of disputes; (4) review national trade policies; (5) cooperate with the IMF and Worldbank with a view to achieving greater coherence in global economic policy-making” (Blackhorst: 1998: 46).

rondes.¹⁹ Eens in de twee jaar komen lidstaten bijeen in het kader van deze Rondes, tijdens de Ministeriële Conferenties. Dan trachten de lidstaten te komen tot gemeenschappelijke regels over nieuwe ‘liberalisering’ van handel, het beslechten van belemmeringen voor handel. De Ministeriële Conferentie is daarmee het wetgevende orgaan van de WTO (Schreuder 2000) en de WTO is daarmee een “organisation that *writes rules* and, in so doing, makes laws which its contracting parties agree to abide” (Vines 1998: 70).

Verschil met de GATT is vooral dat de WTO een groter internationaal secretariaat heeft (ruim vijfhonderd werknemers anno 2003), het aantal sectoren waarover onderhandeld wordt (niet alleen goederen zoals bij GATT, maar ook diensten en intellectuele eigendomsrechten), en dat het binnen de WTO mogelijk is voor lidstaten om lidstaten onherroepelijk aan te klagen wegens het overtreden van regels die binnen het raamwerk van de WTO zijn afgesproken. De WTO kent hiervoor een geschillenbeslechtingorgaan (Dispute Settlement Body). Bij dit orgaan kunnen de lidstaten afdwingen dat nieuwe handelsbelemmeringen ongegrond verklaard worden, waarna zij tegenmaatregelen mogen nemen in de vorm van legitieme handelsbeperkingen ter hoogte van een bepaald bedrag. Bij de GATT was er ook een geschillencommissie, maar uitspraken hiervan konden geblokkeerd worden en waren minder vergaand (WTO 2001: 14).

Besluitvorming binnen de WTO

Binnen de structuur van de WTO nemen de lidstaten besluiten over liberalisering van de handel die moeten gelden voor alle leden. De WTO is eigenlijk een forum, of zoals Maes (2002: 108) stelt in een artikel over besluitvorming in de WTO, liever een arena, “waar alle leden hun eigen handelsbelangen verdedigen”. De WTO-arena bevindt zich vooral in Genève, waar het hoofdkantoor van het secretariaat van de WTO is gevestigd, maar ook de Algemene Raad (*General Council*) die bestaat uit ambassadeurs en hoofden van delegaties (Schreuder 2000). In diverse werkgroepen, zoals de Goederen Raad (*Goods Council*), Diensten Raad (*Services Council*) en Intellectuele Eigendom Raad (*Intellectual Property Council*), onderhandelen de permanente afgevaardigden over voorbereidingen voor de Ministeriële Conferenties, die eens in de twee jaar plaats hebben. Daarnaast zijn er talloze on-

¹⁹ Zo is anno 2003 de Doha Ronde, gestart in 2001, aan de gang. Deze ronde zou eind 2004 afgerond moeten zijn, maar de verwachting is pas rond 2007. Eerdere rondes waren 1 Genève (1947); 2 Annecy (1949); 3 Torquay (1950-1951); 4 Genève 1956; 5 Dillon Ronde 1960-1962; 6 Kennedy Ronde (1962-1967); 7 Tokyo Ronde (1973-1979); 8. Uruguay Ronde (1986-1994).

derwerpen en comités over onder meer handel en milieu, handel en ontwikkeling, en toetreding van nieuwe leden. Voorbereidend op de Ministeriële Conferentie zijn er in het verleden ook miniconferenties geweest, waar –gecoördineerd door het WTO-secretariaat– door hogere afgevaardigden van een select groepje lidstaten over de ontwerp teksten reeds wordt onderhandeld. Dit vindt plaats zodra men er in Genève zelf niet uitkomt en er geen overeenstemming is over een onderhandelings tekst voor de Ministeriële Conferenties.

Een van de veel genoemde bezwaren tegen de WTO is de handelingswijze ervan, in het bijzonder haar ‘consensusbuilding’. Dit besluitvormingsproces is ondoorzichtig en niet democratisch, zo vinden critici. Dit is een wat ouder commentaar, waar de GATT ook onder gebukt ging. In theorie hebben alle lidstaten een gelijke stem. Hoewel officieel mogelijk (WTO 2002), is stemmen nog nooit voorgekomen. De lidstaat die zich tijdens de vergaderingen niet tegen een voorstel uitspreekt, wordt geacht ervoor te zijn (Maes 2002: 109). Deze vorm van ‘consensus building’ vindt plaats buiten de formele vergaderingen, in de ‘achterkamertjes’. Dit overleg wordt beschouwd als noodzakelijk inherent aan de WTO en “neemt de overhand als de tijd begint te dringen of belangrijke beslissingen genomen moeten worden” (Maes 2002: 110).

De politieke conflicten worden onderling geregeld tussen de landen die belangrijk zijn in de sector waarover onderhandeld wordt. Andere landen kunnen zich enkel aansluiten bij het bereikte akkoord, of dit weigeren. Dat is consensusbuilding in de praktijk (De Meyer 1998). “De praktijk begint dikwijls bij de twee belangrijkste handelsmogendheden, de EU en de VS. Als zij het met elkaar eens geraken, is de helft al afgelegd. (...) Dan wordt de cirkel uitgebreid met Canada en Japan –met zijn vieren vormen zij de zogenaamde *Quad*. Als de Quad het eens is, worden de andere industrielanden over de streep getrokken, vervolgens de grotere ontwikkelingslanden, enzovoorts.” (Maes 2002: 109). Dit zijn dan meestal OESO landen of grote ontwikkelingslanden zoals Brazilië of India. “Andere landen zijn in deze fase nog niet welkom. Vervolgens wordt met steeds grotere groepen landen informeel overlegd. Wanneer ten slotte het besluit formeel genomen wordt in het WTO-orgaan, is men er zeker van dat er geen formele oppositie meer bestaat of dat niemand zich nog durft te verzetten” (Werkgroep globalisering 2003).

De WTO ziet de praktijk in haar publicatie “10 common misunderstandings about the WTO” (WTO 2002: 11) niet heel veel anders, maar kadert dit proces in democratische termen. “The decisions in the WTO are generally by consensus. In principle, that’s even more democratic than majority rule because no decision is taken until everyone agrees. .. [T]he consensus rule means every country has a voice, and every country has to be convinced be-

fore it joins a consensus. Quite often reluctant countries are persuaded by being offered something in return. Consensus also means every country accepts the decisions. There are no dissenters.” Volgens Mike Moore, voormalig directeur-generaal van de WTO starten de critici vanuit een verkeerd veronderstelling. “The WTO is not imposed on countries... No country is forced to sign our agreements. Each and every one of the WTO’s rules is negotiated by member governments and agreed by consensus.” Volgens de Australiër is de WTO “the most democratic international body in existence today” (Kwa 2002: 26).

Hoe onderhandelingen precies verlopen tijdens de Ministeriële Conferenties, verschilt in feite per conferentie, maar verloopt op hoofdlijnen tot nu toe zoals beschreven. Maes, studiemedewerker Europees Beleid bij de ontwikkelingsorganisatie 11.11.11. uit België beschrijft de ontwikkelingen in Seattle 1999 als volgt. “Seattle begon naarstig met een hele reeks formele en open werkgroepvergaderingen. Halverwege werden deze vergaderingen alsmaar schaarser. De voorlaatste dag liep het grootste gedeelte van de delegatieleden er compleet werkloos bij, en de laatste dag zat iedereen af te wachten tot er ergens vanuit een spoorloze Green Room²⁰ een teken van leven zou worden gegeven” (Maes 2002: 110-111).

Tijdens de vijfde conferentie, Cancún (2003), verliep het proces deels anders. Waren het in Seattle met name de VS en de EU die geen overeenstemming bereikten, in Cancún liep het geschil langs de Noord-Zuid scheidslijn. De belangrijkste punten waren katoen, landbouw en Singapore-onderwerpen, waaronder het investeringsverdrag. In voorbereiding naar de Cancún-conferentie, bereikten de VS en EU een voorakkoord over landbouw. Het verloop ging echter niet naar verwachting van beide landen. Normaal gesproken zou er op basis van die tekst verder onderhandeld worden, hoewel de EU dit in aanloop naar Cancún nuanceerde door te stellen dat het bilaterale initiatief “should not be misinterpreted that we are trying to cook up a deal between Europe and the United States that would leave the other 144 members of the WTO in the cold” (Joshi 2003). Maar een coalitie van Afrikaanse landen diende in plaats hiervan een tegenvoorstel in. Toch nam de Directeur-Generaal het besluit om de onderhandelingen verder te voeren op basis van de tekst van de EU en de VS. Aan het eind van de Cancún conferentie, besloten vertegenwoordigers van Zuidelijke lidstaten uit de onderhandelingen te stappen, omdat zij zich niet in de slottekst die was voorgesteld konden herkennen; een nieuwe stap in de onderhandelingspraktijk van de WTO.

²⁰ De Green Room is de aanduiding van de informele vergaderkamer. De term vindt zijn oorsprong in het GATT-secretariaat. De kamer van de voorzitter (directeur-generaal), waar de onderhandelingen tussen de belangrijkste landen plaatsvonden, had groen behang.

Tijdens de informele onderhandelingen in de Green Room waren bovendien veel vertegenwoordigers van de ontwikkelingslanden aanwezig. De oorzaak voor het falen van de onderhandelingen ligt echter in een combinatie van factoren. Zo besloot de Mexicaanse voorzitter met de Directeur-Generaal in de laatste marathonsessie van onderhandelingen eerst de tekst over de Singapore-onderwerpen te behandelen en daarna pas landbouw naar voren te brengen. Omdat de oppositie tegen de Singapore-onderwerpen erg groot is onder de ontwikkelingslanden, besloten zij na te matige concessies op dit gebied (de EU liet twee van de vier Singapore-onderwerpen vallen), uit de onderhandelingen te stappen. Die zware tol wilden de ontwikkelingslanden niet betalen voor enkele concessies op het gebied van vermindering van staatssubsidies in het Noorden aan katoenboeren en andere landbouwers.

Transparantie tijdens onderhandelingen

Met het mislukken van de WTO-conferentie in Seattle leken hervormingen hoog op de agenda te staan, “maar al snel bleek dat niemand zin had in een grondige wijziging van de spelregels” (Maes 2002: 111). Zo verklaarde zelfs de Britse minister van handel en industrie na het debacle van Seattle, dat de “WTO will not be able to continue in its present form. There has to be fundamental and radical change in order for it to meet the needs and aspirations of all 134 of its members” (Kwa 2002: 26). En een delegatielid van de regering van de Verenigde Staten verklaarde: “The process was a rather exclusionary one... the WTO has outgrown the processes appropriate to an earlier time. An increasing and necessary view, generally shared among the members, was that we needed a process which had a degree of internal transparency and inclusion to accommodate a larger and more diverse membership” (Kwa 2002: 26). Terwijl iedereen dus de mond vol had van hervormingen en de industrielanden en het WTO-secretariaat de noodzaak van vertrouwenwekkende maatregelen benadrukte, was het enthousiasme hiervoor echter snel weggeëbd (Maes 2001).

De vier grote handelsblokken die de Quad vormen (EU, VS, Japan en Canada) zagen zich in eerste instantie wel genoodzaakt om toezeggingen voor verbeteringen te doen, maar vervielen vervolgens in een tactiek van uitstel en het uitspelen van de uitdagers. Zo kregen de werkgroepen –algemene informele consultatievergaderingen– in eerste instantie een grotere rol en werd er aangekondigd wie waren uitgenodigd, waarover gesproken zou worden en hoe nationale delegatieleden zich kunnen aanmelden. Het proces werd hiermee geformaliseerd en transparanter. Maar naarmate de vierde WTO-Ministerconferentie van Qatar dichterbij kwam, nam de ondoorzichtigheid van de besluitvorming opnieuw toe. “In augustus en oktober 2001 werden in Mexico en Singapore ‘super-Green Rooms’ of mini-

minsterconferenties volgens het aloude recept georganiseerd: beperkte club, enkel op uitnodiging, niemand die weet van hoe en wat. Landen die wilden deelnemen, klopten tevergeefs bij het WTO-secretariaat en het gastland aan. Niemand kon zeggen wie de meetings eigenlijk organiseerde en hoe men een uitnodiging kon bemachtigen” (Maes 2002).

Ging het in de aanloop naar de conferentie in Qatar niet goed met de doorzichtigheid van de onderhandelingen, in Qatar zelf was het niet veel beter. “Qatar liet in zes dagen een soortgelijk stramien als in de afgelopen twee jaar zien. In het begin: eerst een op het eerste gezicht doorzichtig proces, met open vergaderingen afgewisseld door consultaties waarvan de resultaten besproken werden in plenaire vergaderingen - daarna alles opzij voor de grote *forcing* in een nachtelijke Green Room” (Maes 2002: 114). Uiteindelijk was er weinig verschil tussen de definitieve slottekst in Doha en met de voorgestelde slottekst van Seattle, concludeert Maes. “Wie de voorgeschiedenis kent van Seattle en Qatar, en weet hoe groot het verzet van een groot deel van de WTO-leden tegen een nieuwe ronde was, wie de voorlaatste tekst vergelijkt met de definitieve slottekst, kan niet anders dan zich afvragen wat er in en rond de Green Room gebeurt. Welke doorslaggevende argumenten halen de industrielanden er van stal? Ze slagen er in ieder geval in om hun tegenstanders duidelijk te maken dat het verzet gedaan moet zijn, en wat er precies moet goedgekeurd worden” (Maes 2002: 115). De laatste marathonsessie in de Green Room van Doha duurde 40 uur. De slottekst werd enkele uren voor het eind uit de hoge hoed getoverd. De landen konden slechts kleine wijzigingen doorvoeren, terwijl veel ontwikkelingslanden zich niet in de tekst herkenden. De onwikkelingen heeft de delegatievoorzitter van India, die in de Green Room aanwezig was, verleid tot een verklaring. Hij neemt het op voor de ontwikkelingslanden en stelt zeer verbaasd te zijn over de slottekst. “After 37 hours and 45 minutes, they produced a Draft –like a magician producing a rabbit out of his hat– and said that it was the Final Draft. The tactics seemed to be to produce a draft at the wee hours and force others to accept that or come nearer to that. ... With pain and anguish I would say that any system which in the last minute forces many developing countries to accept texts in areas of crucial importance to them cannot be a fair system. [And] ... it will not contribute to the strength of the multilateral trading system, since the decisions are likely to affect the lives of billions of people all over the world (Murasoli Maran in Khor 2003).

Machtsverhoudingen binnen de WTO

Het zijn vooral de rijkere Noordelijke lidstaten die binnen de WTO de dienst uitmaken. Twee criteria bepalen grotendeels of een land toegang tot de besluitvorming heeft en er invloed op kan uitoefenen (Vander Stichele 2000). Op de eerste plaats het marktaandeel van een lidstaat in de wereldmarkt en het aantal potentiële consumenten van importgoederen. Ten tweede de aanwezigheid en kennis van diplomaten die hun land vertegenwoordigen, en van handelsexperts op het thuisfront. Dit wordt deels door de WTO (2002: 11) bevestigd in de publicatie *Ten common misunderstandings about the WTO*: “It would be wrong to suggest that every country has the same bargaining power”. Voormalig afgevaardigde bij de WTO en “wandelende WTO-encyclopedie” Otto Genee bevestigt dit: “Wat bij de WTO gebeurt, weerspiegelt de echte wereld: de macht die sommige landen hebben, gebruiken ze om hun handelsbelangen te verdedigen” (Van Scharen 2003).

In de praktijk komt dit erop neer dat armere landen, met een relatief kleiner aandeel in de wereldmarkt weinig te zeggen hebben binnen de onderhandelingen van de WTO. Ze zijn echter niet machteloos (WTO 2002: 9). “In recent years, developing countries have become considerably more active in WTO negotiations, submitting an unprecedented number of proposals..., and working actively on the ministerial declarations and decisions issued in Doha, Qatar, in November 2001.” Maar of de ontwikkelingslanden daadwerkelijk iets voor elkaar hebben gekregen tijdens bijvoorbeeld de conferentie in Doha, waar de agenda voor deze onderhandelingsronde is vastgesteld, is een tweede. Observanten zijn in ieder geval somber. “Uiteindelijk verloren de ontwikkelingslanden [in Doha] meer dan zij wonnen, en de grootste ‘successen’ moeten met name worden gezocht in het voorkomen van erger”, is de conclusie van Bob van Dillen (2002), medewerker bij CIDSE, een coalitie van vijftien katholieke ontwikkelingsorganisaties uit het Noorden, Cordaid uit Nederland. Deels legt de auteur de schuld bij de ontwikkelingslanden zelf, maar het ‘succes’ wijt hij ook aan de structuren van de WTO. “Het ondemocratische en ondoorzichtige onderhandelingsproces, de pure machtspolitiek van de rijke landen en toch ook het gebrek aan een offensieve agenda van het Zuiden”, zijn voor de auteur “waarschijnlijk de oorzaak van de uiteindelijk geringe oogst”. Het verwijt ligt ook bij de EU en de VS, die de ontwikkelingslanden sterk onder druk zetten. “Since December 1999, the EU and US have intensified their campaign to restore momentum for a new round, with EU Commissioner Lamy and his US counterpart globetrotting to put pressure on Southern governments. In the preparatory talks in Geneva, many Southern WTO ambassadors consistently opposed the launch of a new round, but strong Northern pressure in the final run-up to Doha undermined the opposition in

many Southern capitals. Northern governments used a range of dubious carrot- and- stick methods, from offers of market access and aid, to calls on Southern governments to bring their ‘stubborn’ WTO ambassadors into line. (...) Internal European Commission minutes of a November 2000 strategy meeting between the EC and the Transatlantic Business Dialogue (TABD) ... reveal that the EC did not consider the opposition by Southern government a serious obstacle. The EC’s Director-General for Trade told industry lobbyists: ‘A new Round would be launched as soon as there is EU-US agreement’” (CEO 2001).

Toch hebben ontwikkelingslanden in het verleden bewezen niet machteloos te zijn. Er kan zeker ook betoogd worden, zoals de WTO doet, dat ontwikkelingslanden juist meer kans op succes hebben *binnen* de WTO dan erbuiten *vis-à-vis* de Verenigde Staten of de Europese Unie. Zo hebben Brazilië en Venezuela een succesvolle aanklacht ingediend bij de WTO-geschillencommissie over maatregelen van de VS waarbij binnenlandse olie lagere milieustandaarden kreeg dan buitenlandse olie. Maar om hierin succesvol te zijn, moeten deze landen wel de juridische kennis in huis hebben en de middelen daartoe hebben, wat zeker niet over alle landen gezegd kan worden. Daarnaast zijn er ook beperkte successen behaald in onderhandelingen over liberalisering. De kracht van ontwikkelingslanden zit vooral in blokvorming en coalitievorming, als zij in staat zijn hiertoe te komen. Zo was de Conferentie van Seattle mede mislukt door de houding van ontwikkelingslanden die geen nieuwe agenda wilden, zonder directe uitvoering en implementatie van het voornemen van het slechten van handelsbarrières in Noordelijke handelszones voor exportproducten zoals katoen en landbouw. Doordat dit politieke conflict niet werd opgelost in Seattle (1999) en Doha (2001), kwam het in Cancún tijdens de vijfde Ministeriële Conferentie, weer volop in de aandacht. Een brede coalitie van ontwikkelingslanden hield voet bij stuk en besloot de onderhandelingen op te geven omdat er te weinig concessies in het vooruitzicht werden gesteld op dit terrein en te veel concessies van de ontwikkelingslanden verwacht werden.

Deze recente ontwikkelingen hebben mening analyticus verleid om te menen dat de machtsverhoudingen nu definitief zijn gewijzigd bij de WTO. Maar ondanks het recente succes van de Zuidelijke landen en mogelijk een meer permanente coalitievorming van ontwikkelingslanden, is dit geen garantie voor blijvend succes. Praktijken uit het verleden hebben uitgewezen dat de landen vrij eenvoudig tegen elkaar uitgespeeld kunnen worden door de EU en VS, zoals bij de onderhandelingen tijdens de Uruguay Ronde. Hier waren ontwikkelingslanden tegen elkaar uitgespeeld en hadden zij hun verzet tegen insluiting (*inclusion*) van diensten (GATS) en intellectuele eigendomsrechten (TRIPS) in de WTO moeten opgeven. In een studie naar de relatie tussen vakbonden, global governance en internation-

ale instituten, concludeert Van Roozendaal: “During the Uruguay negotiations, the coalition of developing countries rejected the inclusion of ... new non-tariff issues as services, intellectual property rights and labour standards. The coalition argued that the GATT was not the appropriate forum for discussing these matters as they were considered to be national matters and unrelated to trade. (...) The coalition of developing countries was forced to accept many of the newly introduced issues and was not able to keep a united front in its opposition” (Van Roozendaal 2002: 211). De VS waren succesvol in het breken van de coalitie. “Threatening sanctions, and in some cases making good on the threats ... the US was successful in breaking up the coalition of the opposing developing countries” (idem: 118). In plaats van verzet, wijzigden enkele ontwikkelingslanden de strategie en eisten zij aanpassingen tijdens de onderhandelingen over de akkoorden, die –zolang zij niet tegen de belangen van de VS en de EU ingaan– geaccepteerd kunnen worden. Bovendien geldt binnen de WTO het principe “voor wat, hoort wat”. Verbeterde markttoegang voor het Zuiden in het Noorden wordt enkel en alleen doorgevoerd in ruil voor nieuwe concessies van het Zuiden zoals liberalisering van de dienstensector en op het terrein van de Singapore-onderwerpen (transparantie in overheidsaanbestedingen, toelaten van concurrentie, handelsfacilitering en liberalisering van investeringen). “Het uiteindelijke nettoresultaat wordt bepaald door de machtsverhoudingen aan de onderhandelingstafel van de WTO, en iedereen weet hoe droevig het daarmee gesteld is” (Jones 2002).

Conclusie

Uit het voorgaande blijkt dat de macht in de WTO niet gelijk verdeeld is. De formeelinstitutionele structuur van de WTO, zoals de ‘consensuele besluitvorming’, bevordert een vorm van politiek waarbij het recht van de sterkste geldt. Democratie betekent bij de WTO iets anders. De bekende Amerikaanse politicoloog Robert Dahl doet zelfs de suggestie dat we zouden moeten ophouden om dit soort instituties als democratisch te beschouwen en in plaats daarvan de WTO te zien als een bureaucratisch onderhandelingsinstituut. “Observing this lack of a democratic community and agreed procedures at the global level, Dahl suggests that political scientists should treat international organizations as bureaucratic bargaining systems rather than as democratic institutions” (Keohane 2001). Onderhandelingen starten meestal bij de sterkste landen en de ontwikkelingslanden komen er pas in een later stadium bij. De WTO is een jungle waar de sterke regeren, maar waar wel formele afspraken mogelijk zijn om de zwakkeren bescherming te bieden –binnen het gegeven kader van de

afspraken. Maar omdat het uiteindelijke onderhandelingsresultaat een kwestie van geven en nemen is, staan zwakkeren op een structurele achterstand gegeven de huidige machtsverhoudingen in het wereldhandelssysteem. De eisen van het Zuiden moeten passen binnen afspraken die de EU en VS gezamenlijk maken, zoals ook in de aanloop naar de vijfde Ministeriële Conferentie in Cancún. Hervormingen die ontwikkelingslanden graag zouden zien, kunnen alleen doorgang vinden als deze gepaard met hervormingen die de sterken eisen en waarmee de sterken hun macht binnen het systeem kunnen versterken. Blokvorming van ontwikkelingslanden zou een mogelijkheid kunnen zijn om concessies af te dwingen, maar dan nog kunnen zij uit elkaar gespeeld worden. Als NGO's die zich binnen de WTO-structuren manoeuvreren en de bewegingen daarbuiten, kans op invloed op de WTO-besluiten willen, dan blijkt uit de analyse van dit hoofdstuk dat zij zich moeten richten op de machtige lidstaten om hun beleid en onderhandelingspolitiek te doen veranderen en tegelijkertijd ontwikkelingslanden moeten steunen in blokvorming.

Coalities binnen en buiten de onderhandelingskamers bieden tot op zekere hoogte mogelijkheden tot beïnvloeding van het proces. Zo zouden bewegingen in het Noorden met beweging en lidstaten in het Zuiden samen kunnen strijden voor meer aandacht voor de agenda van het Zuiden, en het tegenhouden van de agenda van het Noorden. Maar of en hoe deze coalities tot stand komen, hangt met name ook af hoe lidstaten, bewegingen en maatschappelijke transnationale organisaties, problemen en tegenstellingen binnen de WTO kaderen en welke oplossingsstrategieën zij naar voren brengen. Het volgende hoofdstuk gaat over die tegenstellingen, zoals die zich binnen de muren van de WTO tot stand zijn gekomen, en hoe deze binnen de WTO door de meeste lidstaten gekaderd worden.

4. Tegenstellingen binnen de WTO

De Wereldhandelsorganisatie WTO is, zoals beschreven in het voorgaande, een permanent onderhandelingsforum van lidstaten over wetgeving op het gebied van wereldhandel. Het doel van de WTO is het 'vrijmaken' van handelsbelemmeringen, het "liberaliseren" van markten en daarmee de handel in goederen, diensten en intellectuele eigendomsrechten op een wereldwijde schaal. De dominante ideologie die daarmee gepaard gaat, is die van het economisch "liberalisme". De achterliggende idee hiervan is dat zoveel mogelijk goederen, diensten en mensen als een verhandelbaar product gezien moeten worden, waarna de verdeling ervan aan een wereldwijde vrije markt zonder handelsbelemmeringen overgelaten moet worden. Daardoor wordt de meest efficiënte en rechtvaardige verdeling van welvaart en materiële goederen bereikt.

De grondslag van de neoliberale markteconomie is de economische rationaliteit. Economische rationaliteit is de idee dat "if everyone aims to achieve their own interests via the market, then the market mechanism will transform this into a situation in which the largest number of people have the greatest wealth" (Opschoor 1993: 178). Landen moeten zich volgens de liberale doctrine specialiseren in de productie van goederen waarin ze het meest efficiënt (hoogst mogelijke opbrengsten bij de laagste productiekosten) zijn. Dit is het volgen van het 'comparatieve handelsvoordeel'. De specialisatie gecombineerd met vrije handel leidt tot wereldwijde economische groei en via belastingen kunnen staten de negatieve neveneffecten van de liberale markteconomie corrigeren (Kegley and Wittkopf 1993: 341). Het economische neoliberalisme ziet dus een noodzaak in het opengooien van nieuwe markten voor internationale concurrentie. Dankzij die concurrentie zal productiviteit en efficiëntie stijgen en worden producten goedkoper.

De overheid heeft vooral als taak om de voorwaarden te scheppen waarbinnen die liberale markt tot ontwikkeling kan komen, door een gunstig investeringsklimaat te scheppen. Landen die nog onvoldoende toegankelijk zijn voor de wereldmarkt, dus handelsbeperkende maatregelen kennen, moeten hun economie herstructureren en 'economische grenzen' opheffen. Dit geldt ook voor de grenzen voor die goederen en diensten die nog geen verhandelbaar product zijn. Deze goederen en diensten worden gecomodificeerd en tot verhandelbaar product gemaakt, bijvoorbeeld via privatisering. Andere landen kunnen dit eisen via bijvoorbeeld de WTO en andere belangrijke internationale organisaties zoals de

Wereldbank en IMF kunnen dit opleggen als voorwaarde voor bijstand. Daarmee treedt ook dit product toe tot de wereld van economische relaties. “Door hulpbronnen, kennis en vaardigheden exclusief eigendom te maken, worden deze schaars en dus onderdeel van de economie. Deze ‘economisering’ heeft op bijna elk gebied van het leven plaatsgevonden en breidt zich elke dag uit. Allerlei activiteiten worden onttrokken aan gemeenschappen en families en overgenomen door bureaucratische instellingen van de markt of de staat” (Kallenberg 1992: 12). In dit ‘economiseringsproces’ leiden overdraagbare eigendomsrechten op goederen, diensten, grond, arbeid en kapitaal tot de schaarste die de vrije markt mogelijk maakt. De eigenlijke grondslag van de neoliberale theorie is dus dat nieuwe markten en schaarste gecreëerd moeten worden, om de dynamiek van de markteconomie te kunnen waarborgen en de circulatie van eigendomsrechten uitgedrukt in kapitaal, mogelijk te maken.

De WTO als platform en zelfstandige organisatie is een spin in de “nieuwe” ordening van de economische en politieke dynamiek om een wereldwijde ‘economisering’ mogelijk te maken. De WTO “has often been portrayed as the pinnacle of the multilateral system of global economic governance”, schrijft Walden Bello van de ontwikkelingsorganisatie *Focus on the Global South* in het voorwoord van Kwa (2002). De WTO creëert de basisvoorwaarden voor de wereldwijde economisering, waarbij tegelijk steeds meer activiteiten die voorheen door de staat werden geregeld (sociale voorzieningen en publieke diensten) tot een “vrij” marktproduct worden gemaakt. De WTO is niet de enige instelling, of de enige mogelijke instelling die als taak heeft om ordening aan te brengen in de politieke besluitvorming over interstatelijke en of wereldwijde liberalisering. Nieuwe markten worden mede mogelijk gemaakt door besluiten in de Wereldbank, Internationaal Monetair Fonds, de Verenigde Naties (denk aan de markt voor emissierechten door toedoen van het Kyoto Protocol), de Europese Unie en door bilaterale overeenkomsten tussen staten en of clusters van staten, zoals vrijhandelzones zoals de NAFTA en andere handelsverdragen. De WTO is wel momenteel veruit de belangrijkste en heeft als unieke opdracht te komen tot één globaliseerde wereldmarkt.

In de politieke besluitvormingsprocessen over wereldwijde liberalisering van markten en producten spelen verscheidene politieke conflicten zich af. Deze conflicten zijn het gevolg van verschillende politieke en economische belangen. Er is daarmee sprake van tegenstellingen tussen nationale belangen. Naast deze tegenstelling tussen nationale belangen, die één van de meest zichtbare is, zijn er andere tegenstellingen, zoals die tussen rijke en arme landen (Noord en Zuid), tussen vrijhandel en bescherming van het milieu, tussen

belangen van de werkenden (arbeiders) en bezitters van productiemiddelen die de werknemers in dienst nemen als ook kapitaalverschaffers en de tegenstelling tussen vrijhandel en protectionisme. Al deze tegenstellingen zijn in het WTO-proces gepolitiseerd (geweest). De bestudering hiervan is essentieel voor een politieke procesbenadering van de interactie tussen sociale bewegingen en de WTO om antwoorden te kunnen formuleren op vragen als: waar liggen de belangrijkste tegenstellingen en waar zijn mogelijkheden voor bewegingen om invloed uit te oefenen.²¹ Hieronder zullen de meeste belangrijkste tegenstellingen in het kort op een abstractieniveau toegelicht worden, waarna wordt bestudeerd hoe deze binnen de WTO tot uitdrukking komen.

Nationale belangen, economisch nationalisme

De Wereldhandelsorganisatie is een politieke arena waarin delegaties van nationale staten of clusters daarvan (bijvoorbeeld de Europese Unie) onderhandelen over de stappen die zij willen zetten tot verdere liberalisering van de interstatelijke handel. Nationale belangen worden binnen dit kader tegen elkaar uitgespeeld en compromissen worden gesmeed om tot overeenstemming te komen. “In a world of competing states, the nationalist considers relative gain to be more important than mutual gain. Thus nations continually try to change the rules of regimes governing international economic relations in order to benefit themselves disproportionately with respect to other economic powers” (Gilpin 1987 in Kegley and Wittkopf 1996: 138). De Europese Unie en de Verenigde Staten zijn veruit de belangrijkste spelers binnen de wereldhandelspolitiek en de WTO. Zoals in hoofdstuk 3 besproken, proberen zij in de Green Room via informele-formele-gesprekken tot overeenstemming te komen, waarbij de zogenoemde ‘koehandel’ plaatsvindt. Pakketjes liberalisering worden uitgewisseld totdat er een compromis is. Over een van de onderhandelingspogingen in de totstandkoming van de Uruguay-Ronde, wordt dit beschreven door Odell en Eichengreen (1998: 188). “By obtaining a credible commitment on services and intellectual property, the United States might be willing to compromise on agriculture. By concessions from Europe on agricultural trade, the Cairns Group might be willing to compromise on ser-

²¹ In dit hoofdstuk wordt een aantal tegenstellingen behandeld zoals die zich met betrekking tot de Wereldhandelsorganisatie afspeelt of heeft afgespeeld, waarbij een keuze is gemaakt voor die tegenstellingen die tot op zekere hoogte overeen komen met de betreffende delen van de globaliseringsbeweging die in volgende hoofdstukken aan bod komen. Lang niet alle tegenstellingen worden hier dus behandeld, zoals de onevenredige gevolgen die wereldwijde economisering heeft op vrouwen, gezondheidszorg en voedselzekerheid.

vices. The ‘single undertaking’, which bundled together treaties on these issues under the umbrella of the WTO, solidified the issue linkage”. De onderhandelingen beginnen normaal gesproken tussen de VS en de EU, waarna ook Japan en Canada betrokken worden. Strategische landen, die ook een groep (bijvoorbeeld de Cairns-landbouw groep) vertegenwoordigen, zoals Australië, worden ook bij het proces betrokken, net als individuele rijke landen als Noorwegen en Zwitserland. Ten slotte komen strategische landen met economieën in transitie en grote ontwikkelingslanden zoals Argentinië, Brazilië, Chili, Egypte, China, India, Zuid Korea, Mexico, Pakistan en Zuid-Afrika (dit zijn over het algemeen strategische landen met andere neoliberale agendapunten) aan bod. Ten slotte worden lidstaten die nog steeds ‘dwarsliggen’ betrokken bij de koehandel en overgehaald met beloften.

De nationale belangen hebben hier vooral betrekking op de specifieke liberaliseringën waar lidstaten en daaronder vallende internationaal opererende ondernemingen economisch beter of slechter van worden. Politieke leiders “find organisations such as the WTO helpful to the extent that they expand support for their preferred trade policy” (Goldstein 150). De staat is voor haar continuïteit namelijk afhankelijk van de economische baten die het via belastingen kan genereren op economisch activiteiten. Het centrale doel van de moderne staat is dan ook het veiligstellen van de economische groei om daarmee werkgelegenheid en voldoende staatsinkomsten te genereren waarmee zij spanningen die voortkomen uit de heersende machtstegenstellingen, kan pacificeren. De staat is afhankelijk van economische groei, voor het veiligstellen van voldoende belastingen, waarmee het de sociale spanningen kan pacificeren. Ook is de staat indirect afhankelijk van economische groei, omdat burgers de politieke partijen voor een deel afrekenen op de staat van hun sociaal-economische welgesteldheid. Regeringen stimuleren daarom het proces van kapitaal accumulatie en om aan de macht te blijven, moeten ze actie ondernemen om de winstgevendheid en rijkdom van de private sector te bevorderen. De staat is dus afhankelijk gemaakt van de creatie van omstandigheden die de markt economie laten bloeien. Met de WTO proberen de lidstaten liberaliseringën binnen te halen in de onderhandelingen, die positief zijn voor de private sectoren die winstbelasting afdragen aan de betreffende lidstaat. Liberaliseringën die slecht kunnen zijn voor de winstgevendheid van de private sector op hun grondgebied, proberen de lidstaten juist tegen te houden.

Hiernaast spelen ook belangen waarbij sociale spanningen groter dan wel kleiner worden, een rol. Bestaat er grote maatschappelijke weerstand tegen bepaalde liberaliseringën in een lidstaat, waarbij het verzet ook nog eens gesteund wordt door belangrijke maatschappelijke groeperingen die de regering nodig heeft voor haar machtsbasis, dan zal de

staat pogingen doen deze liberalisering tegen te houden. Andersom werkt dit ook: zijn er belangrijke partijen of belangengroepen in de nationale samenleving aanwezig die juist naar een bepaalde liberalisering streven, dan is de lidstaat eerder geneigd deze belangen binnen de *Green Room* en in de officiële bijeenkomsten binnen en buiten de WTO te verdedigen. Denk hieraan aan de tegenstelling tussen het WTO-landbouwblok dat streeft naar afschaffing van alle handelsgrenzen, of in ieder geval afbouw van exportsubsidies in andere lidstaten, en bijvoorbeeld de directe economische belangen van de EU op dit gebied.

Dit alles komt duidelijk naar voren in het praktijkvoorbeeld zoals Odell en Eichen-green (1998: 188) beschrijven hoe de hierboven genoemde Uruguay-deal tussen de VS, EU en de Cairns-groep het bijna niet redde. “Europe stood to benefit from protection for intellectual property and from liberalisation of services trade, albeit less than the United States. But there was also significant resistance to a negotiated agreement. European farmers continued to block agricultural liberalisation. The french government’s concerns over ‘cultural imperialism’ led it to oppose the liberalisation of services if this left its domestic market vulnerable to American movies. Thus, concession by the Europeans were essential to bring the Round to a successful conclusion.” Coalities in de WTO-arena komen dan ook daar tot stand waar de nationale belangen over “protectionisme” en “vrijhandel” van de grootmachten en eventueel strategische andere lidstaten, met elkaar overeenkomen.

Noord-Zuid

Een tegenstelling die zeer sterk gepolitiseerd is in de wereldpolitiek in het algemeen en tot op zekere hoogte verwant is met de politieke tegenstellingen tussen nationale staten, is de tegenstelling tussen rijke staten en arme staten in de wereld. Deze tegenstelling is zo sterk aanwezig dat zij dominant is, stelt Van der Heijden (2000:191) in zijn onderzoek naar de mondiale milieubeweging: “Als belangrijkste tegenstelling in de geglobaliseerde mondiale maatschappij geldt natuurlijk die tussen Noord en Zuid, tussen de rijke en de arme delen van de wereld”. Ontwikkelingslanden worden binnen het wereldhandelsstelsel structureel gestimuleerd om buitenlandse investeringen aan te trekken en zijn tot op zekere hoogte gedwongen geweest hun economieën exportgericht te maken en veel privatiseringen en bezuinigingen door te voeren. Vaak beconcurreren de arme landen elkaar met dezelfde producten en grondstoffen, waardoor prijzen van die producten aan grote schommelingen onderhevig zijn en laag zijn. Dit geldt ook voor het *subcontracting*. Binnen de textiel- en kledingindustrie, maar ook andere sectoren zoals de bloemenindustrie, zijn er duizenden be-

drijven die elkaar beconcurreren voor contracten met de westerse kledingindustrie om de schoenen en broeken te mogen produceren voor de westerse consumentenmarkt. Het geld dat dit voor de nationale overheid in de armere landen opbrengt, wordt bovendien vooral besteed aan het terugbetalen van de internationale leningen en rente daarop. Vanwege de structurele problemen, onder meer het gevolg van het internationale handelssysteem, leidt dit ertoe dat arme landen een structurele achterstand hebben op de rijke landen in bijvoorbeeld marktaandeel en dat er meer kapitaal van Zuid naar Noord beweegt, dan andersom. Ook de WTO-verdragen hebben hieraan hun steentje bijgedragen.²²

WTO-structuren

De tegenstelling Noord-Zuid komt niet alleen tot uiting in het aandeel dat zij hebben in de wereldhandel, maar dus ook in de rol die zij spelen in het wereldhandelssysteem. Een aantal verdragen binnen de WTO houdt deze ongelijkheid en afhankelijkheid bovendien in stand, bijvoorbeeld het TRIPS-akkoord over patenten op “intellectuele eigendomsrechten”, *Trade Related Intellectual Property Rights*. Het gaat hier niet alleen om octrooien op handelsproducten zoals auto's, maar ook om auteursrechten en octrooien op planten en zaden verwerkt in genetisch gemanipuleerde organismen en medicijnen. Hiermee is niet alleen het namaken van het product verboden via dezelfde gepatenteerde techniek, maar ook het namaken ervan via andere technieken is verboden. Het vernieuwende hiervan is dat het exclusieve eigendomsrecht niet alleen op product, maar ook op ontwikkeling van een zelfde product ligt. “Ook de arme lidstaten van de WTO moeten een octrooirecht naar westers voorbeeld invoeren. Dat zal de dominerende rol van grote handelsblokken op de wereldmarkt versterken” (Werkgroep globalisering 2003). Kijken we naar het aantal patenten dat is verleend aan landen uit het Noorden en uit het Zuiden, dan zien we dat van het aantal patenten dat is verleend aan bedrijven uit Noord Amerika (VS en Canada) 43,75 procent bedraagt. Landen in de Europese Unie bezitten 41,95 procent van de verleende patenten, Oost Azië (Japan, Zuid Korea en China) 9,75 procent, Oost Europa 0,8 procent, Australië en Nieuw-Zeeland gezamenlijk 1,92 procent. En andere regio's in de wereld (de meeste

²² “At the conclusion of the Uruguay Round in 1994, calculations by the UNDP and OECD showed that within six years global income would grow by US\$200-500 billion as a result of the round. However, it was acknowledged that all these gains would go to the industrialised countries of the OECD and to the richer middle-income developing countries. Even before implementation had started, LDCs were predicted to lose US\$600 million a year and Sub-Saharan Africa US\$1.2 billion a year from the Uruguay Round” (Joint NGO statement 2002).

ontwikkelinglanden) hebben een gezamenlijk aandeel van slechts 1,28 procent (Back 2000: 11, Jurna 2000).

Het TRIPS-akkoord versterkt de mogelijkheden van grote westerse bedrijven in de software-, landbouw- en medicijnensector waardoor zij hun greep op die markten kunnen versterken en de afhankelijkheid van het Zuiden kunnen vergroten. “Toenemende commercialisering en toe-eigening van technologie en wetenschap verslechtert de toegang van arme staten tot de bronnen van menselijke kennis. Technologische vooruitgang is altijd gebaseerd op bestaande, geleende kennis en vaardigheden maar wordt in deze zogenaamde liberale en ‘open’ globale markteconomie juist geclaimd en beschermd” (Keet 2002). Deze monopolisering van technologieën heeft waardevolle en gevarieerde kennissystemen en technologieën weggevaagd die gebaseerd zijn op eeuwenlange ervaring (PGA 1998). Of zoals de assistent van de Egyptische minister van Buitenlandse Zaken schrijft met betrekking tot de introductie van genetisch-gemanipuleerde producten: “Developed countries currently hold 97 per cent of all patents world-wide, yet developing countries are the source of 90 per cent of the world’s biological resources.... Among the main crops subject to genetic modification are soybean, maize, cotton, and banana –all very important food crops or foreign currency earners in many developing countries. Five years ago the US led the GM revolution with the approval of the first genetically modified food, a tomato. There are now 56 genetically modified farm products on the US domestic market and industry experts predict that within five years all of US agricultural products will either be genetically modified or mingled with genetically modified products. They remain the property of a few major transnational corporations such as Monsanto that are developing them. Developing countries do not have the financial capacity or human resources to keep abreast of such cutting edge technology. For developing countries, new technology becomes a question of survival. It is about farmers losing control over their production and seeds. Initially the cost of production will go down and the acquired new technology will increase the yields of crops, but later the farmers will face giant monopolies, and become prisoners of a chain of ever-increasing prices” (Shatin 2000: 5-6).

Coalitievorming

Binnen de WTO komt de tegenstelling tussen Noord en Zuid voornamelijk op een tweede plaats, na de tegenstelling tussen nationale belangen van de lidstaten. Dit blijkt onder meer uit de coalitievorming. Er is soms sprake van blokvorming van ontwikkelingslanden, bijvoorbeeld tussen de minst ontwikkelde landen, maar er zijn vooral coalities op deelterre-

nen en marktgebieden. “De grote verscheidenheid in de grote groep van ontwikkelingslanden maakt blokvorming moeilijk. Coalities worden vaak per onderwerp gevormd, wisselend naargelang het onderwerp” (Vander Stichele 1998). En, zoals Kuster (1998) stelt, “coalitievorming komt mondjesmaat op gang. Binnen de WTO heerst sterk een cultuur waarbij ieder land voor zich moet onderhandelen, hoewel landen zich op een bepaald onderwerp wel tijdelijk aaneensluiten. Een bemoeilijkende factor is dat de belangen van landen vaak uiteenlopen, zelfs bij de groep MOL’s [Minst Ontwikkelde landen].” Met de conferentie van Cancún in 2003, was er een brede coalitie van ontwikkelingslanden, maar het is de vraag hoe lang die coalitie standhoudt. Coalities tussen ontwikkelingslanden en ontwikkelde landen zijn er ook, zoals de oudere Cairns Group. Dit blok bestaat uit Australië, Argentinië en andere landen²³ die een economisch belang hebben bij landbouwliberalisering.

Landbouw wordt vaak in de tegenstelling van Noord-Zuid geplaatst.²⁴ “Onderhandelingen op het terrein van de handel in landbouwproducten zijn enorm belangrijk voor ontwikkelingslanden, waar gemiddeld meer dan de helft van de bevolking leeft van wat het land opbrengt –in Europa is dit slechts vier procent, in de VS twee procent” (Dillen 2002: 121). In het blok van de Cairns Group bestaan ook tegenstellingen en machtsverhoudingen waar rijkere landen meer te zeggen hebben dan armere landen; waarbij sommige landen in een wurggreep worden gehouden. “It is known, for example, that Indonesia would like to leave the Cairns Group. The position Indonesia takes on food security and self-sufficiency is totally different from the positions of the Cairns Group. It is also a net importer, rather than a net exporter. Its efforts to leave the grouping, however, have thus far not been successful. Australia, the leader of the group, holds the aid that they provide to Indonesia’s ag-

²³ De Cairns-groep bestaat uit Australië, Argentinië, Brazilië, Canada, Chili, Columbia, Fiji, Hongarije, Indonesië, Maleisië, Nieuw Zeeland, Paraguay, Filipijnen, Thailand en Uruguay. De groep omvat een kwart van de wereldhandel in agrarische producten. Binnen de WTO vormt zij een derde blok naast de Europese Unie en de Verenigde Staten op dit gebied. In 1986 kwam de groep voor het eerst bijeen op initiatief van Australië. Haar doelstellingen zijn: afschaffing van exportsubsidies, transparantie van staatsinstituten die zich bezighouden met handel, vergroten van markttoegang en vermindering van ‘domestic support’ (Raben 2000: 4).

²⁴ Landbouwonderhandelingen binnen de WTO heeft twee dimensies. Aan de ene kant wil de Cairns-groep bijvoorbeeld volledige vrije toegang tot alle markten wereldwijd, terwijl er ook ontwikkelingslanden zijn die landbouw juist buiten de WTO willen houden vanwege het belang van voedselsoevereiniteit. De tweede groep wilt een einde aan de dumpingpraktijken van de EU en VS en hun subsidiëring van de export.

ricultural ministry, hostage to their continued membership in the group. This is because Indonesia is a significant market for Australian exports, and for that reason, Australia would like to see Indonesia move on the path towards more rapid liberalisation” (Kwa 2002: 61).

De groep minst ontwikkelde landen is onvoldoende in staat een echte vuist te maken en voordeel te behalen uit de politisering van de tegenstelling Noord-Zuid. Hun belangen worden gemarginaliseerd. Zo verklaarde een delegatielid vlak voor de Doha-conferentie tegen Kwa (2002: viii-ix) dat “it is not a question of substance. Nobody can say that we have not participated. We have done so, and we have simply been ignored. The text [Doha draft declaration] does not take our interests into account. (...) We are in the worst possible situation, and it is a question of politics, not a lack of arguments.” Waar de lidstaten uit het Zuiden wel steeds beter in lijken te worden is het tegenhouden van bepaalde agendaonderdelen zodra ook grotere ontwikkelingslanden de coalitie versterken. Zo kwam het Seattle-debacle²⁵ voor de WTO mede tot stand omdat machtige ontwikkelingslanden zoals India zich verzet hadden tegen toevoeging van onderhandelingen over een arbeidsrechtenclausule in de nieuwe Millenniumronde, waarmee een voorlopige consensus tussen de VS en EU over de inhoud van deze ronde verder onder druk kwam te staan en pakketjes liberaliseringsen niet langer uitgewisseld konden worden. Eerder tijdens de Uruguay Ronde bleken ontwikkelingslanden nauwelijks in staat nieuwe agendaonderdelen zoals de vorming van de WTO en het TRIPS-akkoord tegen te houden doordat zij tegen elkaar uitgespeeld werden en machtige ontwikkelingslanden overgingen tot “constructieve onderhandelingen”. Blok-vorming is in dit proces dus essentieel. Want gegeven het feit dat de ontwikkelingslanden een numerieke meerderheid hebben binnen de WTO, kunnen ze hier efficiënter munt uit slaan zodra ze overgaan tot gemeenschappelijke coalities. “De vraag is of de industrielanden zich ooit door de meerderheid van ontwikkelingslanden de les laten lezen. De machtsverhoudingen in de WTO zijn een afspiegeling van de machtsverhoudingen buiten de WTO,

²⁵ De publieke protesten buiten de conferentie waren “een factor van betekenis in de direct daaropvolgende impasse in de onderhandelingen. De top eindigde zonder resultaten en, heel veelzeggend, zonder aankondiging van de verwachte onderhandelingsronde. De eerste besprekingsdag werd in zijn geheel afgelast nadat demonstranten ‘de WTO hadden gesloten’ door de toegang tot het conferentieoord te blokkeren, wat de resterende onderhandelingstijd bekortte. Maar het belangrijkste was dat de massale aanwezigheid van WTO-critici de kloof tussen de regeringen vergrootte, met name doordat de onderhandelaars uit het Zuiden zich daardoor sterker durfden uit te spreken tegen het ondemocratische onderhandelingsproces, dat volledig werd gedomineerd door de VS, de EU en andere geïndustrialiseerde landen” (Hoedeman en Doherty 2002: 85).

van de kloof tussen arm en rijk, die alsmaar groter wordt, onder andere door de WTO-akkoorden. Macht kan alleen bedwongen worden door tegenmacht. De ontwikkelingslanden moet samen optreden, een blok vormen en die blokvorming behouden” (Maes 2002: 116).

Blokvorming tussen de minst ontwikkelde landen is inderdaad wat in Cancún (2003) is gebeurd en tot vormen van succes heeft geleid. Maar het heeft de EU niet onder de indruk gebracht. De Europese Commissie hield voet bij stuk en legt de verantwoordelijkheid voor Cancún bij andere landen. In november kwam in strategische documenten naar buiten dat de commissie bovendien koste wat kost wilt doorgaan met investeringsonderhandelingen, desnoods buiten de huidige Doha-ronde om (Milieudéfensie 2003).

Agendasetting

Hoewel de tegenstelling Noord-Zuid dus gepolitiseerd is, zijn de ontwikkelingslanden vooralsnog onvoldoende in staat hier structureel succes mee te behalen en er voordeel uit te halen. De tegenstelling wordt binnen de informatieoorlog over WTO en wereldhandel misschien wel het meest gebezigd (hierover zijn helaas geen data beschikbaar), maar ontwikkelingslanden krijgen moeilijk hun zaken voor elkaar. Pas als er een grote maatschappelijke druk voor de belangen van het Zuiden is in de Noordelijke landen, lijken bepaalde zaken –in beperkte mate– op de agenda geplaatst te kunnen worden, met soms positieve resultaten voor de Zuidelijke landen. Een voorwaarde is tevens dat de Zuidelijke landen een gezamenlijk blok kunnen vormen. Dit wordt vaak gefrustreerd door het proces van *consensusbuilding* waardoor landen tegen elkaar uitgespeeld kunnen worden door toezeggingen van industrielanden tegenover grote ontwikkelingslanden. Hiermee zien de kleinere landen zich vervolgens geconfronteerd en moeten zij genoeg nemen met nauwelijks resultaat, vooral door de negatieve gevolgen in hun positie *vis-à-vis* machtige staten buiten de WTO.

Wat hiermee dus samenhangt is de ‘agendasetting’. Daar waar het voor machtige leden vrij eenvoudig is, bepaalde agendaonderdelen in verklaringen opgenomen te krijgen en ontwikkelingslanden veel moeite moeten doen dit tegen te houden, is het voor hen nog veel lastiger om eigen punten op de agenda te krijgen. Zo hebben ontwikkelingslanden moeite gedaan om voedselveiligheid op de agenda van de Doha ‘ontwikkelingsronde’ te krijgen en discussie te forceren over de herziening van het TRIPS-akkoord om de landbouwsector uit te sluiten van wereldwijde patenten. Maar “noch in de voorliggende TRIPS-verklaring, en evenmin in het ontwerp van Ministeriële verklaring, was een spoor te vinden van de posities van Afrikaanse en andere ontwikkelingslanden” (Dillen 2002: 122). De Doha-verklaring gaf uiteindelijk geen richting aan herziening van een TRIPS dat de patentering van le-

vensvormen regelt. “Deze herziening startte in 1999, maar concrete voorstellen om patenting in landbouw en voedselvoorziening te verbieden, zijn steeds op enorm grote weerstand van de VS, de EU en de biotechnologische sector gestuit” (idem).

Zodra een regeling al overeengekomen is tijdens eerdere Rondes, blijkt het bijzonder lastig een evaluatie ervan op de agenda te krijgen om nieuwe uitzonderingsposities te verkrijgen. Een uitzondering betreft als over het onderwerp reeds grote publieke consternatie bestaat. Een voorbeeld van een succesvolle coalitie die wel een onderwerp effectief op de agenda heeft gekregen en zelfs een relatief positief besluit heeft weten af te dwingen is die rond de ziekte AIDS en medicijnen. Dat agendapunt speelde ook in het jaar voorafgaand aan de Doha-conferentie in de westerse media. Dat ging toen over de rechtszaken die farmaceutische bedrijven uit Zuid-Afrika, daarbij gesteund door bedrijven uit Zwitserland en de VS, wilden aanspannen tegen de Zuid-Afrikaanse regering, die goedkope witte-merk medicijnen op de markt wilde brengen. Een discourscoalitie van maatschappelijke organisaties, ontwikkelingslanden en journalisten in invloedrijke media, slaagde tijdens de Doha conferentie deels erin een politieke verklaring opgesteld te krijgen die zegt dat het TRIPS-verdrag “does not and should not prevent Members from taking measures to protect public health” (Dillen 2002: 122). Hiermee is het in principe juridisch mogelijk om maatregelen te nemen tot het vervaardigen van witte-merk medicijnen voor ziektes als AIDS, waarmee dure gepatenteerde medicijnen uit het Westen gepasseerd kunnen worden als er sprake is van een “gezondheids crisis”. De VS en de farmaceutische bedrijven stellen echter dat de verklaring een politieke is en geen juridische consequenties kan hebben (Dillen 2002: 122). Tijdens de verdere onderhandelingen in de Doha-Ronde wordt nog onderhandeld over de juiste invulling van het overeengekomen principe en twee weken voor de Cancún Conferentie, de vijfde Ministeriële Conferentie, leek een algemeen WTO-akkoord bereikt te zijn waarmee de delegatie van de VS en de farmaceutische bedrijven konden leven.

Capaciteit

De landen worden echter, over het algemeen, alleen tegemoet getreden in hun eisen die verder gaan dan ‘slechts’ het tegenhouden van bepaald beleid en nieuwe agendapunten, zodra dit door machtigen binnen de WTO wordt geaccepteerd. Er is binnen de WTO namelijk wel speciale aandacht voor met name de Minst Ontwikkelde Landen. Een nieuw WTO-plan voorziet bijvoorbeeld in technische bijstand (*capacity building*). Technische bijstand zou de ontwikkelingslanden moeten helpen om de bestaande akkoorden uit te voeren, hun exportcapaciteit te verbeteren en hun onderhandelingscapaciteit uit te breiden (Maes 2001).

“Die moeten de minst ontwikkelde landen in staat stellen beter de WTO -regels uit te voeren en de kansen die wereldhandel biedt, grondiger te benutten”, aldus Sanders (2000: 7). Of dat ook betekent dat de markten in het Noorden toegankelijker worden gemaakt, “hangt af van de goede wil van de Noordelijke lidstaten”. Er is meer kritiek hierop. “De belofte van technische steun en ‘deskundigheidsbevordering’ door internationale instellingen –en gebruikt en gesteund door rijke staten– is een standaard middel om kritiek van de arm(st)e staten op hun positie te ontcrachten en om ze een beleid te laten accepteren waar ze tegen zijn” (Keet 2002). Zelfs de vraag hoe technische bijstand ingevuld moet worden is aan machtsspelletjes onderhevig, concludeert Bob van Dillen (2002: 123) in zijn analyse over wat ontwikkelingslanden over hebben gehouden aan Doha, de vierde Ministeriële Conferentie. “De urgente noodzaak voor capaciteitsopbouw en technische bijstand, bedoeld om effectief te kunnen participeren in de onderhandelingen, is onderkend in Doha. Het is nu zaak hier heel snel opvolging aan te geven, door duidelijk te maken aan welk soort bijstand ontwikkelingslanden een dringende behoefte hebben (waarschijnlijk niet het soort ondersteuning dat Europa geneigd is aan te bieden) en daarvoor onmiddellijk bijkomende financiële middelen vrij te maken. Het zou van grote arrogantie getuigen, mochten de rijke landen bepalen dat technische bijstand wordt gericht op het verduidelijken van de werking van de WTO en haar verdragen, en dat de financiering van deze ‘assistentie’ wordt betaald vanuit bestaande hulpbudgetten” (Van Dillen 2002: 123) De effecten van de huidige “cursussen” blijven daarnaast beperkt en zijn te weinig gericht op de specifieke behoeften van individuele ontwikkelingslanden. Zo stelt ambassadeur Doualeh Hassan van Djibouti: “De cursussen volstaan niet om je kracht bij onderhandelingen te vergroten. Sommige landen begrijpen nog steeds niet goed wat het TRIPS-verdrag betekent. Sommige kleinere Europese landen helpen wat dat betreft heel genereus met langdurige trainingsprogramma’s. Maar onze indruk is dat grotere landen dit soort hulp gebruiken om politiek te bedrijven” (Van Scharen 2003).

Tot slot komt de Noord-Zuid tegenstelling ook naar voren in de mate waarin de diverse lidstaten gebruik (durven te) maken van de WTO-geschillencommissie. Dit blijkt vooral een onderonsje te zijn tussen Noordelijke staten, volgens de cijfers van het aantal zaken die zich voor de commissie hebben afgespeeld. “Developed countries have by far been the most active users of the Dispute Settlement system, with the G4 countries - Canada, EU, Japan and US - accounting for over sixty per cent of all complaints. Three-quarters of the membership has not used the system at all since its inception, and in this group one finds most developing and all the least developed countries” (Breuss 1999: 3, Mav-

roidis 1999: 1). Grotere en rijkere landen dienen dus disproportioneel meer klachten in dan arme landen. De verklaring is dat de armere landen onvoldoende juridische middelen ter beschikking om 'Dispute trade measures' te herkennen en naar voren te brengen.

Daarnaast spelen machtsfactoren en afhankelijkheid een rol. Een praktijkvoorbeeld. De Nederlandse ambassade beloofde steun aan de regering van Burkina Faso bij het indienen van een klacht over de katoensubsidies aan boeren in de VS. Die subsidies hebben grote gevolgen voor de katoenboeren in diverse ontwikkelingslanden die zelf geen middelen hebben voor subsidiëring en hun markten van de WTO niet mogen beschermen. Een woordvoerder van een katoenfabriek in Burkina Faso verklaarde hierover dat andere economische belangen en angst de grootste redenen zijn waarom het land in geen klacht indiende bij de WTO: "We worden gehanteerd met ontwikkelingshulp. De Amerikanen kopen gewoon onze mening." Bovendien, "alle machines die je hier ziet, komen uit Amerika. Denk maar niet dat wij nog onderdelen krijgen, als we de zaak hier op scherp zetten", aldus de woordvoerder van de katoenfabriek (Posthumus 2003). Uiteindelijk diende de regering samen met drie andere Afrikaanse landen een klacht in en eisen zij compensatie en dat de subsidies worden stopgezet, waarschijnlijk omdat het machtigere Brazilië ook een klacht had ingediend tegen de subsidies.

Hoewel het hier nog gaat om een zeer klein voorbeeld, kán er dus wel verbetering zijn in het gebruik van dit WTO-machtsmiddel, zodra kleinere ontwikkelingslanden technische bijstand ontvangen en zodra een land steun vindt van een bredere waaier van lidstaten; zodra ze tot blokvorming overgaan. Ze zijn dus niet machteloos.

Arbeid-Kapitaal

Met een economische wereldsysteem is er ook internationale arbeidsdeling. Internationale arbeidsdeling betekent niet dat mensen vrijwillig het werk onderling verdelen, maar dat het gehele productieproces van goederen en diensten wereldwijd verspreid is in verschillende schakels en taken, waarbij kapitaalbezitters en eigenaren van productiemiddelen het initiatief nemen. Deze bezitters worden onder meer geleid door vraagstukken van kostenbesparingen binnen een wereldwijde liberale markteconomie. Hiermee is sprake van wederzijdse afhankelijkheid van werknemers (die in loondienst treden)²⁶ en werkgevers (die de mensen

²⁶ Wereldwijd zijn er drie miljard mensen tussen 15 en 65 jaar, de wereldwijde beroepsbevolking. De helft hiervan verdient zijn/haar brood in de landbouwsector. Tussen de 25 en 30 pro-

in dienst nemen). De wetten van vraag en aanbod van werknemers binnen de liberale markteconomie, in samenhang met het niveau waarin binnen de staat een zekere mate van bescherming van de arbeiders is afgedwongen, bepalen het machtsevenwicht tussen werknemers en werkgevers. Oftewel, het niveau van de sociale wetgeving in een bepaald land hangt samen met het algemeen inkomenspeil (McCulloch 2002a: 58). Wereldwijd zijn er grote schommelingen binnen dit niveau en in het evenwicht in de markt van vraag en aanbod naar werknemers. In het Noorden is er een relatief hoge mate van bescherming en een zeker “sociaal rechtvaardig evenwicht” tussen vraag en aanbod naar arbeid. In landen in het Zuiden is de bescherming relatief veel beperkter en is er een groot arbeidsreserveleger; een veel hogere vraag naar banen dan het aanbod. Door de liberalisering in de landbouw, groeit dit aanbod bovendien omdat meer mensen van het platteland trekken op zoek naar nieuwe vormen van sociale zekerheid zoals een baan.

Binnen het huidige economische wereldsysteem is er sprake van een internationale arbeidsdeling waarbij niet plaatsgebonden arbeidsintensieve productie verschuift naar landen met een groot arbeidsreserveleger en een lager ontwikkelingsniveau met betrekking tot bescherming van werknemers, terwijl productiemiddelen of kapitaalvoorziening afkomstig is of het eigendom is van eigenaren in economisch ontwikkelde landen. “The more capital-intensive phases of production and the innovation of more sophisticated technologies through research and development take place in the core [of the world system]. The more labor-intensive phases and standardized technologies shift to the periphery. The core concentrates increasingly on software while the periphery takes a growing share of hardware production. The hardware production of the periphery, however, remains technologically dependent on the software of the core” (Cox 1987: 319). Deze ontwikkeling is mede het gevolg van een historisch gegroeid onevenwichtig systeem van economische en militaire ontwikkelingen, wat weer het gevolg is van verschillen in toegang tot technologie en andere machtsmiddelen en gebruik daarvan door concurrerende machthebbers voor machtsuitbreiding.

Er is, kort gezegd, een internationaal conflict of, beter gezegd, een tegenstelling tussen aanbieders van kapitaal en arbeidsplaatsen, en de arbeiders, de werknemers. Door de betere mogelijkheden van internationale handel en vervoer en de toename van het arbeidsaanbod, treffen staten elkaar in een concurrentiestrijd om investeringen die werkgelegenheid en

cent (750 tot 900 miljoen) is *underemployed*, terwijl 150 miljoen mensen baanloos zijn (Bullard 2001: 14).

economische groei kunnen leveren. Deze strijd woedt vooral op fiscaal vlak, maar ook de rechten van werknemers komen onder druk te staan. Zoals de ICTFU, koepelorganisatie van vakbonden, in 1996 verklaarde: “Workers’ jobs and pay, their conditions and contracts of employment, and trade unions’ bargaining strength are increasingly undermined by the pressure of intensified global competition” (Van Roozendaal 2002: 5).

Dit proces is ook zichtbaar in de EU-landen. Arbeidsrechten worden geflexibiliseerd om het eenvoudiger te maken werknemers te ontslaan bij economische tegenslag. Als gevolg van technologische ontwikkeling in samenhang met de liberalisering van de handel en arbeid is er bovendien een reële daling van het inkomen van laaggeschoolden in de meeste ontwikkelde landen in de formele en informele economie en een stijging van het inkomen van hogergeschoolden. “[T]he rapid spread of export-oriented industrialisation to a growing number of developing countries ... has expanded the supply of labour-intensive manufactures, depressing their relative prices and hence eroding the demand for workers and capital in unskilled labour-intensive industries in high-income countries. That has contributed to other forces there, that have resulted in high unemployment levels and/or a growing wage differential between skilled and unskilled workers in rich countries. And there has been a tendency for trade from developing countries to be blamed disproportionately²⁷ for the poor performance of labour markets in advanced economies, and for the relative low labour standards to be seen as part of the reason for low production costs in the newly industrialising countries” (Anderson 1998: 234).

Tegelijk is er het proces waarbij, vooral in Zuidoost Azië, ondernemingen (die reeds hun productie verhuisd hebben) makkelijker, door middel van *subcontracting*, van het ene naar het andere land *hoppem* als daar een bedrijf goedkoper de gevraagde (half)producten kan aanbieden. Daarnaast worden er in toenemende mate speciale zones gecreëerd in vooral Aziatische ontwikkelingslanden waar de ondernemingen minder belasting hoeven te betalen dan elders in het land en vrij mogen importeren zonder douanetarieven. “These industries are often a package of duty-free imports of products to be used in the production process, waivers on foreign ownership restrictions, special investment incentives and ... investment favourable working conditions. Production in these Zones concentrates on textile, garment, leather and electrical products (Dicken 1998 in Van Roozendaal 1998: 7).²⁸ Dus,

²⁷ “Global restructuring is just one of the causes of unemployment in developed countries. Other causes involve the acceleration of technological developments and economic recessions in the developed world” (Van Roozendaal 2002: 5-6).

²⁸ De gevolgen hiervan worden door Naomi Klein (2000, p.238-264) beschreven.

als gevolg van de economische globalisering in een onevenwichtig kapitalistisch handelsstelsel, is er een reële verschuiving zichtbaar van de machtsbalans in de richting van aanbidders van kapitaal en productiemiddelen. Dat vergroot de afhankelijkheid van werknemers en zet (sociaal-economische) veiligheid steeds verder onder druk. “With the internationalisation of the world economy, the decline in traditional trade barriers has ensured that any given cost-raising social standard is becoming *relatively* more important as a determinant of international competitiveness, and the deregulation of foreign direct investment has increased the possibilities for firms to relocate their factories from high- to lower-standard countries” (Anderson 1998 234-5).

Arbeidsrechtenclausule

In de structuren van de WTO is dit onderwerp tot op zekere hoogte behandeld en is er, onder meer op initiatief van de Verenigde Staten, een lobby geweest om een “arbeidsrechtenclausule” in de wetten van de WTO op te nemen. Zo’n clausule, in WTO-taal een ‘social clause on labour standards’, zou minimale en wereldwijd afdwingbare rechten voor arbeiders moeten bevatten. “The debate about integrating social standards into international trade agreements reflects the growing realisation that the trade and financial liberalisation policies promoted by industrialized countries, the WTO, World Bank and IMF have profoundly unequal effects within and between countries and between workers and capital” (Bullard 2001: 2). Dit debat over internationale arbeidsrechtenclausules heeft twee grondslagen: 1) is een (afdwingbare) clausule wenselijk; 2) is de WTO daarvoor de aangewezen instantie. “What is at stake in this international labour standards debate is whether a regime can be designed to stimulate countries to observe a set of minimum, or core, labour standards. One way to achieve this is to allow member states of the WTO to apply sanctions to those countries that do not comply with these standards. Such a system is called a *social clause*” (Van Rozendaal 2002: 1). Binnen de structuren en in de verdragen van de Internationale Arbeidsorganisatie (ILO), waar vakbonden en nationale staten zitting hebben, bestaan regels met betrekking tot arbeidsbescherming. Veel landen hebben een aantal van deze verdragen niet geratificeerd en lang niet alle landen zijn er lid van. Bovendien is de naleving van deze verdragen niet internationaal afdwingbaar. Het opnemen van een sociale clausule in de WTO betreft een aantal ILO-conventies²⁹ en zou het mogelijk maken deze af-

²⁹ De betreffende Conventies van de ILO: Conventie 87, het recht op vrijheid van vereniging; Conventie 98, het recht op collectief onderhandelen; Conventie 129 en 105, tegen gedwongen

dwingbaar te maken, door de juridische toegestane dreiging van handelssancties en in het uiterste geval zelfs door het opleggen van sancties met de goedkeuring van de WTO-geschillencommissie.

Het initiatief van de VS tijdens de eerste Ministeriële Conferentie in Singapore voor een sociale clausule heeft het niet gehaald. De VS werden gesteund door onder meer de EU en vakbonden uit de EU-landen alsook een aantal uit diverse ontwikkelingslanden. De meeste ontwikkelingsstaten zien deze ontwikkeling echter als een directe aanval op hun belangrijkste economische voordeel: goedkope arbeidskrachten. “Proposals to link the adoption of core labour standards to WTO agreements are seen as protectionist, insincere, ineffective and a direct attack on the South’s comparative advantage in labour costs. They believe that the trading system is already tilted in favour of rich countries and that imposing labour standards would further entrench the interests of the North. Further, they do not believe that the WTO has the competence to deal with these issues” (Bullard 2001: 9). In de politieke slotverklaring van de Singapore Ministeriële Conferentie wordt verklaard: “We reject the use of labour standards for protectionist purposes, and agree that the comparative advantage of countries, particularly low-wage developing countries, must in no way be put into question” (Van Roozendaal 2002: 1). In de verklaring hernieuwden de ministers hun ‘engagement met betrekking tot het respecteren van internationaal erkende arbeidsnormen’ (Khor 1998) en stelden dat “(i) de ILO het bevoegde orgaan is wat arbeidsnormen betreft; (ii) dat groei en ontwikkeling gunstig zijn voor het respecteren van de normen; (iii) dat het gebruik van arbeidsnormen voor protectionistische doeleinden wordt afgewezen; (iv) dat het comparatief voordeel van landen, en vooral lage inkomenslanden niet ter discussie ge-

arbeid; Conventie 111, het voorkomen van discriminatie binnen arbeidsrelaties. (Lange 2000: 2). Het pakket van Conventies is echter aan veranderingen onderhevig geweest. Ook Conventie 138, minimumleeftijd voor het aangaan van een dienstverband en de Conventie over minimale arbeidslonen zijn onderdeel geweest van de voorstellen die in het verleden gedaan zijn, maar zij hebben het al eerder af moeten leggen in de zoektocht naar compromissen (Van Roozendaal 2002). In 1998 heeft de ILO bepaald dat de volgende normen een universele betekenis hebben: 1) de vrijheid van (vak)vereniging en het recht op het voeren van collectieve onderhandelingen over de arbeidsvoorwaarden; 2) het uitbannen van alle vormen van dwangarbeid; 3) de afschaffing van uitbuitende en of zeer schadelijke vormen van kinderarbeid; 4) het uitbannen van alle vormen van discriminatie op het vlak van de werkgelegenheid (McCullogh 2002a: 58). De enige mogelijkheid die de WTO op dit terrein biedt, volgens artikel XX(e), is een verbod van invoer van producten die door gevangenen onder dwang geproduceerd zijn (McCullogh 2002a: 62). Overigens hebben de VS zelf ook niet alle ILO-conventies geratificeerd.

steld mag worden; (v) dat de secretariaten van WTO en ILO hun bestaande samenwerking hieromtrent zullen voortzetten” (Khor 1998).

Dat de angst voor protectionisme reëel is, bevestigen Mccullogh *e.a.* (2002a: 94). Voor de neoliberale economen is het “waarschijnlijk dat de dreiging met handelssancties door protectionistische pressiegroepen in de ontwikkelde landen misbruikt zal worden. De ervaring met antidumpingmaatregelen leert dat, als deze mogelijkheid bestaat, ze ook maximaal gebruikt en misbruikt zal worden.” Voor deze onderzoekers van het *Center for Economic Policy Research*, is het daarom beter “om geen directe band te leggen tussen handel en arbeidsnormen, zowel met het oog op effectieve armoedebestrijding als op de algemene economische ontwikkeling in het Zuiden”. Want dit betekent dat de armere landen “are vulnerable either to being pressured to enforce stricter standards or to face less market access for their exports to countries with stricter standards and/or less foreign investment from such countries (Anderson 1998: 244).

Maar volgens de internationale vakbondsfederatie ICFTU, dat een krachtige lobby heeft gevoerd voor de invoering van de de clause, is de angst voor protectionisme ongegrond. “The ICFTU argues that respect for core labour standards stimulates balanced economic growth. By eliminating the exploitation of workers, competition would be focused on improving productivity rather than on decreasing wages and working conditions In this way, a social clause would contribute to constructive competition because a minimum floor would reward good employment practices. ... A social clause would not stimulate protectionism or hurt the comparative advantage of certain countries, because a social clause containing the core labour standards would not support a global minimum wage but would enable workers to choose their own working conditions” (Van Roozendaal 2002: 204).

Binnenlandse stimuleringen

In plaats van de mogelijkheid om een arbeidsrechtenclausule te integreren in de handelswetten van de WTO, pleiten de meeste lidstaten binnen de WTO ervoor om met behulp van *civil society*, vakbonden en de (tandeloze) ILO, de arbeidsrechten binnenlands tot ontwikkeling te laten komen. Maar er bestaan veel tegenstrijdigheden binnen dit discours. De grootste stimulans voor arbeidsrechten en hoger loon moet economische groei door integratie in de wereldeconomie zijn. Zo claimt bijvoorbeeld een recent onderzoek van de Wereldbank (2002) dat succesvolle integratie in de wereldeconomie leidt tot “aanzienlijke daling van de armoede” (Vervliet 2002: 44). Open handel doet in een eerste fase na integratie in de wereldeconomie de lonen weliswaar licht dalen, “maar dat zou weer goedgemaakt

worden door de buitenlandse bedrijven die hogere lonen betalen” (Vervliet 2002: 49). Deze nieuwe banen komen vooral voort uit de creatie van de hier eerder genoemde speciale vrijhandelzones, waar soepelere regels gelden met betrekking tot fiscale maatregelen en arbeidsnormen. De toenemende verschillen in loonontwikkelingen zouden volgens de Wereldbank dan ook vooral het gevolg zijn van binnenlands beleid en is niet het gevolg van globalisering, waarbij de Wereldbank geen recht doet aan de relatie tussen mondiale vereisten en nationaal beleid. Toenemende lonen komen vooral ten goede van hogeropgeleiden, stelt de Wereldbank, en een wereldwijde toenemend verschil in lonen ziet zij tegelijkertijd als een onvermijdelijk gegeven.

Volgens Mcculloch (2002a: 63) kunnen aangepaste arbeidsnormen een geschikt instrument zijn om armoede binnenlands te bestrijden en “de voordelen van globalisering beter te verdelen”. Maar, “de normen moeten het gevolg zijn van nationaal beleid. Internationale sancties kunnen het omgekeerde effect hebben en vooral de armsten treffen, omdat zij dikwijls buiten het toepassingsgebied van formele internationale arbeidsnormen vallen” (Mcculloch 2002a: 63).

De Wereldbank (2002) ziet tegelijkertijd geen oplossing in sociale bescherming in de vorm van minimumlonen, werkloosheidsuitkeringen of tewerkstelling bij de overheid. De oplossingen liggen vooral in een ‘progressief belastingstelsel’ en verbeteringen in de infrastructuur en het scheppen van een aantrekkelijk investeringsklimaat. De bank ziet de activiteiten van vakbonden als handelsbedreigend en als obstructie voor de economische groei. In 1995 concludeerde de World Development Report van de Wereldbank: “Unions do often act as monopolists, improving, improving wages and working conditions for their members at expense of capital holders, consumers, and nonunion (unorganised) labour. The higher wages unions win for their members, either reduce profits or get passed on to consumers in the form of higher prices” (Van Roozendaal 2002: 3).

Sommige ontwikkelingslanden wijzen erop dat transnationale ondernemingen (TNC’S) gecontroleerd moeten worden of zij zich wel aan de regels houden. “Developing countries insist that there must be better regulation of transnational corporations both at the national and international level. They do not accept codes of conduct, or non-binding agreements such as the ‘Global Compact’. As one expert remarked: ‘In the 1970s, the TNC’S were seen as the main violators of rights, now they are been held up as the custodians. It is unacceptable to make the TNC’S custodians of the norm, because even if they abide by the rules, it will not change the underlying structural problems”” (Bullard 2001: 14). Volgens de dominante discoursen zijn het echter deze bedrijven die welvaart brengen en moeten de arme

landen, willen zij zich ontwikkelen, zoveel mogelijk doen om die bedrijven naar hun land te trekken.

Milieu-Vrijhandel

Er is een fundamenteel conflict, een tegenstelling, tussen de belangen van de natuurlijke wereld en de belangen van een liberale economie. In een liberale economie domineren de belangen van economische groei en daarmee gepaard gaande sociale relaties die van ecologische systemen en daarmee gepaard gaande ecologische relaties. De patronen van productie en consumptie in relatie tot een liberale markteconomie absorberen, vernietigen en beïnvloeden steeds meer de natuurlijke wereld door een dogmatisch geloof in de superioriteit van de mens ten opzichte van de natuur; in de liberale rationaliteit staat de mens los van de ecologische relaties (wat al blijkt uit het woord milieu³⁰). Dit is bovendien een wezenlijk kenmerk van de ecologische crisis, “the assumption that modern Western perceptions of reality and its world-views are embedded in a clear dividing line between nature and culture” (Van Stokrom 2000: 24, 42).

Het besef dat dit niet onvermijdelijk door kan gaan en dat de mens afhankelijk is van de toestand en welzijn van de aarde en haar ecosystemen, is sinds de jaren zestig binnen de dominante discoursen gegroeid. Milieudegradatie als maatschappelijk probleem heeft sinds het eind van de jaren zestig een vaste plaats op de politieke agenda (Van der Heijden 2000: 11). Met de zichtbare gevolgen van de economische groei en de publicatie van *Limits to Growth* en andere literatuur over de relatie tussen natuur en mens, is het bewustzijn toegenomen dat een verschuiving in het denken en doen van de economische mens en de onderliggende sociale relaties noodzakelijk is, om nog ergere verstoring in de ecologisch-sociale relatie tussen mens en natuur te voorkomen. Vooral in de westerse wereld, mede door toedoen van de groei van de milieubeweging, is men sindsdien zoekende naar manieren om behoud van natuur, “duurzaam beheer” van grondstoffen, het tegengaan van vervuiling en het voorkomen van ernstige verstoringen van ecosystemen, zoals het broeikaseffect, te integreren met de liberale markteconomie. Hierbij worden oplossingen vooral gezocht in het beprijzen van milieuvervuiling en handel in milieurechten.

³⁰ “By the term ‘environment’ we usually mean the ‘natural world’. ... But if we look critically at the word ‘environment’, we will sense a certain abstract quality to it. It separates human nature from non-human nature, and turns non-human nature into an abstraction –something which we believe can be manipulated and controlled for our purposes” (Rossi 1999).

Duurzame ontwikkeling

Dit discours wordt ook wel “ecologische modernisering” genoemd (Van der Heijden 2000: 215-238). Ecologische modernisering erkent het structurele karakter van milieuproblemen erkent, maar gaat er vanuit dat de bestaande politieke, economische en maatschappelijke instituties de zorg voor het milieu kunnen internaliseren (Van der Heijden 2000: 215). Het is een westerse vertaling van “duurzame ontwikkeling”. Dit werd in het beroemde Brundtland Report gedefinieerd als een ontwikkeling “that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.” Wat nog meer onder duurzame ontwikkeling wordt verstaan, leggen Kegley&Wittkopf (1997: 14) uit: “The once popular ‘limits to growth’ proposition - the belief that the world cannot forever increase its productive capacity - has been replaced by the maxim of sustainability, which emphasizes ‘the growth of limits’. Thus sustainable development means learning to live off the earth’s interest without encroaching on its capital.”

Er blijken dan ook veel interpretaties te bestaan over duurzame ontwikkeling. Een rapport van Global Leaders for Tomorrow, een “onderzoeksbureau” van het Wereld Economisch Forum –een jaarlijks terugkerend forum van elkaar ontmoetende politici en bedrijven in het skiresort van Davos in Zwitserland– publiceerde in 2001 een ‘Environmental Sustainability Index’, “which strays so far from reality one could almost be forgiven for thinking it was a bad joke. The index claims that some of the world’s most environmentally criminal economies are actually the most sustainable. Rich industrialised countries rank highly in the Davos report, while poorer economies in the South rank at the bottom” (CEO 2001). Een hercalculatie van de index door milieuorganisaties, “factoring-in important internationally accepted environmental variables such as: forest protection, marine fish catch, paper consumption levels, greenhouse gas emissions and pesticide use per hectare, as well as looking at the UNDP’s Human Development Index rankings, brought completely different results. Those that scored well in the Davos index, such as Norway and the United States, ranked at the bottom, while countries such as Uganda which received a poor rating by WEF standards moved to the top” (idem).

Milieudegradatie in het Noorden is gerelateerd aan rijkdom, de externalisering van milieukosten –onder meer dankzij de internationale arbeidsdeling– en niet-duurzame productie en consumptiepatronen. In het Zuiden is milieudegradatie eerder verbonden met armoede en ‘noodzaak’ tot economisering en ontginning van grondstoffen voor een wereldmarkt. Volgens de doctrine van het liberale ‘vrije’ wereldhandelssysteem is meer vrijhandel dé manier om deze problemen op te lossen. Rijke landen in het Noorden zouden meer en

efficiëntere technologieën kunnen ontwikkelen en moeten toepassen. “Highly pollutant production methods and the lack of proper pollution-abatement equipment are regarded as the major causes of environmental destruction” (Hartmann 1998: 348). Technologische innovatie is immers het comparatief economische voordeel van het Noorden. Arme landen kunnen, door datgene te doen waar zij goed en goedkoop in zijn (volgens het comparatief voordeel), economisch groeien. Als ‘vanzelf’ (denk aan Adam Smith’s onzichtbare hand) zou dan in het Zuiden de groei en welvaart tot bloei komen waardoor een hoger milieubewustzijn ontstaat en een grotere vraag naar milieumaatregelen.

Milieubescherming en de WTO

In de WTO zijn er maatregelen getroffen om bescherming van milieu en beschermde diersoorten mogelijk te maken. Zo bevat artikel XX (‘General Exceptions’) van het GATT-verdrag de bepaling dat lidstaten toegestaan zijn om binnenlandse maatregelen te nemen om “de gezondheid van mensen, dieren of planten te beschermen”, of om “eindige natuurlijke rijkdommen te beschermen” (McCulloch 2002b: 73). Hoewel het woord ‘milieu’ niet in het artikel is opgenomen, is het “steeds geïnterpreteerd als gericht op de algemene bescherming van het milieu” (McCulloch 2002b: 73). De maatregelen mogen echter niet in strijd zijn met de anti-discriminatieregels: maatregelen moeten in dezelfde mate gericht zijn tegen nationale als buitenlandse aanbieders. Zij mogen bovendien geen camouflerde beperkingen van de internationale handel zijn (idem).

Mocht een land overgaan tot handelsbelemmeringen, dan moet deze de maatregelen gronden op wetenschappelijk bewijs en tevens beogen “legitieme doelen te bereiken”. Daarnaast mogen bedrijven tot twintig procent van de noodzakelijke investering om zich aan nieuwe milieunormen aan te passen, subsidie ontvangen indien de overheid hiertoe overgaat. Overheidssteun aan boeren om het milieu te beschermen is bovendien vrijgesteld aan de algemene verplichting om de subsidies aan de landbouw te verminderen (idem: 74).

Kritiek op de gevolgen van het milieu door internationale handel,³¹ heeft geresulteerd in een commissie van de WTO, de Commission on Trade and Environment. Eerder, in de ja-

³¹ “The environmentalist critique of the world trade system is based on the contention that free trade, unrestricted markets and limited state intervention is inconsistent with efforts to protect the environment. Environmentalists call for trade restrictions to prevent the spread of pollution by trade. Indirectly, unrestricted trade leads to the export of pollution since firms will move production to countries with the lowest pollution standards. A liberal trading regime provides incentives to expand production and trade whilst liberalisation damages the environment by en-

ren zeventig, reageerde de GATT ook al op toegenomen bewustzijn over de gevolgen van het milieu door wereldhandel, met de oprichting van de Group on Environmental Measures and International Trade (GEMIT). “However, ... GEMIT never met because the strength of opposition to merging trade and environment interests was very strong” (O’Brien e.a 2000: 143). Naar aanleiding van de Verenigde Naties Wereldtop over Duurzame Ontwikkeling in 1992 in Rio de Janeiro werd de GEMIT nieuw leven ingeblazen en kwam de commissie samen in 1993. “At this time it became clear that both leading advanced industrialised countries and developing countries felt that the time had come for GATT to take up the trade and environment debate” (O’Brien e.a 2000: 143). Het standpunt van de meerderheid van de lidstaten was dat “environmental concerns could be fully accommodated within a flexible interpretation of GATT rules. Moreover, it was stressed that an open non-discriminatory system can facilitate environmental conservation and protection by helping to encourage more efficient resource allocation to generate real income growth. Three key policies were identified –multilateral environmental agreements, transparency and eco-labelling” (O’Brien e.a 2000: 144).

Hoewel er vervolgens tijdens de Uruguay Ronde veel bezwaren waren, ontstond met de oprichting van de WTO in 1995 ook de Committee on Trade and Environment (CTE), met als doelen: “to identify the relationship between trade measures and sustainable development; to make appropriate recommendations on whether the multilateral trading system should be modified; to assess the need for rules to enhance the interaction between trade and environment including avoidance of protectionist measures and surveillance of trade measures used for environmental purposes” (O’Brien e.a 2000: 145).

Jurisprudentie

Tot zover de afspraken. Uit jurisprudentie van de Geschillencommissie van de WTO blijkt dat een aantal van deze regels voor interpretatie vatbaar zijn en dat handelsbelangen voorrang kunnen hebben ten opzichte van bescherming van de natuur. Zo werd in 1991 een klacht van de Mexicaanse regering gehonoreerd. De geschillencommissie stelde dat de VS discrimineerde door nieuwe eisen te stellen aan visnetten ter bescherming van dolfijnen.

couraging economic growth. The drive for profit encourages a relaxation of national environmental protection, and a ‘race to the bottom’ as countries attempt to maintain international competitiveness. (...) Liberal trade also exacerbates ecological degradation because production for export markets is more environmentally damaging than production for home consumption” (O’Brien 2000:147-8).

Hoewel de regeling niet in strijd is met de antidiscriminatieregeling (dezelfde milieueisen voor buitenlandse als binnenlandse aanbieders), bepaalde de geschillencommissie toch dat het handelsbelemmerend was. Het GATT-verdrag liet volgens de commissie niet toe om op nationaal niveau maatregelen te treffen, die de toestand van het milieu in een ander land zouden bepalen (McCullogh 2002b: 68). Daartegenover ligt weer een uitspraak over de klacht die Brazilië en Venezuela hadden ingediend naar aanleiding van hogere milieunormen die golden voor buitenlandse aanbieders van ruwe olie, boven binnenlandse aanbieders in de VS. De VS werd op basis van het antidiscriminatieprincipe teruggefloten.

Een latere klacht voor de geschillencommissie van Maleisië, Pakistan en Thailand tegen het verbod van de VS van invoer van garnalen die gevangen zijn met netten die schildpadden kunnen doden, werd (in een later beroep) deels gehonoreerd (in eerste instantie werd de klacht geheel toegekend omdat de schildpad geen beschermd diersoort is). De VS boden technische bijstand en een langere aanpassingstijd aan Zuid-Amerikaanse landen, maar niet aan de Aziatische landen. De VS hoefden de nationale wetten echter niet aan te passen, omdat de schildpadden onder de categorie van bedreigde diersoorten vallen (McCullogh 2002b: 69). Hieruit blijkt dat landen wel milieustandaarden kunnen stellen voor *alle* aanbieders zolang die in overeenstemming zijn met de regels die gelden voor de binnenlandse aanbieders. Een algemene uitzondering betreft bepalingen die niet-legitieme doelen beogen, zoals aanslagen op de natuur die volgens de geschillencommissie wel te rechtvaardigen zijn. Dit is bijvoorbeeld het geval bij bijvangst van diersoorten die niet met uitsterven worden bedreigd zoals dolfinen. Het is aan de neoliberale geschillencommissie om te bepalen of de getroffen maatregelen gerechtvaardigd zijn en of ‘handelsbeperkende maatregelen’ kunnen stoelen op wetenschappelijk overtuigende maatregelen.

De liberale WTO-principes van non-discriminatie en verbod op niet-gerechtvaardigde handelsbelemmeringen hebben ook vergaande gevolgen gehad voor de Europese bevoordeling van kleinschalige bananentelers uit het Caribische gebied, Afrika en de Pacific. Deze landen werden bevooroordeeld ten opzichte van grootschalige bananentelers uit Latijns Amerika die hun arbeiders minder betalen (dit hangt dus ook samen met de tegenstelling arbeid-kapitaal) en het milieu meer belasten door omvangrijke plantages en schadelijke bestrijdingsmiddelen zoals pesticiden. De geschillencommissie oordeelde dat de klacht van de VS, op initiatief van de betreffende onderneming Chiquita, dat de ongelijke quota van de EU op bananen uit deze twee regio's in strijd is met de regels van de WTO. De quota belemmeren de “ontwikkeling” van die landen en de regeling is in strijd met het principe van non-discriminatie. Deze uitspraak betekent dat onder de huidige WTO-regels

niet toegestaan is ecologisch meer verantwoorde producten die in het buitenland geproduceerd worden, een gunstiger handelstarief te verlenen dan de teelt van dezelfde soort producten die een verwoestend effect op ecologische relaties uit andere landen hebben. Ook is het niet mogelijk om bepaalde landen die het harder nodig hebben (de economieën van de gedupeerde landen zijn voor een belangrijk deel afhankelijk van de bananenexport) een voorkeursbehandeling te geven. Differentiatie in douanetarieven is dus niet toegestaan, overeenkomstig met het principe van non-discriminatie.

Daarnaast is over een aantal bepalingen nog geen uitspraken beschikbaar. Zo zijn subsidies ter bescherming van het milieu toegestaan, maar landen kunnen hiertegen protesteren en een klacht bij de WTO-geschillencommissie indienen, als zij kunnen bewijzen dat concurrenten door de subsidie een “oneerlijk voordeel” genieten (McCulloch 2002b: 71). Bovendien zijn er voorstellen binnen de WTO gedaan dat milieumaatregelen sowieso als handelsbeperkend beschouwd moeten worden. Tot slot is er nog wel een recente uitspraak van de WTO-geschillencommissie die bepaalt dat een verbod op import van met hormonen opgepompt vlees (runderen in dit geval) strijdig is met de WTO-handelprincipes. De EU kon volgens de geschillencommissie niet met voldoende wetenschappelijk bewijs komen waarom het hormoonvlees uit de VS schadelijke effecten op de gezondheid van de Europese consumenten kan hebben. Deze uitspraak heeft daarmee een precedent geschapen voor de opheffing van de importbeperkingen die de EU heft op genetisch gemanipuleerde producten uit de VS. “Gezien de eerdere uitspraken van de WTO over de weigering van de EU om hormoonvlees te laten importeren hebben de VS een goede kans op succes [in hun klacht tegen het verbod op GMO’s]. Toen al werd duidelijk dat de EU niet aan de WTO-akkoorden voldoet als zij het voorzorgprincipe toegepast. Zonder wetenschappelijke fundering zullen de EU-regels voor de toelating van GMO’s niet veel strenger mogen zijn als die in de VS” (Werkgroep globalisering 2003).

Gevolgen van WTO-beleid

Wat uit deze praktijkvoorbeelden over de WTO-dispuutregelingen blijkt, is dat de huidige regels een neerwaartse spiraal bevorderen op het gebied van bescherming van ecologische relaties en niet-duurzame productie. Zoals eerder in dit hoofdstuk uitgelegd, productie verplaatst zich in een kapitalistische wereldeconomie naar die locatie waar productie het meest efficiënt (de hoogste opbrengsten bij de laagste kosten) is en waar dus de laagste milieucriteria gelden. Overigens blijkt wel dat de WTO beschermde diersoorten uitsluit op het gebied van juridische toepassing van kapitalistische vrijhandelsprincipes en ook maatregelen goedkeurt ter verbetering van het milieu die “legitieme doelen” beogen en een wetenschappelijke fundering hebben. De interpretatie en of getroffen milieumaatregelen belangrijker worden geacht dan de handelsbeperking die het oplevert, is ter beoordeling aan de geschillencommissie. Uit de uitspraken blijkt dat de WTO beschermheer is van het “comparatieve handelsprincipe” en dit laat principe prevaleren boven milieumaatregelen.

De verplaatsing van milieuvervuilende en arbeidsintensieve industrie naar het Zuiden, waar het goedkoper is om milieuvervuiling te produceren, wordt bevordert. Schone industrie, zoals dienstensector en de kantoren van de multinationale ondernemingen, blijft in het Noorden geconcentreerd waar kennis, hoogopgeleid personeel en goede infrastructuur (bijvoorbeeld ict, hotels, vliegvelden, warenhuizen, etc.) is, of vestigt zich in vergelijkbare steden elders, zoals Singapore en Dubai. Daarmee worden ‘toxic hotspots’ gecreëerd in arme delen van de wereld en ‘rich spots’ elders. “Door de handelsvrijmaking zal de productie toenemen, en hierdoor de vervuiling toenemen. Als de comparatieve voordelen van een land in sterk vervuilende industrieën liggen, zal de handel een sterkere specialisatie in deze activiteiten bevorderen en dus zal de vervuiling toenemen” (McCulloch 2002b: 77). Gegeven het feit dat dit volgens de liberale grondslag van de WTO een goede ontwikkeling is en gelet het feit dat de Geschillencommissie deze principes belangrijker vindt dan milieubescherming, is er mede dankzij de WTO sprake van een directe verslechtering van de relatie tussen ecologie en economie, waarbij de ecologische relaties nog meer ondergeschikt worden verklaard aan de neoliberale economische regels.

Voorstellen

In het debat over milieu en de WTO zijn er verscheidene voorstellen gedaan om de belasting op het milieu te beperken, zoals het omdraaien van bewijslast ingeval van handelsbeperkende maatregelen tegen producten die de gezondheid van mens, dier of natuur kunnen schaden. Nu ligt de bewijslast bij de lidstaat die de maatregel neemt. Dit betreft dus een

voorstel om de bewijslast van het voorzorgsprincipe om te draaien, waarbij staten die beweren dat hun product niet schadelijk is, dit moeten kunnen bewijzen in plaats van andersom. Dit zal nadelige gevolgen hebben voor de armere landen die dit soort onderzoek moeilijker kunnen betalen, maar doet wel recht aan bescherming van het milieu.

Handelsbeperkende maatregelen via bepaalde milieunormen worden over het algemeen dan ook vaak gekaderd binnen een Noord-Zuid tegenstelling. Maar dit middel wordt door economen gezien als zelfs slecht voor het milieu. Want het nemen van handelsmaatregelen is over het algemeen de minst efficiënte manier om de vervuiling te verminderen, vanwege de neveneffecten. “Het toelaten van discriminatie van buitenlandse producten op basis van verschillen in milieunormen, zal aanleiding geven tot ontoelaatbare bescherming van nationale producenten. (...) [Dit] zal vooral landen treffen die een comparatief voordeel hebben in producten die op verwerking van grondstoffen gebaseerd zijn. Bij deze groep zijn er heel wat lage-inkomenslanden uit Afrika en Latijns-Amerika. Het afremmen van de economische groei in deze landen zal de armoede eerder doen toenemen, en zal ook, omdat armoede leidt tot milieuvervuiling, een negatief effect op de toestand van het milieu hebben” (McCulloch 2002b: 78-79).

Bovendien menen economen dat juist economische groei leidt tot technologische verbeteringen, *mits* er een prijs wordt gelegd op milieuvervuiling en grondstoffengebruik waarin –ideaaliter– alle kosten berekend worden (dit is internalisatie van de milieukosten, wat wereldwijd slechts op beperkte gebeurt). De wereldwijde ongelijkheid tussen Noord en Zuid blijkt als tegenstelling meer dominant in het dominante politieke discours over de wereldhandelspolitiek binnen de WTO, dan de tegenstelling milieu-kapitaal. Daarmee samenhangend wordt het ook gekaderd in de tegenstelling tussen vrijhandel-protectionisme. De vraag voor velen is namelijk: “how to strike the balance between the need for governments to protect and preserve the environment, the boundaries and limits of such protection on one hand, and avoiding its usage as a new [economic] protection measure” (Shahin 2000: 1). Want de (terechte?) angst bestaat dat landen de mogelijkheid tot het nemen van eenzijdige milieumaatregelen een kans is om “[to] penalise other countries which do not import certain goods from their domestic industry by enacting new regulations” (Tetarwal 2000: 5). Maar zoals het milieuprobleem momenteel gekaderd wordt binnen dominante WTO-debatten lijkt dit de tegenstelling milieu-kapitaal binnen de WTO in ieder geval op de korte termijn alleen maar verder onoverbrugbaar te maken. “[A]fter years of debate and tedious work, the gap seems to persist, if not widen” (Shahin 2000: 1). Want “the rapid spread of export-oriented industrialisation to a growing number of developing countries ...

has expanded the demand for natural resources and environmental services in general and the use of fuels in particular, which is adding to greenhouse gases” (Anderson 1998: 234).

Net zoals bij het conflict tussen kapitaal en arbeid, liggen de oplossingen volgens dominante WTO-redeneringen bij nationale beleidsmaatregelen. Daarnaast ligt er ook een rol voor internationale verdragen buiten de WTO. Maar binnen het internationale recht is het onduidelijk hoe deze verdragen, zodra zij betrekking hebben op internationale handel, zich tot WTO-verdragen verhouden. Voorbeelden hiervan zijn het Kyoto Klimaatverdrag (in feite een handelsakkoord vanwege de bepalingen over wereldwijde emissiehandel) en het Protocol van Montreal over stoffen die de ozonlaag aantasten (daarbij is afgesproken dat verdraglanden geen handel drijven met niet-ondertekenaars). Maar “at the multilateral level, cooperative intergovernmental mechanisms for environmental policy have only recently begun to be formed and will take some time to become effective, especially where free rider problems rife” (Anderson 1998: 234).

Technologieoverdracht

Daarnaast ligt er ook een probleem bij internationale technologieoverdracht. Vaak wordt erover gesproken dat ontwikkelingslanden met kikkersprongen vooruit kunnen gaan dankzij sprongsgewijze toepassing van technische middelen ter vermindering van milieuvervuiling in lucht, water en bodem. “Neem zonne-energie”, legt milieuonderzoeker Hilary French (Muskens 2003) uit. “Bij ons komt dat slechts moeizaam op gang, maar in arme landen hebben ze geen elektriciteitsnet. Ze hoeven dat niet aan te leggen, hoeven geen vervuilende energiecentrales en kunnen grote sprongen voorwaarts maken met zonnepanelen.” Hierbij wordt echter over het hoofd gezien dat dit type technologieën duur betaald worden dankzij onder meer het TRIPS-verdrag en wereldwijd geldende octrooien, en dat er voorts nog weinig aan effectieve technologieoverdracht wordt gedaan. “Een knelpunt blijkt hier het eigendom van de technologie, en de betaling van rechten voor gebruik ervan” (McCulloch 2002b: 79).

Daarnaast, kan het TRIPS-akkoord in combinatie met het opleggen van eenzijdige “superieure milieustandaarden” sterk koloniaal uitwerken (Tetarwal 2000: 5). Enkel via (op marktontwikkeling gerichte) filantropie en met de handel in CO₂-emissierechten lijkt er enige technologieoverdracht te zijn. Dit komt omdat bedrijven die projectontwikkeling als *business* hebben, hieraan kunnen verdienen dankzij de (gecreëerde) vraag naar emissierechten in het Westen of dumping van verouderde technologieën. Voorts nog lijken emissiebeperkende projecten echter weinig hoopgevend te zijn en zijn zij eerder gericht op be-

perkte uitstootbeperkende maatregelen die (andere) vervuiling in stand houden en projecten waarbij boomaanplant –dus geen technologieoverdracht– centraal staan (Carbon Trade Watch 2003).

De technologische kennisontwikkeling blijft daarnaast geconcentreerd in het Noorden en in een emissiehandelssysteem zijn de participerende ondernemingen gebaat bij een zo groot mogelijke markt met lage standaarden en lange omlooptijden, waardoor effectieve maatregelen die werkelijk toevoegend zijn vooralsnog uitblijven. Bovendien blijft het grootste probleem bestaan: voortdurende exploitatie van grondstoffen, het verlies aan biodiversiteit en de stijgende mondiale uitstoot van broeikasgassen ondanks, of misschien dankzij³² het Kyoto Protocol.

Als de huidige consumptie- en productiepatronen op hetzelfde niveau en tempo zullen voortduren, dan zouden, volgens onderzoek van het Wereld Natuur Fonds uit 2002, veel natuurlijke hulpbronnen (grondstoffen) op zijn per 2050, en zou de mens twee nieuwe planeten nodig hebben om aan de consumptievraag te voldoen. Het rapport *The Living Planet* levert ook bewijs dat in de afgelopen dertig jaar meer dan eenderde van de natuurlijke wereld is vernietigd door de mens. De studie laat een scherpe daling zien van het aantal ecosystemen op aarde: Tussen 1970 and 2002 is de bedekking met bos met 12 procent gedaald, de biodiversiteit in de oceanen met eenderde en in zoetwater met 55 procent. “*Living Planet Report* shows that humans are currently running a huge deficit with the Earth –using over twenty percent more natural resources each year than can be regenerated– and this figure is growing each year. Projections based on likely scenarios of population growth, economic development and technological change, show that by 2050, humans will consume between 180 percent and 220 percent of the Earth’s biological capacity. According to the report, this means that ... by 2030, human welfare, as measured by average life expectancy, educational level, and world economic product will go into decline” (WWF 2002). Het dominante WTO-discours lijkt dit alleen maar te bevorderen.

³² Het Kyoto Protocol voorziet niet in een reële mondiale afname van CO₂, mede vanwege de ontsnappingsmogelijkheden (*loopholes*) die het bevat (Carbon Trade Watch 2003).

Vrijhandel-Protectionisme

De Wereldhandelsorganisatie is een onderhandelingsorganisatie en wetgevend orgaan dat als doel heeft te komen tot wereldwijde vrijhandel. Zij is daarom gekant tegen vormen van protectionisme. Protectionisme wordt over het algemeen gedefinieerd als het gebruik maken van handelsbarrières. Voorheen werd dit slechts gezien als quota (douanetarieven) op import, maar ook subsidie op export is een protectionistische maatregel. Het oorspronkelijke doel van de voorloper van de GATT was alleen het verminderen van de importquota. De WTO gaat hierin verder en moet ook andere vormen van ‘handelsbeperkingen’ uit de weg nemen met als doel handel zonder grenzen waarbij geen sprake is van handelsbeperkingen zoals quota, subsidies en andere vormen van mogelijke belemmeringen.

Volgens vrijhandelstheoretici leidt een economisch geïntegreerde wereld tot vrede, stabiliteit en welvaart, omdat economieën en landen meer met elkaar verbonden zijn, kapitaal daar geïnvesteerd wordt waar dit het meest rendement oplevert en omdat relaties van wederzijdse economisch afhankelijkheid militaire conflicten voorkomen, vanwege de risico's die dit voor de economische relaties heeft. Wel leidt een vrije wereldmarkt tot sociale ongelijkheid, maar daar ligt een rol voor de nationale staat die tot op zekere hoogte mag interveniëren in het distributieproces van inkomen en voorzieningen. Internationale handel is “a source of peaceful relations among nations because the mutual benefits of trade and expanding interdependence among national economies will tend to foster cooperative relations. (...) A liberal international economy will have a moderating influence on international politics as it creates bonds of mutual interests and a commitment to the status quo. (...) Under free exchange, society as a whole will be more wealthy, but individuals will be rewarded in terms of their marginal productivity and relative contribution to the overall social product” (Gilpin 1987 in Kegley and Wittkopf 1993: 207).

Deze stroming, het politiek-economisch neoliberalisme is nauw verwant met het internationalistische liberale ‘idealistische’ gedachtegoed binnen de politieke theorieën dat na de Eerste Wereldoorlog opkwam maar snel terrein verloor op ‘realistische’ theoretici. Volgens gangbare theorieën is het neoliberalisme de opvolger van het ‘neorealisme’ dat invloed verloor na het einde van de Koude Oorlog en waarbij de botsing van grootmachten centraal staat (Kegley and Wittkopf 1993: 16-37). Protectionisme aan de andere kant is volgens de Angelsaksische traditie onderdeel van het (neo)mercantilisme en het realisme. Hierbij staat interventie *in* de economie centraal door bijvoorbeeld het opzetten van staatsbedrijven en monopolies. Dit refereert aan een handelspolitiek “whereby a state sees to maintain a balance-of-trade surplus and to promote domestic production and employment

by reducing imports, stimulating home production, and promoting exports” (Walters and Blake 1992 in Kegley and Wittkopf 1993: 209). Verdedigers van het mercantilisme worden vaak economische nationalistena genoemd. “Economic nationalists ... stress the role of power in the rise of a market and the conflictual nature of international economic relations; they argue that economic interdependence must have a political foundation and that it creates yet another arena of interstate conflict, increases national vulnerability, and constitutes a mechanism that one society can employ to dominate another” (Gilpin 1987 in Kegley and Wittkopf 1993: 209)

Praktijk

Uit de praktijk blijkt dat de machtige WTO-lidstaten het niet zo nauw nemen met vrijhandeldprincipes en dat er eerder sprake is van een samensmelting van het ‘realisme’ en ‘idealisme’: protectionisme vermomd als vrijhandel. Als voorbeeld komt vaak het landbouwbeleid naar voren. “De landbouwafspraken binnen de WTO pakken zo uit dat rijke landen hun landbouwsector verder kunnen afschermen en arme landen gedwongen worden tot vergaande liberalisatie die sterk in hun nadeel werkt”, concludeert de werkgroep globalisering Delft/ Den Haag (2003). Of zoals de organisatie Oxfam International stelt: “Rich countries spend vast sums of money protecting the interests of their producers, while at the same time forcing poor countries to open their markets to subsidised imports” (Oxfam 2002a: 0). Met de Uruguay Ronde zou hier verandering in optreden, maar het tegendeel is waar. Er is afgesproken dat landbouwsubsidies door de VS en de EU afgebroken moesten worden, maar er is een onderscheid gemaakt tussen ‘indirecte’, concurrentievervalsende subsidies enerzijds en ‘directe’ subsidies anderzijds. Een deel van de indirecte subsidies moet door alle landen worden gereduceerd en directe subsidies blijven door de WTO toegestaan. Ontwikkelingslanden ontberen de middelen voor dit soort agrarische subsidies. “Tegelijk wordt hen door de WTO de mogelijkheid ontnomen hun agrarische markten tegen dumping uit de rijke landen door importquota en tarieven te beschermen” (Werkgroep Globalisering 2003). Kritiek op EU en VS, die markten en gemeenschappen ontwrichten door deze vorm van dumping en de wereldmarktprijs doen zakken dankzij de subsidies en daarmee gecreëerde overschotten, groeit met het jaar.

Dit voorbeeld is exemplarisch voor wat onder protectionisme en vrijhandel in relatie tot de WTO dus óók verstaan kan worden. Vrijhandel van reeds geliberaliseerde markten en liberalisering op die markten waarvoor de rijkere landen druk uitoefenen, zijn feitelijk een voortzetting van de protectionistische mercantilistische traditie. Vrijhandel in de sectoren

waar westerse bedrijven al een sterke concurrerende positie innemen, is een voorwaarde voor wereldwijde dominantie en grotere winstgevendheid voor deze Noordelijke bedrijven die hiermee een wereldwijde afzetmarkt krijgen. De regels in het mondiale systeem worden namelijk aangepast zoals de heersende lidstaten dit willen zien. Dit is overigens ook wenselijk. “De regels, doelstellingen en procedures die ontwikkelde landen hanteren om economische betrekkingen te regelen, zouden de normen voor het mondiale systeem moeten zijn” (Camp in van der Pijl 1992: 112).

De visie van vrijhandel als vorm van protectionisme, als economisch nationalisme, wordt verder toegelicht en van een historisch kader voorzien door de politicoloog Cox in zijn studie naar de relatie tussen sociale relaties en de neoliberale wereldorde. “The ad hoc political influence of protectionist interest [in the US anticipation to the 1973 oil crisis] has been reinforced by the emergence of an ideological current that offers an alternative view of policy to that of liberal internationalists. Various strands entwine: concern for the ‘deindustrialisation’ of the United States resulting from the shift of manufacturing by multinationals into foreign (often Third World) locations; concerned to avoid making the ‘British mistake’ of the late nineteenth century by exporting capital and with it the technological capability to generate rival economic policies powers; advocacy of neomercantilist foreign economic policies geared to the protection and enhancement of U.S. economic power and more direct participation by the state in the mobilization of capital and direction of investment” (Cox: 1986: 362). In de jaren zeventig, mede dankzij de door de VS-gecontroleerde financiële wereldpolitiek die de Europese landen op een economische achterstand zette als gevolg van de opheffing van de vaste wisselkoers, “capital in all major countries became ever more aware that world market success depended equally upon productive efficiency and political power” (Cox 1986: 364).

Went (1996) toont aan dat hervormingen –deregulering, financiële innovaties, toepassing van nieuwe technieken en opening van markten– pas mogelijk werden door politieke besluiten, te beginnen met de opheffing in 1971 van het stelsel van vaste wisselkoersen, het Bretton-Woodssysteem. Odell en Eichengreen (1998: 187) beschrijven ten slotte hoe dit “nieuwe economisch protectionisme” hand in hand is gegaan in de lobby achter de Uruguay Ronde waaruit de WTO voortkwam, hoewel zij de druk tot meer vrijhandel niet als vorm van protectionisme beschouwen (het afschermen van de eigen economie). “Again the United States provided the initiative. It sought to enhance access to foreign markets for US suppliers. More fundamentally, it sought to bring the GATT up to date by extending its coverage to agriculture and services and to remedy shortcomings in areas like intellectual

property and foreign investment. But the US proposal met with little support at the 1982 GATT ministerial. Europeans were leery about US insistence on agriculture liberalisation. Developing countries worried that the expansion of the GATT to new issues might deflect attention from the need for industrial countries to open their own markets to exports from the Third World”.

Afhankelijkheid

De Zuidelijke landen hebben het nakijken binnen de WTO in de huidige structuren en machtsverhoudingen. Zij zitten vast in afhankelijkheid als gevolg van de vele schulden die zij maken om de economieën op gang te houden. Nog altijd moeten zij, door een gebrek aan politieke macht en marktaandeel, veel meer moeite doen om binnen de structuren van de WTO hun gewenste liberalisering voor elkaar te krijgen en uitzonderingen te krijgen op liberalisering die zij zouden moeten doorvoeren. Onder druk van de WTO, IMF en Wereldbank hebben veel van deze landen sinds eind jaren zeventig vergaande vormen van liberalisering doorgevoerd en zijn hun economieën meer opengesteld voor westerse ondernemingen, terwijl zij de prijzen voor hun belangrijkste exportproducten juist hebben zien dalen en slechts beperkte markttoegang hebben (deze algemenering geldt niet voor *alle* ontwikkelingslanden). Onder het mom van vrijhandel zijn voor veel ontwikkelingslanden protectionistische strategieën voor economische ontwikkeling ondermijnd dankzij de VS, de EU en de internationale instellingen waar deze staten het voor het zeggen hebben.

Vaak wordt in dit kader gewezen op het succes dat juist de Europese landen en economisch sterke Aziatische landen hebben bereikt.³³ In de Europese landen zijn tot de jaren zeventig, en zelfs daarna door vooral West-Europese staten, strategieën ontwikkeld om de nationale ondernemingen en economieën te doen groeien via traditionele protectionistische maatregelen. Op het voorstel van de VS aan het eind van de Tweede Wereldoorlog om onderhandelingen te starten voor de oprichting van de ITO, reageerde de Britse regering alar-

³³ The Peruvian ambassador to the WTO, Oswaldo de Rivero, wrote: “The globalisation gurus are convinced that the prosperity and the development of all countries will be achieved this time, as a result of worldwide competition within a totally unfettered market. Such a belief, with its utopian ingredients, presents globalisation as an unstoppable process, beyond human control... What the globalisation gurus do not mention is that the United States, Europe and Japan would certainly not have managed to develop under this sort of globalisation. During their development process, they protected and promoted their young industries and copied each other’s technology.” (Bello 2001b: 6)

merend en zeer exemplarisch hiervoor. “[T]here is a very dangerous trend of thought in the USA ... that the way to cure unemployment is to have stable exchange rates and free trade rather than (what is much nearer the truth) that the only way to achieve the conditions in which one can establish freer trade and more stable exchange rates is for countries to adopt suitable domestic policies for maintaining employment” (Odell and Echengreen 1998: 185). Dit is een sterke staatsgeleide vorm van kapitalisme, die ook door diverse Aziatische landen, maar aangepast aan de eigen omstandigheden, is uitgevoerd.

Tijdens de onderhandelingen voor de ITO vlak na de Tweede Wereldoorlog eisten de Fransen en de Britten, als vele landen, grote uitzonderingsmaatregelen en benadrukten zij “the need for import controls to support their fragile balance of payments”. Hierbij konden de landen dus wel *rekenen* op stabiele afzetmarkten in andere landen zoals de VS en naburige landen in de eigen regio. In de Europese landen is sinds de jaren vijftig daarnaast een vorm van “*win-win*” liberalisering afgesproken (voor de nationale industrieën en ondernemingen die geen bescherming in het eigen land van buitenlandse concurrenten meer nodig hadden), wat uiteindelijk heeft geresulteerd in een Europese regionale markt die tot op zekere hoogte beschermd wordt tegen invloeden van buitenaf. In plaats van zo’n protectionistisch beleid door te voeren, zijn de economisch achterliggende landen sinds de schulden crisis eind jaren zeventig en begin jaren tachtig gedwongen de rol van de staat in de economie af te bouwen. Dit heeft de invloeden van buitenaf heeft vergroot en beschermende maatregelen en de mogelijkheden van nationale strategieën beperkt. Het heeft ook de kansen voor Noordelijke staten tot nieuwe afzetmarkten vergroot.

Heel wat maatregelen die hebben bijgedragen tot het commerciële succes van Zuid-Oost-Azië, zijn op grond van recente akkoorden onmogelijk. Voorbeelden zijn selectieve bescherming van nationale industrieën, gerichte subsidies, beperkingen op buitenlandse investeringen, het nabootsen van beschermende technologie en de verplichting voor buitenlandse bedrijven om met nationale bedrijven samen te werken (Oxfam 2001). Het gevolg is dat een strategie, van “omvorming van de naar buiten toe gerichte (en kleine) handelseconomieën naar nationaal geïntegreerde en effectieve, veelzijdige productie-economie” (Keet 2000), moeilijker haalbaar is geworden. Dit geldt ook voor de bevordering van een meer open economie tussen regio’s. “Een toegevoegde strategie –vooral in Afrika– is die van (vergroting van) regionale handel en andere economische samenwerking tussen staten die geografisch dicht bij elkaar liggen en een overeenkomstig ontwikkelingsniveau en overeenkomstige ontwikkelingsbehoeften hebben. Dit komt neer op meer interregionale handel en minder internationale handel. Staten die een dergelijke regionale handelssamen-

werking nastreven zullen stuiten op nationale, regionale en internationale tegendruk” (Keet 2002). Zoals zelfs de Wereldbank (2002) concludeert (Vervliet 2002: 54) kan zo’n handel meer opleveren dan de huidige wereldwijde vrijhandel: “Alle landen in de wereld kunnen winnen bij meer openheid, de industrielanden meer dan de ontwikkelingslanden. Voor beide groepen geldt eveneens dat ze meer zullen winnen bij het wegwerken van handelsbeperkingen in de eigen groep, dan van meer openheid in de andere groep. ... Vrijere handel tussen de landen uit het Zuiden zelf zal meer voordelen opleveren dan vrijere handel met het Noorden”.

Tegenstrijdig

De tegenstelling protectionisme-vrijhandel is dus niet zo helder als economen en politici vaak doen geloven. Het is in feite tegenstrijdig met de wijze waarop de tegenstelling naar voren komt in de praktijk van wereldhandelsbeleid. De tegenstelling wordt binnen het wereldhandelsstelsel misbruikt door Noordelijke WTO-lidstaten. Onder het mom van het wegnemen van handelsbarrières, komen er meer afzetplaatsen en goedkopere productieplaatsen vrij voor het eigen internationale bedrijfsleven, wat de winstgevendheid en daarmee de afdracht van winsten in het Noorden ten goede komt. Dit blijkt ook uit het feit dat dit niet de enige denkbare manier is waarop de wereldeconomie georganiseerd hoeft te zijn. “Het is denkbaar dat de geografische spreiding van fabrieken en kantoren gepaard was gegaan met een spreiding van zeggenschap en bedrijfswinsten... Maar in feite voltrekt het proces zich binnen uiterst geïntegreerde organisatiestructuren met een sterke neiging tot concentratie van zeggenschap en winstuitkering” (Sassen 1996).

De tegenstrijdigheid tussen vrijhandel en protectionisme komt ook duidelijk naar voren in verdragen zoals het TRIPS-verdrag, die juist beschermend en protectionistisch zijn voor de Noordelijke staten. Het TRIPS-verdrag draagt niet bij tot overdracht van technologie naar ontwikkelingslanden en de voordelen zullen vooral gaan naar de rechthebbenden van de technologische kennis, de transnationale bedrijven (Oxfam 2001: 18). Des te meer geldt dit voor nieuwe verdragen die naar voren worden geschoven binnen en buiten het WTO-kader zoals een investeringsverdrag. Dit verdrag moet rechten van ondernemingen en hun investeringen in andere landen beschermen en de andere lidstaten verplichtingen opleggen hoe zij ondernemingen in hun activiteiten moeten ondersteunen met nieuwe regelgeving en wetten. Deze verdragen zijn een vorm van protectionisme omdat sterke met het Noorden verbonden ondernemingen, hun afzetmarkten kunnen uitbreiden ten koste van kleinere on-

ondernemingen die veel minder of helemaal niet in staat zijn de concurrentie met de Noordelijke ondernemingen op hun thuismarkten aan te gaan.

De Europese Unie is een groot voorstander en voorvechter van een nieuw WTO-investeringsverdrag waarin de rechten en vrijheden van investeerders uitgebreid worden. Ook oefent de EU druk uit om de zogenaamde overheidsaanbestedingen toegankelijk te maken voor internationale ondernemingen, waarmee weer een mechanisme uit handen wordt geslagen van regeringen om nationale ondernemingen en sectoren te versterken (Keet 2002). Voor een groot deel zijn het de grote Europese bedrijven die verantwoordelijk zijn voor het investeringsverdrag op de WTO-agenda. Zij zien vooral winstmogelijkheden voor overheidscontracten, die in veel ontwikkelingslanden 20 tot 30 percent van het binnenlands inkomen bevatten. In die landen, is dit nog een van de weinige manieren om lokale industrie op te bouwen. De EU presenteert de voorstellen als noodzakelijk voor een 'level playing field', maar de concurrentie zal de lokale industrie wegvagen (CEO: 2000).

Ten slotte leidt de roep tot liberalisering in de landbouwsector tot juist een toename van de macht van grote supermarktketens, biotechnologische bedrijven, zaadverdelers en tussenhandelaren en producenten van afgewerkte voedselproducten uit onder meer de VS, Australië en Europa. "Het liberaliseringsscenario heeft vooral voordelen voor multinationale bedrijven en de agro-industrie die grootschalig produceert en op de wereldmarkt concurreert. ... Over het algemeen zal de macht van multinationale bedrijven in de productieketen groter worden, aangezien de mogelijkheden die overheden hebben om beperkingen op te leggen vermindert. De invloed van multinationale bedrijven op de prijzen die boeren ontvangen voor hun producten neemt verder toe. ... Een recent onderzoek van het RIVM [uit 2000] bevestigt dat de voordelen van liberalisering vooral ten goede komen aan de industrie en dienstensector" (Pols 2003).

Conclusie

Het doel van dit hoofdstuk is om de tegenstellingen te bestuderen, zoals die zich binnen de WTO en de wereldhandelspolitiek in het algemeen tot uitdrukking komen. In de eerste plaats zijn de meeste tegenstellingen behandeld op een abstractieniveau, waarna bekeken is wat de oplossingsstrategieën zijn in dominante WTO-discoursen. Het gaat bij de politieke procesbenadering erom de behandelde tegenstellingen te vergelijken en te analyseren wat de dominante manieren zijn waarin de tegenstellingen gekaderd worden, om van daaruit ook te kunnen bepalen welke tegenstelling dominant zijn. Uit dit hoofdstuk blijkt dat de

dominante tegenstelling die tussen nationale staten in het algemeen is. Daarbinnen valt vervolgens een onderscheid te maken tussen de belangen van ontwikkelingslanden en de economisch ‘ontwikkelde’ landen. Omdat de belangen van de diverse ontwikkelingslanden ver uit elkaar kunnen liggen en tegenstrijdig kunnen zijn, is de tegenstelling tussen Noord en Zuid minder dominant dan die tussen lidstaten in het algemeen. Een uitzondering hierop betreffen wellicht de Minst Ontwikkelde Landen omdat zij vergelijkbare problemen kennen en tot op zekere hoogte dezelfde geografische ligging hebben. Vooralsnog blijken deze landen onvoldoende in staat met kracht door te dringen in de dominante discoursen.

Andere tegenstellingen, tussen arbeid-kapitaal en milieu-kapitaal, worden overwegend gekaderd in de tegenstelling van Noord-Zuid en vrijhandel-protectionisme. Deze laatste tegenstelling tussen vrijhandel en protectionisme komt binnen alle andere tegenstellingen ook naar voren, waarbij vrijhandel de remedie is voor de problemen en protectionisme een zwaktebod. Zij vormt vooral het ideologische kader. De nadruk voor het Noorden ligt bij markttoegang in het Zuiden. Zij wenst bovendien investeringsverdragen die de rechten van hun bedrijven uitbreiden en garanderen. Ook dat wordt gekaderd binnen Noord-Zuid en de Eu stelt dat deze verdragen goed zijn voor de ontwikkeling van de het Zuiden. Het gaat wel ten koste van de concurrentiepositie van ontwikkelende sectoren in het Zuiden en hun eigen industrieën. Zuidelijke landen eisen op hun beurt markttoegang tot het Noorden op andere terreinen en bescherming ten opzichte van die nieuwe industrieën waarin het Noorden een grote voorsprong heeft. De scheidslijn tussen Noord en Zuid loopt daarmee dwars door het discours van vrijhandel-protectionisme heen. Vanwege het uitblijven van structurele verbeteringen voor het Zuiden, vallen de huidige vrijhandelregels te interpreteren als een bewuste protectionistische strategie van het Noorden waarbij niet langer bescherming van de eigen economie voorop staat, maar bescherming en uitbreiding van de macht van ‘haar’ transnationale private sector.

De vrijhandelregels zoals die nu verwezenlijkt zijn via de regels van de WTO leiden tot een versterkte toename van concurrentie tussen lidstaten om investeringen naar hun landen te lokken, werkgelegenheid te creëren en belastinggeld te generen. Daarnaast ondermijnt de vrijhandeldoctrine lokale, nationale en regionale strategieën voor ontwikkeling en leidt deze vrijhandel tot een concentratie en accumulatie van kapitaal, economische macht en eigendom van productiemiddelen. De huidige regels leiden er bovendien toe dat er minder technologie-overdracht is, waardoor milieuproblemen, zoals vervuiling, sterker aanwezig zijn dan noodzakelijk is gegeven de technologische ontwikkelingen.

Hoewel vaak gesteld wordt dat milieumaatregelen en maatregelen ter bescherming van werknemers alleen binnenlands genomen moeten worden, stijgt de druk op de rechten van de werknemers en milieu door de liberalisering. Maatregelen ter bescherming van werknemers, consumenten en milieu zijn in het dominante discours gezien obstakels voor de economische groei en daarmee ongewenst. De bescherming van bedrijven tegen dit type maatregelen staat in dit discours lijnrecht tegenover bescherming van werknemers, milieu en consumenten. De mogelijkheden die de WTO biedt ter bescherming van de rechten van werknemers, milieu en consumenten zijn te beperkt. Er lijken alleen mogelijkheden tot nieuwe openingen te zijn door andere ontwikkelingsdiscoursen tegenover het huidige neo-liberale discours te stellen, zodat het dominante discours tussen protectionisme en vrijhandel anders gekaderd kan worden. Een andere benadering van de vrijhandelregels dan de dominante, kan bijvoorbeeld ertoe leiden dat niet de organisaties van vakbonden gezien worden als belemmering van economische groei, maar dat juist de invulling die gegeven wordt aan economische groei en de afhankelijkheid van private investeerders uit het Noorden, gezien worden als rem op ontwikkeling van sociaal-ecologische praktijken.

In het volgende hoofdstuk wordt gekeken wat de formele en informele mogelijkheden zijn die sociale bewegingen en publieke NGO's binnen en buiten de WTO-structuren hebben om de belangen van werknemers, natuur en consumenten te verdedigen. Ook wordt hierbij bestudeerd wat de invloed is van het bedrijfsleven in het discours over protestbewegingen. In hoofdstuk zes wordt bestudeerd welke discoursen organisaties en sociale bewegingen zelf ontwikkelen.

5. De WTO en invloed sociale bewegingen

Sinds de Tweede Wereldoorlog en in vele periodes daarvoor was politiek voorbehouden aan de staat; politiek dat was de overheid, het parlement en de regering.³⁴ Politiek actief zijn, werd in toenemende mate enkel en alleen geassocieerd met activiteiten binnen politieke partijen, mede omdat oudere sociale bewegingen als de arbeidersbeweging reeds binnen dit staatspolitieke kader geïntegreerd waren in een groot aantal landen. Maar sinds de jaren zestig en zeventig ontwikkelden zich opnieuw sociale bewegingen die de grenzen van wat politiek is, ter discussie stelden en met demonstraties, acties en andere vormen van politiek gedrag de politiek weer buiten de staat brachten. In de mondialisering van de politiek en economie geldt dit des te meer. Er zijn lange tijd slechts twee ‘krachten’ actief geweest die zich op directe wijze bezighielden met de vormgeving van de *huidige globalisering*: nationale staten en internationale organisaties van nationale staten aan de ene kant, zoals de Verenigde Naties, GATT en de Wereldbank (wat een uitvoeringsorganisatie is), en aan de andere kant het bedrijfsleven. De politiek die binnen deze structuren bedreven werd, is lange tijd gedepolitiseerd geweest. Sinds de jaren zeventig is ook een nieuwe ontwikkeling op dit gebied en worden besluiten op internationaal niveau en de uitgangspunten die ten grondslag liggen daaraan, steeds vaker ter discussie gesteld door internationale non-gouvernementele organisaties en sociale bewegingen. Er is een enorm groeiende activiteit sinds de jaren zeventig van nationale maatschappelijke organisaties die coalities sluiten en netwerken vormen met organisaties uit andere landen. Zij zijn sinds die tijd zich meer op de internationale politiek gaan richten en zijn actief met lobbyen en het onder druk zetten van internationale politieke organisaties, nationale staten en internationale bedrijven.

In dit kader wordt ook gesproken van de “Third Force” (Florini 2000). “Transnational civil society networks –the emerging third force in global politics– tend to aim for broader goals based on their conceptions of what constitutes the public good. They are bound together more by shared values than by self-interest” (Florini 2000: 7). Daar waar zij voorheen vooral de pijlen richtten op nationale besluitvorming en nationale, regionale en lokale overheden, zijn de NGO’s gedurende de laatste twintig jaar een grotere internationale rol

³⁴ In deze benadering zit een bias in de richting van de westerse democratieën. In landen van de voormalige Sovjet-Unie, andere dictaturen en koloniale landen zijn ook andere ontwikkelingen te zien die hier buiten beschouwing gelaten worden.

gaan spelen³⁵. They “have effectively reorganized their operations on a transnational scale and play a progressively more important role in international relations. More than 40.000 non-governmental organizations are now operating across borders” (Benner 2002: 4). Vooral de Earth Summit, de milieuconferentie van de Verenigde Naties in 1992, heeft een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van de netwerken van NGOs. Ruim 7500 NGO’s participeerden in dit proces, waar tijdens de eerste mondiale VN-milieuconferentie in Stockholm twintig jaar eerder het aantal deelnemende NGO’s kleiner was dan 400 (Van der Heijden 2000: 185). De Earth Summit leverde “een bijdrage aan het ontstaan van een mondiaal netwerk van milieuorganisaties, waardoor nu ook groepen uit de derde wereld bij mondiale onderhandelingen over milieuzaken werden betrokken” (Van der Heijden 2000: 185). Binnen instituties zoals de Wereldbank en de Verenigde Naties spelen de NGO’s –in een beperkt aantal beleidsterreinen– zelfs een officiële rol in het implementatieproces of onderhandelingsproces. Dit zijn de zogenoemde ‘global policy networks’ (Benner: 2002). Ook zijn er NGO’s met beleidstaken of anders gezegd, dit zijn *service-providers*. “These service-providers have benefited enormously from the increasing tendency of governments and intergovernmental organizations to channel relief and development funds through NGO’s rather than to national or local governments” (Florini 2000: 8). Voorbeelden zijn het Rode Kruis en ontwikkelingsorganisaties zoals Oxfam.

Over het algemeen zijn er twee manieren waarop deze organisatie invloed proberen uit te oefenen. Op de eerste plaats direct, door beleidsmakers te overtuigen en leiders van het bedrijfsleven op andere gedachten te brengen over het doel dat nagestreefd moet worden de middelen die daarvoor ter beschikking gesteld moeten worden. Of indirect, door de publieke perceptie te beïnvloeden over wat regeringen en bedrijven zouden moeten doen (Florini 2000: 11). Het algemeen veronderstelde verschil hierbij tussen druk uitoefenen en protesteren is dat protesten gericht zijn om de publieke opinie te beïnvloeden en druk uit oefenen gericht is op besluitvormers en hun staf (Huberts 1988 in Van Roozendaal 2002: 30). De scheidslijn tussen de twee is niet altijd even duidelijk (zo is directe actie meestal niet eens zozeer gericht op beïnvloeding van publieke opinie, maar eerder op het stopzetten van een bepaald proces), en het is moeilijk vast te stellen welke van de twee elementen het

³⁵ Transnationale netwerken van sociale bewegingen of maatschappelijke organisaties zijn echter geenszins nieuw. “Transnational civil society has played a role in global affairs for centuries. Indeed, it may be as old as religion” (Florini 2000: 8). Voorbeelden variëren van monniken op pelgrimstocht die vrede verkondigen, de campagne in de 18e eeuw om slavernij op te heffen en bijvoorbeeld de Socialistische Internationale van de 19e en 20e eeuw.

meeste invloed genereert. In feite zijn de twee strategieën aanvullend. “Often it is nearly impossible to tease out which is driving policy –whether governments and businesses change their policies because of a genuine change of heart or because of a change of calculation about what will look good to the public. Either way, transnational civil society exercises influence through its ability to make someone, policy makers or publics, listen and act. The currency of its power is not force, but credible information and moral authority” (Florini 2000:11).

De definitie van *transnational civil society*³⁶ bevat drie elementen (vgl. Florini 2000: 7). Ten eerste bevat het alle groepen die geen regeringen of op winst gerichte bedrijven zijn. Ten tweede is het transnationaal, met transnationale verbindingen, en ten derde kan het diverse vormen aannemen: coalities of netwerken tussen nationale organisaties of een specifieke internationale organisatie met leden uit verschillende landen. Een wezenlijk kenmerk is dus dat NGO’s geen overheidsorganisaties zijn, zoals politieke partijen. In politologische literatuur en gangbare definities over NGO’s worden lobby-organisaties van het bedrijfsleven uitgesloten van de definiëring omdat het hierbij om de verdediging van economische belangen en winstmotieven gaat. Het onderscheid tussen bedrijfsleven en NGO’s is echter aan het vervagen door toedoen van doelbewuste strategieën van de WTO en het bedrijfsleven zelf. Zo wordt in de taal van de WTO en de maatschappelijke organisaties als ook bedrijfsleven non-gouvernementele organisaties (NGO’s) genoemd. NGO’s zijn in dat discours organisaties, die een publiek óf privaat belang vertegenwoordigen en deze actief naar buiten toe uitdragen en of een lobby of campagne voeren tot beleidsverandering. Ook kunnen beide vormen van NGO’s optreden als ‘observanten’. Bijkomend probleem is dat vertegenwoordigers van het bedrijfsleven vaak op persoonlijke titel een netwerk of NGO vormen samen met andere bedrijven in dezelfde bedrijfstak en vanuit een platform invloed weten uit te oefenen op beleidsvraagstukken.

Of zo’n groep valt onder de definitie van een non-gouvernementele organisatie staat ter discussie. Kegley&Wittkopf (1997) beschrijven in het standaardwerk over wereldpolitiek *World Politics, Trends and Transformation* dat een non-gouvernementele organisatie “an international organisation whose members are private individuals and groups” is. Nu er meer lobbyorganisaties zijn, waar vertegenwoordigers van private economische belangen

³⁶ Een term die vaak gebruikt wordt is ook *global civil society*. Maar zoals Florini (2000: 7) terecht opmerkt, *transnational civil society* doet meer recht aan de werkelijkheid. [It is] to emphasize both the border-crossing nature of the links and the fact that rarely are these ties truly global in the sense of involving groups and individuals from every part of the world”.

elkaar ontmoeten en gezamenlijk vanuit dat platform lobbyen zonder dat het specifieke eigen bedrijfsbelang voorop wordt gesteld, is er dus sprake van een verwatering van het begrip ‘non-gouvernementele organisatie’. Daarom zal hier, met betrekking tot pogingen tot directe beleidsbeïnvloeding op de WTO, het onderscheid tussen maatschappelijke NGO’s en private lobby-organisaties gehanteerd worden, waar nodig is om dit onderscheid te maken. Een middenvorm tussen NGO’s en lobbyorganisaties van het bedrijfsleven, zijn vakbonden. Vakbonden zijn “organised units that represent a more or less broadly defined set of sectional interests” (Van Roozendaal 2002: 30). Het gaat hier om belangenvertegenwoordiging van leden van de vakbonden en om de “potential membership of unions” (idem) en in mindere mate om ‘universele belangen’ zoals een schoner milieu waar, in principe, iedereen achter kan staan, werknemers of werkgevers. Daarom wordt in de gangbare literatuur gesteld dat vakbonden iets anders zijn dan de maatschappelijke NGO’s.

In dit hoofdstuk komen de participatiemogelijkheden van de NGO’s aan bod. Gekeken wordt naar de formele mogelijkheden tot participatie of beleidsbeïnvloeding en ook naar de verschillen in invloed tussen vertegenwoordigers van bedrijfsleven en publieke NGO’s. Dit houdt verband met de tweede en derde dimensie van de politieke mogelijkheden structuur. Er wordt hier dus niet alleen gekeken naar de formele en informele ‘points of access’, maar ook naar de elitestrategieën als antwoord op de toename van de druk van bewegingen en publieke NGO’s op de WTO. Deze twee dimensies hangen samen. Ook de strategie van bedrijven ten opzichte van uitdagers is hierbij relevant en wordt bestudeerd.

NGO-participatie bij de WTO

Terwijl de conferenties van de Verenigde Naties een sterk bevorderende rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van netwerken tussen maatschappelijke organisaties, waren de GATT-conferenties een haast onneembare vesting voor deze publieke belangenorganisaties. De participatie werd weinig bevorderd.³⁷ Pas tijdens de laatste ronde kwam hier gedeeltelijk verandering in en de rol van NGO’s werd verder versterkt na oprichting van de WTO. De NGO’s spelen hier vooral een rol als waarnemer en zij proberen vanuit de informatie die zij

³⁷ Een uitzondering betrof de belangenorganisatie van het internationale bedrijfsleven, toen de International Chamber of Commerce in de jaren vijftig van de twintigste eeuw betrokken raakte in een aantal GATT-werkgroepen (O’Brien 2000:212, noot 2).

verzamelen, de kennis over bepaalde onderwerpen te vergroten van burgers, overheden, parlementariërs, bedrijven, media en andere maatschappelijke actoren. Zij betogen daarbij bijvoorbeeld dat een ander beleid en andere structuren noodzakelijk zijn. Het voeren van campagnes en lobby's binnen en buiten de WTO-structuren is hier ook onderdeel van.

Er zijn vier elementen waarmee bestudeerd kan worden in hoeverre participatie van de NGO's en andere waarnemers in de WTO-processen adequaat genoeg kunnen zijn om deze activiteiten op een minimaal niveau uit te kunnen oefenen, waaronder toegang tot de delegatieleden, toegang tot relevante informatie, accreditatie en aangeboden faciliteiten. Dit zijn basisvoorwaarden voor NGO-participatie als observanten. Bij verbetering hiervan, is er sprake van een vorm van structurele invloed; de structuren van de WTO verbeteren enigszins. Daarnaast kan er procedurele of substantiële invloed zijn, waarbij NGO's invloed kunnen uitoefenen op de inhoud van de wetgeving en rechtspraak van de WTO.

Tijdens de GATT-periode (1947-1995) waren de omstandigheden erbarmelijk. Er was geen officiële erkenning van NGO's, noch werden er faciliteiten geboden tijdens de Ministeriële Conferenties en andere bijeenkomsten (Khor 1999). The GATT in its forty-seven-year history failed to establish any formal linkages with NGO's or other civil society organisations" (O'Brien e.a 2000: 138). De geheimhouding was groot en de algemene belangstelling was vooralsnog zeer beperkt, maar nam toe naarmate de inhoud van de onderhandelingen belangrijker werd, zoals bij de laatste GATT-ronde (de Uruguay Ronde) waar onder meer besloten werd tot oprichting van de WTO. De meeste informatie kwam van een onafhankelijk nieuwsagentschap dat een informatiekrant uitbracht tijdens de conferenties, de SUNS (South North Development Monitor) Bulletin. Deze conferentiekrant haalde haar informatie uit informele gesprekken en interviews met delegatieleden.

Door druk van kant van de NGO's moest de GATT en haar opvolger de WTO meer gaan toegeven aan de eisen van *civil society*. "During the closing years of the Uruguay Round, Southern and Northern NGO's became increasingly aware and vocal about the adverse effects of the impending agreements. They organised meetings among themselves, including parallel NGO meetings during major official WTO meetings. The NGO's began lobbying their governments and produced pamphlets, booklets and books about the ill effects of GATT and the WTO" (Khor 1999). Publicatie in invloedrijke kranten van kritische artikelen ten opzichte van de verdragen en de WTO in combinatie met grote demonstraties en acties leidden volgens Mattin Khor, voormalig directeur van het Third World Network, tot "increasing alarm for some of the major WTO members which feared that the credibility of the WTO system was being challenged by adverse public reaction. This led to counter-measures

taken by the Secretariat and some governments to control the adverse public perception of the WTO” (Khor 1999). Martin Khor van het *Third World Network* benadrukt dat toegenomen participatiemogelijkheden niet het gevolg zijn van activiteiten van NGO's in de WTO, maar eerder vanwege de publiciteit die kritiek en protesten hebben gekregen in de media. “The increasing influence of the NGOs came not from their participation within the WTO system but from their role outside the system: through their impact in the media; through lobbying of governments and Parliaments; through street protests” (Khor 2003).

Sinds de oprichting van de WTO in 1995 werd beterschap beloofd met betrekking tot de transparantie van het besluitvormingsproces en de toegang tot informatie. In het Marrakesh Akkoord van 1994, waarmee de oprichting van de WTO werd bekrachtigd, kwam er een speciaal artikel, artikel V, over civil society en WTO. Dat artikel schrijft voor dat de WTO “*may make appropriate arrangements for consultation and cooperation with non-governmental organisations concerned with matters related to those of the WTO*” (Henderson 1998: 43). In de korte geschiedenis heeft het WTO-secretariaat volgens Scholte (1998: 16) enkele stappen ondernomen om het artikel V te implementeren. Volgens deze rooskleurige analyse, heeft de WTO “(a) adjusted its language to recognize civil society; (b) undertaken various outreach initiatives towards civic associations; (c) increased its public dissemination of information; (d) and made some alterations to substantive policy that (partly) meet civil society demands”. Maar volgens Khor, bleef participatie in de formele structuren van de WTO “extremely limited” (Khor 2003).

Het belangrijkste wapenfeit van de WTO is de aanstelling van een speciale afdeling van ambtenaren. Sinds de eerste WTO Ministeriële Conferentie van 1996 in Singapore, is er personeel aangesteld binnen de External Affairs afdeling dat zich in het bijzonder ging bezighouden met NGO's (Khor 1999). Vanuit die afdeling worden er symposia en debatten georganiseerd waarvoor NGO's uitgenodigd worden. Het eerste symposium was in 1996 over handel en milieu. Volgens Khor (idem) was dat echter “a method used by the WTO secretariat to have the environmental groups better understand the WTO's workings and to dialogue with delegations.” Tijdens een speciaal tweedaagse symposium voorafgaand aan de WTO-conferentie in Seattle (1999) zaten er geen vertegenwoordigers van NGO's in het symposiumonderdeel over handel en ontwikkeling, “and in which the speakers were mainly from governments, academics and even the International Chamber of Commerce” (idem). Soms zijn de debatten zelfs belerend: “Several speakers in the development symposium lectured to the developing countries on why they should agree to further liberalisation in a

new Round to avoid a situation where the United States would be more aggressively protectionist against their products” (idem).

Over de symposia in Seattle, waarvan de eerste over handel en ontwikkeling en de tweede over milieu en handel, concludeerde Khor (1999): “It almost appeared as if the aim of the environment symposium was to win over the environment groups to understand why the WTO was not the demon it has been painted to be, whilst the development symposium was meant to win over the developing country delegations to the need for a new Round.” Het kan onmogelijk geconcludeerd worden dat deze symposia veel invloed genereren.

Daarnaast is de toegang tot de WTO-structuren geleidelijk maar beperkt toegenomen, maar duidelijke verbeteringen met bijvoorbeeld het accreditatieproces zijn niet zichtbaar. In Singapore (1996) werd de accreditatie geweigerd van in ieder geval een vakbond van onderwijspersoneel, Education International, omdat de WTO vond dat de activiteiten van de organisatie “were not directly related to the trade activities of the WTO” (O’Brien e.a. 2000 e.a.: 93). Maar in Cancún, met de vijfde Ministeriële Conferentie, weigerde de WTO en de Mexicaanse overheid ruim tweehonderd niet-gouvernementele groepen accreditatie (IPS 2003). Het aantal NGO’s dat wel accreditatie kreeg, was overigens wel toegenomen. Tijdens de Cancún Conferentie waren duizend NGO’s geaccrediteerd. Zij mogen formele plenaire vergaderingen bijwonen, konden hun voorstellen publiceren op de website van de WTO en kregen gratis zendtijd op het speciale tv-kanaal waarop het publiek de conferentie kon volgen (idem). Tegelijk blijft de accreditatie beperkt tot de tweejaarlijkse conferenties en moeten organisaties elke keer opnieuw een aanvraag indienen. Dit is in tegenstelling tot bijvoorbeeld de praktijk bij de Verenigde Naties. Organisaties kunnen daardoor moeilijk dagelijkse onderhandelingen volgen in Genève en accreditatie bij de voorbereidende mini-ministeriële conferenties is ook veel beperkter (Khor 2003).

De faciliteiten voor NGO’s tijdens de conferentie en mogelijkheden tot straatprotesten verschillen echter sterk naar gelang welk land de Ministeriële Conferentie organiseert. Zo waren protesten verboden in Singapore en Doha, en stond dit ook uitdrukkelijk vermeld als huisregel in de welkomstbrief aan participanten. “Prior to arriving in Singapore and upon picking up the registration pack, NGO delegates were informed that no form of public protest would be tolerated” (O’Brien e.a. 2000: 93). Tijdens de Conferenties is het tegenwoordig algemeen gebruik dat er een centrum is voor NGO’s waar zij van gemakken en faciliteiten zijn voorzien, zoals computers, vergaderruimte, enzovoorts.

Toegang tot informatie blijft problematisch, hoewel dit langzaam aan verbetert. Hoe dit in Singapore (1996) eraan toging, beschrijven O’Brien e.a. (2000: 96): “Official WTO

briefings of the NGO's at the NGO centre were short and had a surreal element. The director for External Relations appeared every evening and morning to announce that nothing had yet been decided by member states. He would then leave and return either that evening or the next morning and repeat the process. ... The best source of information about what was happening at the meetings came from members of national delegates invited to the NGO centre. These delegates often had close ties to the NGO community and were able to shed some light on developments." De afgevaardigden van de NGO's hadden bovendien geen toegang tot de officiële persconferenties, behalve als zij begeleid werden door nationale delegatieleden of als zij een perskaart hadden. (idem: 93) De documenten waarover onderhandeld werd, zoals de *Labour Standards* "were subjected to intense negotiations, [but] most NGO's were unable to get a copy of this draft or to amendments that were being proposed by various states" (idem: 96). Tijdens de Conferentie van Singapore klaagden NGO's erover dat "despite recent attempts to provide more WTO documents to the public, these were distributed after decisions had already been made. This made it impossible for NGO's to have any policy input" (idem: 92).

Tijdens de conferentie in Doha in 2001 en in de voorbereiding daar naartoe bleek dat er te weinig verbeteringen waren. De documentencirculatie was toegenomen, maar er was sprake van manipulatie van informatie, misleiding van de pers en de verdragteksten waarover onderhandeld werd, bleven uiterst geheim. Tijdens een mini-ministerconferentie in Singapore, oktober 2001, was "de verslaggeving aan de media bijzonder partijdig en rooskleurig, en het verzet tegen de nieuwe ronde werd geminimaliseerd tot één enkel land, terwijl Tanzania namens de hele groep van de Minst-Ontwikkelde Landen de scherpe verklaring van Zanzibar (4 juli 2001) tegen de nieuwe ronde had verdedigd" (Maes 2002: 112-113). Tijdens een forum in juli 2002 over de WTO en de relatie tot 'civil society' concludeerde Vicente Yu van het netwerk Friends of the Earth dat "the restricted access of documents, and the problem of lack of internal transparency which skews interests", effectieve en gebalanceerde participatie nog altijd onmogelijk maken (WSCF-onlinenews 2002). En in 2003 moet Khor, een van de oudgedienden, nog altijd concluderen dat "even today, in most countries, Parliamentarians and politicians have remained in the dark about important negotiations and agreements in the WTO, which bind their countries to changing their national policies. The media, academics, trade unions, farmers' groups, businessmen and NGOs are usually not consulted and have little or no knowledge of what is happening in the WTO or the position taken by their government on the many issues under discussion."

Wat betreft directe toegang tot de WTO kan hiermee geconcludeerd worden dat de formele interactie tussen de WTO en 'civil society' verbeterd is in termen van betere toegang tot informatie, toegang voor een aantal NGO's tot de symposia die door het WTO secretariaat georganiseerd zijn en betere mogelijkheden tot accreditatie voor NGO's tot de Ministeriële Conferenties in vergelijking met de periode van voor de WTO. De basisvoorwaarden om de rol van observant adequaat te vervullen zijn verbeterd, maar er blijven hiaten. Daarnaast is vooral procedurele invloed behoorlijk beperkt. Zo blijft toegang tot delegatieleden tijdens de conferenties moeilijk en verschilt dit nogal per lidstaat. NGO's hebben bovendien vaak alleen toegang tot de openingssessie en sluitingsessies en het NGO-centrum ligt soms op grote afstand van de conferentieruimte. De toegang tot meer directe beleidsbeïnvloeding blijft daarmee zeer beperkt.

O'Brien *e.a.* (2000: 154) werken enkele praktijkvoorbeelden uit en concluderen dat de WTO pogingen heeft gedaan "to accomodate desires of the environmental movement for greater access to the organisation ... [but has] ... been unwilling to extend the scope of their interaction with environmental groups". Zo dachten milieugroepen volgens O'Brien *e.a.* (idem: 223) dat ze vooruitgang boekten met de oprichting van de Committee on Trade and Environment (CTE) in 1996, maar dit is uiterst teleurstellend verlopen. "The CTE has taken so few positive steps towards integrating environmental concerns into the organisation that some prominent groups are now calling for its abolition" (idem: 223). De integratie van milieu-onderwerpen binnen de WTO is vooral succesvol geweest "in paying lip-service to environmental concerns, but avoided any meaningful action". Over overige onderwerpen zijn O'Brien *e.a.* nog teleurstellender. In het algemeen kan gesteld worden dat "the WTO has put considerable effort into managing its relationship with environmentalists and has recently engaged labour, but is just starting to consider gender issues." Onderwerpen zoals gezondheidszorg en voedselveiligheid worden niet eens genoemd. Structurele interactie tussen NGO's en delegatieleden blijft beperkt tot seminars en symposia over selectieve onderwerpen die het WTO-secretariaat enkele keren per jaar organiseert (Khor 2003).

Voorstellen voor verbeteringen zijn er genoeg. Maatschappelijke belangenorganisaties hebben bijvoorbeeld kritiek op het feit dat de toegang tot bijvoorbeeld de WTO-geschillencommissie beperkt is. Deze commissie doet uitspraken naar aanleiding van klachten die ingediend zijn door ondernemingen of lidstaten tegen andere lidstaten als deze handelsbeperkende maatregelen treffen die in strijd zijn met de verdragen van de WTO. De geschillencommissie kent echter wel de mogelijkheid om advies in te winnen. Ook wil een groep van NGO's graag zien dat zij officieel commentaar kunnen leveren op de wetgevende voor-

stellen die binnen het WTO-kader gedaan worden. De documenten die de NGO's aanleveren, zouden als *review*-documenten aangemerkt moeten worden en als zodanig door het WTO-secretariaat gecirculeerd moeten worden rond de lidstaten. Daarnaast kunnen er speciale commissies opgericht worden, waarbij NGO's een rol kunnen spelen. Ten slotte zouden Zuidelijke NGO's, die minder middelen ter beschikking hebben dan NGO's uit het Noorden, ondersteund kunnen worden en eventueel zouden zij ook een meer centrale rol moeten kunnen spelen in de *review*-politiek van de WTO.

Invloed buiten de officiële WTO-structuren

Naast de hier zojuist behandelde toegang tot de WTO-procedures, kunnen de verschillende belangenorganisaties directe invloed vooral ook uitoefenen via de lidstaten zelf en via andere internationale organisaties. "It has been argued that advocacy in Geneva will bring limited gains since trade policy is made in national capitals and the WTO secretariat's function is largely that of a service provider" (O'Brien e.a 2000:153). Het zijn immers de lidstaten die het beleid en de wetgeving van de WTO formuleren, daarbij ondersteund door het WTO-secretariaat en de ambtelijke diensten van de eigen overheden. Het zijn ook de lidstaten zelf die eventuele wijziging van het beleid ten opzichte van de relatie tot *civil society* goedkeuren, waarbij ze gestuurd kunnen worden door het secretariaat van de WTO of daarin een sturende rol zouden kunnen spelen.

Naast mogelijke invloed via nationale lidstaten kunnen NGO's en vakbonden invloed uitoefenen via internationale organisaties zoals de internationale arbeidsorganisatie ILO, eventueel via de OESO en de Verenigde Naties. Een analyse van de toegang tot de WTO kan daarom niet losstaan van een analyse van de toegang die belangenorganisaties hebben *buiten* de officiële kaders van de Wereldhandelsorganisatie. Het betreft hier de formele en informele toegang en invloed die verschillende belangenorganisaties hebben tot nationale én internationale besluitvorming buiten de officiële kaders van de WTO, zowel de fora binnen nationale staten als internationale fora, alsook mogelijkheden en openingen die protestbewegingen, zoals die zich buiten de officiële kaders om manifesteren, bieden tot een opvoering van druk en pressie op de besluitvormers.

Er bestaan grote verschillen in de manieren waarop lidstaten omgaan met participatie van maatschappelijke organisaties. Zo kan van een WTO-lidstaat als China, dat niet veel op heeft met democratie, weinig verwacht worden wat dit betreft. Maar van een lidstaat als de VS kan gesteld worden dat de omgang met belangenorganisatie tweeslachtig is. Aan de ene

kant is zij tot op zekere hoogte bereid te luisteren naar publieke belangenorganisaties zoals de grote vakbonden in het eigen land –zo komt de lobby binnen de WTO voor een arbeidersrechtenclausule voor een groot deel voort uit een lobby van de vakbonden hiervoor (Van Roozendaal 2002: 71-111). Daarnaast is de grotere aandacht voor milieu binnen de WTO en de totstandkoming van de Commission on Trade and Environment mede te danken aan de publieke campagnes in de VS naar aanleiding van het eerste besluit van de WTO-geschillencommissie in de dolfijnen-tonijn case. “Because of its powerfull position, the United States domestic political arena has become the key battleground to influence ... policy [of the WTO]. Environmentalists were able to force the GATT to take environmental issues seriously following a US outcry against a gatt ruling which struck down American measures aimed at protecting dolphins from tuna fishing nets” (O’Brien e.a 2000: 227). Aan de andere kant maakt de regering van de VS ook met regelmaat gebruik van haar *fast-track* bevoegdheden. Mits door het Congres goedgekeurd, mag de regering van de VS dan handelsverdragen sluiten, zonder dat bijvoorbeeld het Congres tussendoor nog wijzigingen in de onderhandelingsposities kan doorvoeren of het uiteindelijke verdrag kan amenderen.

Deze tweeslachtigheid van liberaal-democratische lidstaten is niet voorbehouden aan de VS. Ook de Nederlandse regering bijvoorbeeld, dat een sterke overlegcultuur kent, blijkt met meerdere maten te meten. Zo zijn er regelmatig consultatierondes waarbij de maatschappelijke organisaties hun bezwaren mogen voorleggen aan de bevoegde minister of staatssecretaris en kunnen zij om meer opheldering vragen over de Nederlandse positie. Het blijkt echter dat er weinig werkelijke dialoog is. Veel informatie blijft geheim en de minister luistert wel naar bezwaren, maar doet er vervolgens relatief weinig mee. Deze problemen spelen ook bij de parlementaire partijen. In de laatste periodes is de belangstelling voor de WTO-verdragen sterk toegenomen onder vooral linkse (groene) politieke partijen, daar waar voorheen de parlementaire belangstelling uiterst gering was. Maar ook voor parlementariërs blijft informatie geheim in Nederland. In landen als Duitsland blijkt het makkelijker om informatie te krijgen, wat mede het gevolg is van deelname van een kritische Groene partij aan de regering. Heel anders is het echter gesteld in Nederland met overleg met bedrijfsleven –de ultieme doelgroep voor het ministerie van Economische Zaken waar de onderhandelingsbevoegdheden onder vallen.³⁸ Sinds 2002 is er een nieuw

³⁸ Ook andere ministeries spelen een steeds groter rol in de onderhandelingen, zoals Landbouw en Ontwikkelingssamenwerking. De leidende rol is echter weggelegd voor het ministerie van Economische Zaken.

overlegplatform waarin via besloten digitale communicatie met het bedrijfsleven informatie wordt verzameld over de positieve dan wel negatieve gevolgen die de bedrijven ondervinden van bepaalde liberalisering.

Daarnaast heeft de Europese Commissie van de Europese Unie, die het mandaat heeft om handelsonderhandelingen namens alle EU-lidstaten te voeren (Haar 2001), in het verleden consultatierondes gehouden. “Tijdens de opmaat naar Seattle had de Europese Commissie een omstreden proces van ‘dialogo met de civil society’ in gang gezet en geïnteresseerde ‘NGO’s’ –dat mochten zowel zakenlobby’s als non-profitorganisaties zijn– uitgenodigd om met Brusselse ambtenaren over handelsbeleid te spreken. Onder het voorwendsel dat de bezwaren van de burgermaatschappij zouden worden meegewogen, zou de Commissie haar positie aangeven, luisteren naar de opbouwende kritiek van de zakenlobby’s en de felle kritiek van de campagnevoerders... en haar WTO-beleid ongewijzigd laten” (Hoedeman en Doherty 2002).

Er is dus een groot verschil in de mogelijkheden tot beleidsbeïnvloeding voor private lobbyorganisaties en publieke maatschappelijke organisaties die de *civil society* formeren. Zo is de directe toegang die bedrijvenlobby’s genieten, enorm veel groter dan de toegang hiertoe voor maatschappelijke organisaties. Daar zijn talloze voorbeelden van. Jaarlijks vindt bijvoorbeeld het Wereld Economisch Forum (WEF) in Davos plaats. Tijdens dit forum zijn er talloze workshops en bijeenkomsten, waar politici, goedgezinde academici en eigenaren van de grootste bedrijven, waaronder ook mediabedrijven, elkaar ontmoeten³⁹. Op het meer directe beleidsvlak zijn er via de Europese Commissie ook regelmatig consultaties met vertegenwoordigers van het internationale bedrijfsleven. Uit vrijgegeven informatie door de Europese Commissie en diverse nationale regeringen blijkt zelfs dat zij het als het doel beschouwen om in samenwerking met de lobbyorganisaties van diverse bedrijfsectoren te bekijken waar de problemen liggen op het gebied van wereldhandel en wat voor soort liberalisering er nodig is om de winstgevendheid van deze ondernemingen te verhogen (CEO 2000b). Voorbeelden zijn de Financial Services Agreement, de General Agreement on Trades and Services en de eisen die de Europese Commissie heeft gesteld tijdens de onderhandelingen in Seattle. Wat hierbij vooral helpt zijn informele netwerken,

³⁹ Uitnodigingen voor de WEF worden uitgeschreven op exclusieve basis. De laatste edities zijn ook kritische vertegenwoordigers van NGO’s uitgenodigd. Walden Bello (2000) van *Focus on the Global South* was in 2000 er één van: Gewezen op de gevaren van coöptatie antwoordde hij: “We should not try to reform Davos, but we should expose and ridicule and challenge the dangerous and undemocratic self-importance of Davos and the people who go there.”

zoals oud-Commissaris Leon Brittan van buitenlandse handel die tegenwoordig voorzitter is van zo'n lobbygroep.

Een ander typisch voorbeeld van goede mogelijkheden tot beleidsbeïnvloeding voor het internationale bedrijfsleven is de TABD, de Trans-Atlantic Business Dialogue. In een brief aan de Belgische premier Guy Verhofstadt, die oproept tot een *ethisch globaliseringsproces*, merkt Ma'anit van CEO op dat "ethisch globaliseren" inhoudt dat de invloed van clubs als de TABD van tafel moet. "Through the TABD, EU and US-based corporations develop policy demands which the European Commission and the US government then make every effort to implement. A key aspect of the TABD's work is the attempt to shape EU-US consensus for the proposed new round of WTO negotiations" (CEO 2001).

Aan de andere kant kunnen ook publieke NGO's invloed genereren via andere internationale organisaties. Zo is er voor een korte tijd een tegenhanger geweest van de TABD op het gebied van milieu, maar deze heeft een snelle dood gestorven omdat de financiënkraan is dichtgedraaid door onder meer de Europese Commissie. Een ander voorbeeld voor beleidsbeïnvloeding is de Internationale Arbeidsorganisatie (ILO). De ILO heeft een grote rol gespeeld in het debat rond de arbeidsrechtenclausule. De vakbonden maken, naast de lidstaten, onderdeel uit van het besluitvormingsprocedure van de ILO. Maar ook binnen de OESO (organisatie van de rijkste industrielanden) hebben vakbonden een adviserende rol. Dit biedt mogelijkheden op twee vormen van invloed (Van Roozendaal 2002: 31). "The first is that they may achieve *sensitizing* successes in a political arena. Hence, they may success in changing the perceptions of other consequential actors [ie. those actors whose actions are taken into account by other actors] the result is that certain issues are included on the agenda. (...) The second success they may have is *substantive* in nature: they may succeed in influencing policies".

Daarnaast kan *global civil society* invloed generen via de instituties van de Verenigde Naties en de druk opvoeren om via diverse internationale milieuregimes bescherming van bijvoorbeeld biodiversiteit hoger op de agenda zetten en via de VN commissie over Handel en Ontwikkeling (UNCTAD) kunnen ontwikkelingsorganisaties ook druk uitvoeren op de internationale politieke handelsagenda.

Het is hoogstwaarschijnlijk het meest te danken aan de protesten buiten op straat –via 'indirecte beïnvloeding'– dat de WTO eindelijk vol in de picture staat. Het heeft er ook toe geleid dat de WTO maatschappelijke belangenorganisaties serieuzer is gaan nemen. "The recent positive overtures to NGOs by the WTO arises from the fear that widespread public opposition could halt plans for a further round of multilateral trade negotiations. (...) The

disturbance by protesters at the 1998 Geneva ministerial meeting was a visible lesson in why they should be concerned. These gestures of protest served to emphasise the fact that the WTO needed to monitor views in civil society and make alliances with those that are more supportive” (O’Brien *e.a.* 2000: 107, 155). De protesten hebben de discussieruimte geopend, stelt Geert Reuten, universitair hoofddocent aan de economische faculteit van de Universiteit van Amsterdam. “Discussie wordt op dit moment aangezwengeld door demonstraties in Genua, Seattle, enzovoort. Daar gaat het om de vraag of we ons laten leiden door de normen van multinationale bedrijven en instellingen zoals WTO, Wereldbank, en IMF. Demonstreren is een manier om discussieterrein terug te claimen” (Groen 2001).⁴⁰

Het succes van de protesten en het uitblijven van resultaten heeft andere organisaties, die voorheen vooral op lobbyniveau bezig waren, tot andere inzichten gebracht, betoogt Hudig (2002: 210-211): “Nu gematigde groepen in toenemende mate het geloof in de parlementaire politiek verloren hebben, zoeken groepen die ooit samenwerking weigerden of niet in elkaar geïnteresseerd waren, elkaar de laatste tijd op. Na jaren van keiharde inzet op lobbyniveau hebben veel gematigde groepen nu openlijk vastgesteld dat zulk werk weinig of niets oplevert”. Er zijn daarentegen ook andere signalen. Zo trokken steeds meer organisaties zich inderdaad terug bij de ‘dialogo-shows’ van de Europese Commissie met betrekking tot hun handelsbeleid. Maar enkele gematigde milieugroepen zijn gebleven en hebben nu zelfs partnerschappen gevormd met de Commissie en het bedrijfsleven en hun verzet tegen de Millenniumronde hebben opgegeven (Hoedeman en Doherty 2002: 97).

⁴⁰ Hoewel er veel te doen is over het geweld dat vaak gepaard gaat bij de protesten, komt een massale demonstratie vaak niet in het nieuws als er geen creatieve confrontaties zijn. Vaak wordt gesteld dat de confrontaties ertoe leiden dat de aandacht van de media alleen maar hiernaartoe gaat, maar wat vergeten wordt is dat er waarschijnlijk überhaupt geen aandacht zou zijn als er alleen maar een rondje rond de kerk wordt gelopen. Dit is allerm minst een excuus voor radicale actievoerders om met stenen te smijten en bovendien is het geweldsvraagstuk veel complexer dan die wordt voorgesteld, maar bewust uitgelokte confrontaties met de autoriteiten door bezettingsacties van toegangswegen tot de conferentieruimtes is voor een groot deel verantwoordelijk voor de aandacht die de beweging krijgt. “Seattle en andere topconferenties brachten niet zo’n schok teweeg omdat er tienduizenden mensen demonstreerden, want dat gebeurt wel vaker en trekt dan nauwelijks aandacht. Het feit dat een groot aantal van de Seattle-demonstranten zich goed had voorbereid om de congressangere daadwerkelijk tegen te houden en bereid was om aanvallen van de politie te weerstaan, maakte het verschil. De strategie van creatieve confrontatie maakt veel duidelijk over de problematiek, stimuleert discussies en biedt mensen het perspectief dat ze ook iets aan de problemen kunnen doen” (Hudig 2003).

Neoliberale tegenreactie

De politieke elite en de bedrijven die gebaat zijn bij verdere globalisering beseffen maar al te zeer de mogelijke gevolgen van massale protesten. Een tegenreactie van die elite op de protesten heeft niet kunnen uitblijven. “De spectaculaire mislukking van de WTO-top in Seattle eind 1999 vormde een overwinning voor de critici van neoliberale globalisering, maar dit officiële debacle was ook het beginpunt van een grootschalig tegenoffensief”, observeren Hoedeman en Doherty (2002: 83) van *Corporate Europe Observatory* (CEO). In de VS werd een nieuwe p.r.-offensief op gang gebracht. “Na Seattle is het aantal pogingen om de groei van wat het bedrijfsleven inmiddels ‘globofobie’ noemt te stuiten, drastisch toegenomen. Met een netwerk van lobbygroepen, vanzelfsprekend geassisteerd door de p.r.-industrie, doet het bedrijfsleven zijn uiterste best om de macht terug te winnen. Met dit hernieuwde offensief willen lobbygroepen de critici tegen elkaar uitspelen en van hun legitimatie beroven” (idem).

Corporate Europe Observatory constateert wel een verschil met de wijze waarop de industrie in Europa en in de VS omspringt met het protest. Daar waar bedrijven in de VS zelfs hele publiekscampagnes hebben opgezet inclusief gehuurde uitzendkrachten die verkleed als demonstranten slogans verkondigde tot metrogangers en propagandamateriaal uitdeelden voor vrije toegang van en tot de economie van China, is er in Europa een veel minder agressieve tendens. Volgens Hoedeman en Doherty (2002: 93) is de reactie in de EU milder omdat het handelsbelang weinig te vrezen heeft wat betreft het beleid van de EU. “Hoewel in veel Europese landen sterke WTO-kritische NGO’s en grassroots campagnes bestaan, steunt het gevestigde politieke systeem nog steeds koppig de voortgaande mondiale deregulering. Sterker, het Europese bedrijfsleven blijft bijzonder gemoedelijke relaties onderhouden met de in Brussel gevestigde Europese Commissie, net als met veel regeringen van lidstaten. Onder die omstandigheden gelooft het bedrijfsleven ongetwijfeld dat een confronterende benadering slechts de positie van de critici zou kunnen verstevigen. Bedrijfslobbyisten zoals de European Roundtable of Industrialists (ERT), het European Services Forum (ESF) en Europese werknemersorganisatie UNICE hebben hun lobby achter de schermen verheugd en laten de anticampagne over aan [Commissaris] Lamy.”

Tegelijk laten ondernemingen zich van een “andere kant” zien en doen zij oproepen tot hervormingen binnen het globaliseringsproces, zoals bijvoorbeeld Verhofstadt doet. Veel van dit soort oproepen blijven bij een lege huls en gedragscodes zoals de ‘Global Compact’ van de Verenigde Naties die bedrijven nergens toe verplichten. Tijdens de WEF-bijeen-

komst in 2000 was dit wellicht nog het meest zichtbaar. Daar volgde de ene oproep na de andere tot dialoog met gematigde ‘tegenstanders’. Ook het begrip *global governance*, dat verwijst naar het formeren van wereldwijd met de participatie van meerdere *stakeholders* zonder dat er één specifiek machtscentrum is, stond centraal in Davos 2000. “The discourse emanating from the carefully orchestrated debates and workshops of this year’s WEF is that globalisation is the only viable strategy, but needs a ‘human face’. Markets should be liberalised and globalised, but this should be combined with self-regulation and philanthropy by business and a more consensus-seeking model of ‘global governance’, including developing country governments and ‘constructive’ NGO’s. This, in short, is the WEF’s post-Seattle recipe to make neoliberal globalisation a more palatable development model” (CEO 2000a). Een van de organisatoren van de WEF-toppen, Schwab, deed een voorstel tot “a more inclusive approach” en riep op tot “new multilateral structures for global governance with enough credibility and legitimacy” (idem) Hij kwam met het voorstel tot “close cooperation between government, business and civil society” en “flexible networks, where you put together governments, international organizations and business to look at the new issues on the global agenda” (idem).

Het lijkt een goede strategische p.r.-zet. Tijdens Davos observeerde een Britse journalist: “The ‘hard’ conversations are about how to maximise shareholder value and how to be a winner in the new economy”. Ondanks de vele pogingen om net te doen alsof de bedrijven meehelpten om de aarde te sparen, bijvoorbeeld door het aanplanten van bomen om te compenseren voor de uitstoot van CO₂ die de conferentie veroorzaakt heeft, was er weinig structurele verandering. “The balloon of complacency and belief that the Davos consensus is almost unimprovable is so huge that it would take an intellectual atom bomb along with gigantic riots to effect any change” (Hutton 2000). Zo kreeg tijdens de Davos-conferentie in 2003 de Braziliaanse president Lula, die dankzij de globaliseringsprotestbewegingen in zijn land aan de macht kwam, luid applaus voor zijn oproep tot een mondiale pot met geld om de honger en armoede de wereld uit te krijgen.

Er bestaan daarnaast talloze initiatieven, geïnitieerd vanuit het bedrijfsleven, tot het maken van een onderscheid tussen de *good guys* en de *bad guys* onder de maatschappelijke organisaties en bewegingen. De bedrijven en de politici gaan daarbij een dialoog aan met de goedgekeurde organisaties, terwijl zij deze organisaties tegelijk vragen afstand te nemen tot de “gewelddadige globofoben”. Zo’n zelfde voorstel deed premier Berlusconi tijdens de G8-top in Genua, juli 2002. Een bijkomend voorstel uit de oude doos is om een gedragscode voor maatschappelijke organisaties op te stellen –wat al voorgesteld werd in de jaren

tachtig van de twintigste eeuw door SHELL, naar aanleiding van de anti-apartheidsprotesten waarmee het bedrijf zich geconfronteerd zag. “De roep om een gedragscode voor NGO’s was regelmatig te horen [na Seattle], bijvoorbeeld in het rapport *NGO Rights and Responsibilities – A new deal for Global Governance*, dat in juni 2000 uitkwam bij het in Engeland gevestigde Foreign Policy Centre (FPC), een denktank die verbonden is aan de New Labour Party. Onder verwijzing naar de recente demonstraties in Londen en Seattle pleit het FPC voor een gedragscode voor NGO’s om ‘demonstranten aansprakelijk te maken’. Volgens deze regeling zouden NGO’s akkoord moeten gaan met een ‘aansprakelijkheidsdrempel’ en bij wijze van beloning een ‘plek aan de onderhandelingstafel’ krijgen. Het voorstel omvatte ‘onafhankelijke verifiëring’ van NGO-gedrag door een ‘regulerend orgaan’. Elke NGO zou voor certificering worden beoordeeld op ‘transparantie, aansprakelijkheid, democratie en nuttige kennis, een maatstaf voor expertise’. Ondanks de zorgvuldige woordkeuze was de bedoeling duidelijk: het marginaliseren van *grassroots*groepen die niet werken volgens de traditionele hiërarchische organisatiemodellen” (Hoedeman en Doherty 2002: 94-95).

Er bestaan vele varianten op dit idee, waarvan de meest opzienbarende wellicht die van Eurocommerce en de Free Trade Association enkele weken na Seattle. Hun oproep tot een gedragscode, waaronder openheid van financiële middelen redde het niet, misschien wel omdat die moesten gelden voor ‘alle ngo’s, inclusief de zakenwereld’, want “de meeste zakenlobby’s zouden dat soort volledige openheid nooit accepteren” (idem).

Conclusie

Hoe staat het met de invloed of de successen van de beweging ten opzichte van de wereldhandelspolitiek? Hiertoe wordt een onderscheid gemaakt tussen diverse vormen van invloed (zie hoofdstuk 2), zoals attenderende, structurele, procedurele en substantiële invloed. Ten eerste attenderende invloed of succes. Uit dit hoofdstuk blijkt dat de protesten tegen de WTO buiten haar conferentiezalen de meeste invloed hebben verwekt. Het zijn vooral de protesten tegen de WTO geweest, met name in Genève 1998 en Seattle 1999, die voor een belangrijk deel verantwoordelijk zijn voor de toegenomen aandacht voor de Wereldhandelsorganisatie in het publieke debat en voor economische globalisering in het algemeen. Daarnaast hebben artikelen in kranten en overige media door vooral kritische observanten bij sociale bewegingen, bijgedragen aan toenemende aandacht en een relatief kritische houding ten opzichte van de WTO. Dit is attenderende invloed, of zoals Van Roozendaal stelt, “*sensitizing successes*”. Dat is invloed in het veranderen van de perceptie

van actoren. Mede dankzij allerhande straatprotesten, publicaties en andere pressiemiddelen is er een soort omslag tot stand gekomen bij de WTO en lidstaten dat ertoe geleid heeft dat NGO's middelen hebben gekregen om onderhandelingsprocessen te volgen.

Heeft de attenderende invloed ook geleid tot overige successen? Het heeft in ieder geval tot een koerswijziging geleid in het discours van de WTO en enkele verbeteringen op het gebied van structurele, procedurele en substantiële invloed is reeds zichtbaar, hoe beperkt deze ook zijn volgens critici. "The disturbance by protesters at the 1998 Geneva ministerial meeting was a visible lesson in why [the WTO] should be concerned. These gestures of protest served to emphasize the fact that the WTO needed to monitor views in civil society and make alliances with those that are more supportive" (O'Brien *e.a.* 2000: 107). De koerswijziging komt voort uit angst dat brede publieke oppositie de plannen voor nieuwe liberaliseringsrondes kunnen tegenhouden, zoals deels bleek uit protesten in Seattle (idem: 155). Voorbeelden van nieuwe invloeden: het taalgebruik ten opzichte van publieke NGO's is veranderd en het secretariaat probeert diverse gematigde organisaties te betrekken bij bijvoorbeeld symposia. Dit laatste is een proces dat al zichtbaar is sinds de oprichting van de WTO in 1995, en is mede het gevolg van de hevige kritiek die de WTO in toenemende mate moest ondervinden van *civil society* over het besloten karakter van de GATT, de voorganger van de WTO. De grote protesten hebben de druk hierop verstevigd.

Daarnaast hebben publieke belangenorganisaties, anticiperend op een veronderstelde legitimiteitscrisis van de WTO, het discours aangepast aan deze crisis en hun eisen tot hervormingen kenbaar gemaakt. Daarbij zijn deze eisen voortdurend gekaderd binnen deze afnemende legitimiteit, waarbij de ideeën van NGO's de legitimiteit zouden doen toenemen. Alternatieven voor de WTO, bijvoorbeeld internationale organisaties onder auspiciën van de Verenigde Naties worden hierbij van ondergeschikt belang gemaakt.

Zoals uit dit hoofdstuk blijkt, is als gevolg van de protesten en dit legitimiteitsdiscours de toegang tot informatie en accreditatiemogelijkheden verbeterd. Ook de faciliteiten bij de tweejaarlijkse Ministeriële conferentie zijn beter in vergelijking met de GATT-periode. Toegang tot delegatieleden en mogelijkheden tot beïnvloeding van onderhandelingsbeleid verschilt per lidstaat. Er zijn geen algemene regels over nationale consultatierondes. Daarnaast blijft de toegang en andere basisvoorwaarden voor het adequaat observeren van het proces beperkt, hoewel dit wel is verbeterd.

Dit zijn allemaal vooral beperkte vormen van structurele invloed (veranderen van de institutionele structuren). Ondanks de toenemende mogelijkheden die maatschappelijke organisaties hiermee gecreëerd hebben in de interactie met de WTO, blijven andere vormen

van invloed uit. Procedurele invloed blijft achter, hoewel er wel voorbeelden zijn te noemen die in de buurt komen hiervan maar vooral aan te merken zijn als vormen van structurele invloed. Vooral de milieubeweging wist na de directe oprichting van de WTO procedurele invloed te generen, met de oprichting van een speciale Committee on Trade and Environment na de Ministeriële Conferentie in Singapore (1996), maar substantiële invloed bleef sterk achter. Het is nog niet zover dat deze organisaties onderdeel zijn van een besluitvormingsproces (bijvoorbeeld een officiële adviserende rol). Maar buiten de WTO-kaders hebben NGO's vaak wel een adviserende functie, bijvoorbeeld in afzonderlijke lidstaten.

De elitestrategieën zijn erop gericht om organisaties die zich alleen met woorden verzetten, in de eigen gelederen op te nemen en uit te nodigen voor bijvoorbeeld symposia. De symposia blijken vooralsnog niet echt bedoeld voor gelijkwaardige discussie, maar eerder om de NGO's te overtuigen van nut en noodzaak van de WTO-regels. Ook de consultatierondes hebben hier veel van weg. Er bestaat wel een toenemende trend binnen het discours van 'global governance' om maatschappelijke organisaties een grotere rol te geven. Zolang protesten toe zullen nemen, zou dit tot meer procedurele invloed kunnen leiden. Een voorbeeld is mogelijke oprichting van officiële WTO-werkgroepen met een adviserende rol voor de Ministeriële Conferenties, waarbij NGO's en functionarissen van andere organisaties zoals de Verenigde Naties, een participerende rol mogen spelen.

6. Strategie van beweging en organisaties

Instituties als de Wereldhandelsorganisatie openen zich niet uit zichzelf voor bewegingen en organisaties. Invloed wordt afgedwongen en komt niet vrijwillig tot stand. De toename van protesten tegen de WTO en vooral de aandacht dat dit heeft weten te krijgen, is veruit de belangrijkste factor voor een meer inclusieve benadering vanuit de macht ten opzichte van maatschappelijke organisaties, hun uitdagers. Het gebrek aan antwoorden in de vorm van een ander beleid, leidt ertoe dat protesten toenemen en het gat tussen de uitdagers en de WTO niet wordt verkleind. Dit groter wordende gat samen met verdeeldheid binnen de WTO en haar verlamingsverschijnselen, leidt tot een toenemende legitimiteitscrisis.

De bewegingen die protesteren tegen de huidige economische wereldpolitiek zijn zeer divers. Er is niet alleen verschil in de vorm van protesten (actierepertoire), maar ook de manier waarop zij de WTO benaderen. Het grootste verschil concentreert zich rond de vraag of de WTO hervormd of afgeschaft moet worden. Daar waar de hervormers geloven dat het wereldhandelssysteem zo veranderd kan worden, dat globalisering leidt tot bescherming van het milieu en dat de armen ervan kunnen profiteren, geloven de radicalere bewegingen dat andere organisaties of een ander systeem in de plaats moet komen van de WTO en de liberale economie. Deze scheidslijn is niet altijd even duidelijk omdat organisaties soms in het ene deel en dan weer in het andere deel ingedeeld kunnen worden. Er is dan ook eerder spraken van een soort continuüm. De manier om dit continuüm te analyseren, ligt vooral in de discoursanalyse: welke politieke taal of filosofie hanteren, of welke belangen en welke voorstellen doen de bewegingen en organisaties in hun benadering van de WTO?

Centraal binnen de in dit hoofdstuk gehanteerde benadering, staat een discoursanalyse waarbij vergeleken wordt wat mogelijke overeenkomsten en verschillen zijn in het verloop van de diverse protestbewegingen over de gevolgen en resultaten van globalisering en de mogelijke oplossingen voor de problemen. Hierbij is het belangrijk te analyseren hoe de uitdagers de probleemstellingen en oplossingsstrategieën kaderen en hoe zij de gangbare tegenstellingen benaderen. Zijn de tegenstellingen oplosbaar binnen de WTO of juist niet? Worden de tegenstellingen met elkaar verbonden in de gehanteerde analyse, of worden ze geïsoleerd van elkaar benaderd? In hoeverre zijn geboden oplossingen, te kaderen binnen het dominante WTO-discours? Via zo'n analyse komen de belangrijkste verschillen tussen bewegingen en met de WTO het best naar voren. Daarmee worden voor een deel ook de

mogelijkheden blootgelegd voor coalities tussen bewegingen en tussen bewegingen en lidstaten van de WTO.

Een van de traditionele organisaties die invloed probeert te generen bij de WTO is de internationale vakbeweging. De dominante stroming binnen de WTO wordt tot uitdrukking gebracht door de ICTFU. De campagnes van deze internationale vakbeweging hebben in de afgelopen jaren gefaald en een van de voorstellen is dat de vakbeweging de nadruk in haar campagnes verlegt en coalities zou moeten zoeken met meer “universele organisaties”, zoals mensenrechten, milieu- en ontwikkelingsorganisaties. Veel van deze organisaties kaderen hun campagnes binnen het discours van dalende legitimiteit van de WTO –mede als gevolg van de felle protesten die de organisatie tegen zich heeft gezien– alsook het uitblijven van structurele verbeteringen op het gebied van milieu en ontwikkeling. De organisatie die in dit hoofdstuk centraal staat, is Oxfam –één van de belangrijkste organisaties momenteel in de interactie met de WTO. In 2002 startte Oxfam met een nieuwe driejarige campagne om handel ‘eerlijk’ te maken, waarbij zij zich richt op structurele hervormingen van de WTO, maar daarbij een aantal uitgangspunten van de WTO niet ter discussie stelt. De organisatie heeft in de loop der jaren het discours aangepast in de richting van de dominante stroming van de WTO, stellen critici. Is dit een succesvolle strategie?

Om meer duidelijkheid te verschaffen, wordt dit discours hier benaderd als het “fair-trade discours”. Dat discours benadert de WTO niet alleen vanuit de tegenstelling arbeid-kapitaal zoals de vakbeweging doet, maar ook vanuit bijvoorbeeld het milieu, vrijhandel-protectionisme en met name arm-rijk, Noord-Zuid. Dit discours stelt gangbare politieke en economische uitgangspunten van westerse landen niet ter discussie. Het bestudeert vooral het buitenlandse handelsbeleid ervan. Er zijn daarnaast ook meer radicale tegendiscoursen, die andere eisen stellen aan de WTO en met andere of aanvullende oplossingen komen.

In dit hoofdstuk zal, na een korte bestudering van de “crisis van legitimiteit”, de campagne van de vakbeweging en van Oxfam geëvalueerd worden. Vervolgens komt de kritiek vanuit de beweging op de campagne van Oxfam naar voren. Die campagne behoort tot een bredere Fair-Trade discours. Tot slot wordt ook toegelicht hoe andere tegendiscoursen zich hebben ontwikkeld binnen de beweging en worden de verschillen van dit discours met het Fair-Trade discours toegelicht, om vervolgens te analyseren wat voor coalities mogelijk zijn en wat voor soort mogelijkheden een discours kan bieden.

Crisis van legitimiteit

Sinds het mislukken van de Derde Ministeriële Conferentie in Seattle, spreken analytici in toenemende mate over een crisis van legitimiteit van de Wereldhandelsorganisatie WTO. Het zijn vooral de publieke pressiegroepen, waaronder bijvoorbeeld Friends of the Earth, Wereldnatuurfonds, Oxfam en ActionAid, die in officiële publicaties en persbrieven duiding maken van deze legitimiteitscrisis. Zo schrijft bijvoorbeeld een grote groep NGOs in 2001 daags voor de vierde Ministeriële Conferentie in Doha (Joint NGO Open Letter 2001) dat het gebrek aan externe controle alsook interne verantwoording, een kleine groep rijke landen disproportionele controle over het proces heeft gegeven. Zij benadrukken dat als gevolg hiervan te weinig rekening gehouden wordt met de gevolgen van wereldhandel voor het milieu en de mensen. Dit is de oorzaak van de protesten vinden zij en de groep waarschuwt voor nog meer protesten als de WTO niets met de aanbevelingen, zoals het bieden van meer controle voor de maatschappelijke organisaties, doet.

Om de crisis op te lossen, moet er meer naar slachtoffers van de huidige globalisering geluisterd worden en minder naar belangen van het bedrijfsleven, stellen de organisaties. “Trade ministers in many cases represent or listen only to certain segments of business interests. This often results in policy outcomes that are unbalanced or otherwise lack legitimacy. It is crucial to ensure that those affected by trade and its effects, such as farmers, women producers, parliamentarians, and ordinary citizens, have a say in developing trade rules and policies.... WTO rules and policies need to respect and reflect the development needs, goals and priorities of the poor and the impacts of trade related economic activities on the local, national and global environment.” Internationale handel kan daarentegen wel ingezet worden voor de belangen van deze groepen. Daarmee zou de geloofwaardigheid en legitimiteit van de WTO ook toenemen. Dit kan bevorderd worden als de WTO inzet op een “comprehensive work program on Institutional Reform, covering both internal issues (capacity building, meetings, decision-making, reform of dispute settlement measures) and external issues (NGO accreditation, cooperation mechanisms with IGOs, parliamentary oversight, national consultation guidelines).” Het secretariaat van de WTO moet leiderschap tonen en daarnaast een grotere rol bieden aan publieke belangenorganisaties.

De legitimiteitscrisis die door de mislukking van de Seattle-conferentie is ontstaan, zien de publieke belangenorganisaties als een mogelijkheid om hun machtspositie binnen de WTO te verstevigen. Hoewel tussen 1999 en 2003 lang niet alle eisen zijn ingewilligd, is de toegang tot de grote conferenties van de WTO wel verbeterd voor deze organisaties en is sinds kort ook de machtsbalans tussen lidstaten van de WTO aan het verschuiven. Tijdens

de vijfde Ministeriële Conferentie in Cancún, hebben de ontwikkelingslanden met succes coalitieblokken gevormd en zijn door gebrek aan concessies van de Noordelijke lidstaten de onderhandelingen mislukt. De internationale vakbondsorganisatie ICFTU ziet dit falen als oorzaak van verder dalende geloofwaardigheid. “Zolang de lidstaten niet in staat zijn om ontwikkeling, armoede, werkgelegenheid en de rechten van arbeiders te verbeteren, zal de geloofwaardigheid alleen maar verder afnemen” (ICFTU 2003).

Ditzelfde betoogt ontwikkelingsorganisatie Oxfam keer op keer. “Hoewel de lidstaten van de WTO blijven beloven om ontwikkeling voorrang te geven binnen de WTO, blijkt hier weinig van in de praktijk. Zij beletten het Zuiden voordeel te halen uit ruimere toegang tot de wereldmarkt”, stelt Oxfam in een rapport dat gepubliceerd werd vlak voor de Doha-Conferentie (Oxfam 2001: 10). De WTO-lidstaten moeten “nu de grondslagen leggen voor een rechtvaardiger en stabielere wereldhandelssysteem”. Oxfam roept de WTO op om eerder gedane beloften na te komen. Zo zou de markttoegang voor producten uit het Zuiden versterkt moeten toenemen. Daarnaast moeten de WTO-lidstaten hun beloftes nakomen om “minst ontwikkelde landen” (MOL) een voorkeursbehandeling te geven. Bovendien moet “zwart Afrika” een voorkeursbehandeling krijgen, waarbij actie noodzakelijk is om de grondstoffencrisis en schuldencrisis op te lossen en markttoegang te verzekeren. Ten slotte zouden er uitzonderingen in het TRIPS-akkoord moeten komen die bescherming van de gezondheid verzekeren en zouden de Zuidelijke landen meer technische bijstand moeten krijgen. Als de WTO niet aan die eisen tegemoet komt, zal de crisis van geloofwaardigheid en legitimiteit verder onder druk komen te staan, volgens maatschappelijke organisaties.

In het kort komt de legitimiteitscrisis erop neer dat de WTO er onvoldoende in slaagt om de tegenstellingen van het wereldhandelssysteem op te lossen. Hoewel er door de jaren heen voldoende beloften gedaan zijn, komt hier weinig van terecht. Daardoor zakt de WTO verder in het moeras weg. Als gevolg hiervan ontstaan en verhevigen de protesten zich. Omdat de WTO er niet in slaagt de interne verdeeldheid op te heffen, zoals zeer duidelijk werd met de conferentie in Cancún, blijven problemen bestaan en zal de crisis toenemen.

De strategie van de internationale vakbeweging

De grootste internationale vakbondskoepel, de ICFTU, heeft een jarenlange campagne achter de rug voor de invoering van een arbeidsrechtenclausule in de structuren en wetten van de WTO. Zij heeft hierbij vooral gebruik gemaakt van de mogelijkheden om nationale overheden te lobbyen en druk uit te oefenen via politieke kanalen zoals demonstraties. Sub-

stantiële invloed is hierbij achtergebleven. “One must conclude that very little has been accomplished in the WTO-labour relationship (...) The labour movement finds itself being bounced between an intransigent WTO and ineffective ILO. The conclusion labour might draw is that it is best to return to the national arena and pursue unilateral action rather than attempt to reform the WTO” (O’Brien e.a 2000: 99, 223). Van Roozendaal (2002) heeft een grondig onderzoek gedaan naar de campagne van de ICFTU en concludeert niet zozeer dat vakbonden zich moeten terugtrekken van de WTO, maar dat de vakbondsorganisatie hun speerpunten moeten aanpassen en met andere organisaties, niet-vakbonden, coalities moeten aangaan binnen de WTO-arena (idem: 220). Het debat rond de sociale clausule heeft binnen de “WTO-community” een negatieve connotatie gecreëerd en wantrouwen veroorzaakt ten opzichte van de vakbonden: “Thus far the social clause debate has been about trade sanctions, not labour rights”. Volgens de auteur is een heroriëntatie nodig. “The ICFTU should ask itself whether it has the ability to weaken the current distrust. If it cannot, the best strategy seems to be to reconsider its demand to make labour standards –even as only a last option– trade enforceable. An exception could be made for forced labour, as making this an illegal practice in the WTO will probably not encounter much opposition.” Een duurzame campagne is nodig met mensenrechten en ontwikkeling als centrale speerpunten. Van Roozendaal (2002: 220) vindt dat er meer kans is op substantiële invloed als de campagne erop gericht is om lidstaten te belonen als zij aan bepaalde voorwaarden voldoen. “A more sustainable campaign should have a dual goal: it should focus on achieving economic development by persuading financial institutions to implement, for example, debt relief, as well as on the improvement of human rights. Such a campaign should also include a demand for a positive social clause, one focusing on increased market access for countries that respect core standards.” Juist nu de protesten in de laatste vijf jaar toenemen, net als de crisis in de WTO, veel nieuwe mogelijkheden (idem: 221). “The opportunity for such a strategy is there, as the institutional tiredness is mirrored by the increasing activities of civil society organisations. During the 1999 WTO-Summit in Seattle, tens of thousands took to the streets to protest against the international trading community’s lack of responsiveness to social problems. However diverse the interests represented, they cannot be ignored. The recent protests provide an opportunity for the international trade union movement to intensify its ties with other civil society organisations in order to keep international finance organisations under pressure to come up with a financial solution to social problems.” Het is daarbij belangrijk om coalities aan te gaan met “universele” organisaties. “Those organisations that do not represent sectoral interests, but more universal interests

such as a clean environment or human rights, should more than ever be viewed as potential allies. The social challenge to trade is to make labour standards an international public good with reward for those countries that meet the challenge” (idem).

De strategie van Oxfam

Een van de “meer universele” organisaties waarmee de ICFTU zou kunnen samenwerken is Oxfam International. Oxfam is een confederatie van twaalf nationale organisaties voor ontwikkelingssamenwerking uit landen in het Noorden met samenwerkingsverbanden met ruim drieduizend organisaties uit landen in het Zuiden. De organisatie voert, net als de internationale vakbeweging, op meerdere niveau’s (nationaal en internationaal) campagnes op het gebied van internationale handel. Oxfam is daarnaast vooral lokaal actief. Een van de elementen daarvan zijn de “fair trade”-producten en de Wereldwinkels die bijvoorbeeld in België direct gelieerd zijn met Oxfam. Daarnaast helpt de organisatie overheden en boeren in het Zuiden met implementatie van ontwikkelingssamenwerking. Vooral in het Verenigd Koninkrijk is Oxfam een brede beweging met veel lokale bases. Tientallen steden en dorpen in het Verenigd Koninkrijk noemen zichzelf inmiddels een Fair Trade dorp of stad. In de weken voor Cancún, voerde Oxfam campagne voor *Fair Trade* binnen de WTO. Lokale groepen benaderden daarbij parlementaire afgevaardigden, voordat het Britse standpunt over Cancún werd behandeld in het parlement.

Op internationaal niveau is Oxfam al jaren actief betrokken bij de onderhandelingen binnen de WTO. Zij betreft zichzelf bij de onderhandelingen maar manifesteert zich ook buiten de conferentiezalen met ludieke acties. Zo organiseerde Oxfam samen met andere ontwikkelingsorganisaties speciale bijeenkomsten met onderhandelingsafgevaardigden uit het Zuiden tijdens de conferentie van Cancún. Maar Oxfam was ook zeer betrokken bij de organisatie van een Fair Trade markt en symposium, buiten de conferentie. Daarnaast is de organisatie regelmatig aanwezig bij de grotere protesten. Tot slot is Oxfam een belangrijke financierder van andere organisaties, zoals netwerken uit het Zuiden die een radicaler standpunt innemen dan Oxfam, en bijeenkomsten zoals het Wereld Sociaal Forum.

Oxfam International publiceert onophoudelijk nieuwe rapporten en opiniestukken over internationale handel. Met de publicatie van het rapport “Will WTO negotiations knock out the world’s poorest farmers?” in 2002 (Oxfam 2002a), startte zij de nieuwe campagne *make trade fair* die drie jaar moet duren. Het rapport heeft veel stof doen opwaaien binnen bewegingen rond globalisering. Aan de ene kant werd het rapport onthaald door de secretaris-generaal van de WTO als “gezond en bruikbaar”. Aan de andere kant werd het rapport

én door radicale commentaren binnen het neoliberale kamp⁴¹ én door stromingen binnen de andersglobalistische bewegingen, met een koude douche onthaald.

Het rapport heeft als belangrijkste peiler dat exportsubsidies op landbouwproducten in het Noorden moeten verdwijnen en dat producten uit het Zuiden een betere markttoegang moeten krijgen tot markten in het Noorden. Jeremy Hobbs, algemeen directeur van Oxfam International stelt als centrale probleemstelling dat de handelsregels van nu, vooral ten goede komen aan het Noorden en in het nadeel werken van het Zuiden. Deze dubbele standaard moet aangepakt worden. “What’s needed is not just an extra dose of free trade. To correct this topsy-turvy world we need a radical new approach that puts sustainable development at the heart of trade policy. And an end to the double standards of rich countries as they continue to manipulate the making of rules for international trade” (Hobbs 2002). De nadruk op extra markttoegang en meer internationale handel heeft kritiek geogst binnen de beweging. De publicatie is door critici onthaald als een pleidooi voor meer liberaliseren en vrijhandel. Het discours valt daarmee in de lijn van de liberale economen en belangen van levensmiddelenproducenten in veel economisch ‘ontwikkelde’ landen. In deze visie zijn “vrijhandel” en productie voor de wereldmarkt niet de bron van armoede, maar juist een tekort hieraan is de oorzaak van armoede. Door de nadruk op markttoegang in het Noorden, fietst de huidige campagne van Oxfam de baan vrij voor de vrije-markt ideologen en de groep van landbouwlanden zoals Australië, Nieuw-Zeeland en Argentinië die binnen de WTO ijveren voor markttoegang voor hun landbouwproducten.

De bekende Indiase activiste Vandana Shiva beschrijft het Oxfam-rapport als een dappere poging om twee benaderingen met elkaar te combineren. Het eerste model geeft voorrang aan een economie die is ingebed in het gehele maatschappelijke gebeuren en waarbij directe democratie, participatie van de belanghebbenden en ecologische duurzaamheid centraal staan, terwijl het tweede handel, markten en commerciële waarden laat prevaleren (Jones 2002). Door te streven naar markttoegang in rijke landen, wordt het exportgerichte model vanuit ontwikkelingslanden gestimuleerd, terwijl dit model al jaren geen rekening houdt met de onzichtbare sociale en ecologische kosten. “Niet de rijken moeten dus een offer brengen door hun markt te openen (zoals zo vaak gezegd wordt), maar de armen doordat hun hulpbronnen voor eigen voedselvoorziening worden ingezet om behoefte aan luxe-

⁴¹ De *Washington Post* observeert dat Oxfam het geweer van schouder verandert terwijl de *International Herald Tribune* het rapport als “anti-markt, anti-vrijhandel en anti-globalistisch” bestempelt (Jones 2002).

consumptie (als vlees, garnalen, bloemen en groenten) van het Noorden te vervullen” (Geurts 2002: 51-52). “The focus on market access misleads people into believing that it is access to the markets of the North that is the central need and central problem of the global trading system”, voegt Walden Bello van *Focus on the Global South* (Bello 2002) eraan toe. Ook een directeur van *Food First*, Anuradha Mittal, interpreteert de benadering als een oproep voor “increased trade liberalization, which many developing countries’ governments and civil society oppose” en als “making the case that more globalization is what the developing countries need –echoing the position of United States Trade Representative, the European Union, and WTO” (IPS 2002a).⁴²

Toch valt de publicatie niet te zien als een radicale koerswijziging van de organisatie. Eerder zijn de accenten verlegd en ligt de nadruk meer en meer op een campagnestrategie voor een ‘inclusive globalisation’⁴³. Zo publiceerde Oxfam in 2001 al de publicatie “Acht verbroken beloften; waarom de Wereldhandelsorganisatie de armen in het Zuiden in de steek laat” (Oxfam 2001) dat qua voorstellen weinig verschilt van de voorstellen die het doet in de huidige campagne. In dit rapport doet Oxfam concrete voorstellen voor andere handelsverhoudingen. Zo moet er een snel einde komen aan de gesubsidieerde agrarische overproductie en aan dumpingpraktijken van de rijke landen. Daarnaast moet een nieuwe generatie van grondstofakkoorden tot stand komen, waarin prijzen op een eerlijk niveau gestabiliseerd worden. Internationale markten moeten anders gereguleerd worden, zodat de boeren en andere producenten een meer “eerlijke prijs” ontvangen voor hun producten.

“Een debat voeren over de fundamentele voordelen of de inherente nadelen van de globalisering, is weinig zinvol. Internationale handel kan een krachtige motor voor economische groei en vermindering van de armoede zijn. Maar dat potentieel gaat nu verloren

⁴² “Nadelen voor het milieu van een op de exportmarkt gerichte geliberaliseerde en industriële landbouw zijn: wateruitputting (door niet duurzame irrigatie), bodemerosie en -degradatie met name door een concurrentie om de grond tussen eigen voedsellandbouw en exportproductie, versterking van het broeikaseffect met name door de vele transportkilometers, een teruggang van de biodiversiteit (door vernietiging van natuurgebieden), een teruggang in de agrarische biodiversiteit, toepassing van genetisch gemanipuleerde gewassen, en chemische vervuiling” (Geurts 2002: 8).

⁴³ “One finance minister, the UK Chancellor Gordon Brown, set out a bold vision for reform [in 2001]. Recalling the spirit of the Bretton Woods Conference at the end of the Second World War, he called for a commitment to ‘inclusive globalisation’. That goal is achievable. What is needed are the vision, the policies, and the institutions to make it happen” (Oxfam 2002a: 29).

omdat het gedrag van de rijke landen gekenmerkt blijft door hypocrisie en een dubbele moraal”, stelt Oxfam in dit rapport (2001).

De ontwikkelingsorganisatie coördineert mede en maakt onderdeel uit van een wereldwijd netwerk van consumenten, boeren en producenten met betrekking tot Fair Trade. Oxfam herkent mede vanuit die achtergrond de problemen waarmee boeren en andere werkers, alsook werklozen in het Zuiden zich geconfronteerd zien. Maar zij komt met oplossingen en een discours dat zich bevindt aan de rand van het dominante discours van neoliberale vrijhandel die exportgerichte groei-economieën voor met name de wereldmarkt als uitweg ziet van die problemen. Afhankelijkheid aan bedrijven uit het Noorden stelt Oxfam hierbij nauwelijks ter discussie; zij doet enkel aanbevelingen hoe ondernemingen zich zouden moeten gedragen, komt met hervormingsplannen en stelt “verantwoord maatschappelijk ondernemen” centraal (Oxfam 2002a: 175-206). Het liberale globaliseringsmodel van ontwikkeling staat aldus centraal, waarbij een bredere set van regels en reguleringen ertoe moeten leiden dat dit model daadwerkelijk tot ontwikkeling zal leiden in het Zuiden, de zogenaamde ‘inclusive globalisation’. “Transnational companies (TNCs) are the driving force behind globalisation”, stelt Oxfam (2002a: 175). “Through their production, trade, and investment activities, they are integrating countries into a global market. Through their control over resources, access to markets, and development of new technologies, TNCs have the potential to generate enormous benefits for poverty reduction. The weakness of international rules, bad policies, and weak governance in developing countries, and corporate practices which prioritise short-term profit over long-term human development are undermining the capacity of poor countries –and poor people– to benefit from international trade”. Het kapitalistische uitgangspunt dat grote bedrijven welvaart brengen wordt niet ter discussie gesteld. Vooral de wetten en regeringsbeleid moeten anders.

In feite komt het rapport erop neer dat ontwikkelingslanden speciale aandacht moeten krijgen en dat de economische ontwikkeling van deze landen en de daarmee gepaard gaande belangen volledig centraal moeten komen te staan binnen de WTO. In die visie moeten de landen zich op dezelfde manier kunnen ontwikkelen zoals Noordelijke staten dit ook gedaan hebben. De organisatie komt met aanbevelingen voor uitzonderingsposities en voorkeursbehandelingen die deze landen zouden moeten hebben. Zo verzet Oxfam zich niet principieel tegen het dienstenverdrag GATS (dat privatisering van overheidsbedrijven stimuleert), maar vindt zij dat de landen op geen enkele wijze *verplicht* kunnen worden publieke diensten, of diensten die essentieel zijn voor de binnenlandse ontwikkeling, te liberaliseren. Daarnaast stelt de organisatie dat liberalisering van diensten die ten goede ko-

men van ontwikkelingslanden, voorop moeten staan bij de onderhandelingen. Ten slotte verzet de organisatie zich bijvoorbeeld ook niet tegen de idee van patentering⁴⁴ en privé-eigendom van intellectuele eigendomsrechten, maar vindt zij dat de ontwikkelingslanden meer vrijheid moeten krijgen in de bepaling wanneer en hoe zij het TRIPS-akkoord implementeren.

Tegelijkertijd stelt Oxfam wel dat private invloed van het bedrijfsleven op de politiek van Noordelijke staten schadelijk is voor de legitimiteit van de WTO zelf, en schadelijk voor de ontwikkeling van arme mensen en landen. Dat bedrijven de politiek beïnvloeden, ziet Oxfam in haar publicatie niet als principieel negatief. Als alternatief streeft de organisatie naar volledige transparantie ervan, waarbij al het overleg en advies in de openbaarheid plaatsvindt (Oxfam 2002a: 255-258).

Kortom, bij bijna alle verdragen die binnen de WTO bediscussieerd worden, stelt Oxfam dat deze de belangen van bedrijven reflecteren, terwijl de verdragen ontwikkeling als uitgangspunt moeten nemen. Dát is het belangrijkste campagnepunt van Oxfam. Voor de organisatie maken duurzaamheid, mensenrechten en arbeidsrechten daar onderdeel vanuit. Oxfam neemt daarbij de Noord-Zuid tegenstelling als het uitgangspunt voor haar analyse en discours, waarbij het zoekt naar *win-win* situaties voor het Noorden en ontwikkeling in het Zuiden. Zij stelt het protectionisme van het Noorden ter discussie en voert aan dat de Zuiderlijke landen meer rechten tot protectionistische maatregelen zouden moeten hebben. Oxfam heeft hiermee, kortom, expliciet ervoor gekozen te zoeken naar coalitievorming met WTO-lidstaten uit de ontwikkelingsgroep alsook progressieve stromingen binnen de lidstaten uit het Noorden. Zij levert concrete agendapunten in WTO-onderhandelingen.

Fair trade discours

De kern van het Fair Trade discours dat onder meer door Oxfam wordt gebezigd is dat er aanvullende mondiale afspraken mogelijk zijn om de handelsregels anders te organiseren, zodat wereldhandel ten goede kan komen van de armen in de wereld, in plaats van vooral de rijken in het Noorden. De vrije handel van nu betekent vooral vrijheid voor het grote internationale bedrijfsleven. Dit heeft geleid tot minder vrijheid voor ontwikkelingslanden. In plaats van deze vrijhandelsregels, zouden “eerlijke handelsregels” ontwikkeld moeten

⁴⁴ Een radicaal andere benadering is die van de open-source beweging, die de ontwikkeling van technologieën (tot nu toe vooral software) juist deelt en vrij ter beschikking stelt voor gebruik door wie dan ook. Dit model zou ook verder ontwikkeld en gestimuleerd kunnen worden.

worden die de ontwikkelingslanden mogelijkheden bieden om uit de huidige spiraal van armoede te ontsnappen, zodat zij volledig zouden kunnen profiteren van de wereldhandel.

Oxfam zegt te pleiten voor meer “fair trade” in plaats van meer “vrijhandel”. Bij Fair Trade (“eerlijke handel”) staat voorop dat producenten (arbeiders en boeren) een “eerlijke prijs” krijgen en dat de productie ecologisch verantwoord is. Het discours van Oxfam valt te categoriseren binnen het bredere “Fair Trade” discours. Dit staat voor een vertoog dat internationale handel wilt onderwerpen aan bepaalde “eerlijke regels”. Het internationale economische systeem en de internationale concurrentie wordt daarmee onderworpen aan andere morele beginselen. Een eerste beginsel kwam tot uitvoer in de 19^e eeuw, met het einde aan de slavenhandel. De handel in slaven werd beschouwd als moreel verwerpelijk. De discussie wat verder moreel verwerpelijk is, wordt tegenwoordig weer volop gevoerd binnen de alternatieve globaliseringsbeweging. Zo vinden maatschappelijke organisaties en vooral vakbondsorganisaties concurrentie op het gebied van lonen moreel verwerpelijk. Dat leidt tot een race naar beneden voor lonen en arbeidsvoorwaarden. Een evenwichtig en een eerlijk speelveld voor internationale concurrentie zou er moeten zijn, waarmee een set van minimumrechten voor arbeiders gewaarborgd wordt.

Het uitblijven van zo'n speelveld heeft geleid tot de Fair Trade producten: arbeiders die producten van dat merk vervaardigen krijgen een gegarandeerde minimumprijs. Daarnaast zijn er ook andere labels of merken, zoals die van de Fair Wear Foundation, die moeten garanderen dat de producten in textielindustrie vervaardigd zijn onder “eerlijke arbeidsomstandigheden”. Deze producten zijn duurder dan de gangbare producten.

Steeds meer maatschappelijke organisaties hanteren het Fair Trade discours om aan te geven waar internationale handel naartoe zou moeten bewegen. Fair Trade is een concept dat zowel arbeidsrechten, milieu, mensenrechten als ook ontwikkeling kan samenvoegen. Milieuorganisaties bijvoorbeeld verbinden het begrip “eerlijk” ook met een eerlijke prijs die betaald moet worden voor grondstoffen of door de prijs van milieuvervuiling in het product te calculeren. Dat is eerlijk ten opzichte van de natuur en de lokale inwoners die te lijden hebben onder milieuvervuiling. Coalities met andere organisaties rond dit discours hebben zich weten te ontwikkelen. Zo stelt bijvoorbeeld milieuorganisatie Milieudefensie en haar internationale netwerk Friends of the Earth dat eerlijke handel voorrang moet krijgen. Ook de internationale vakbeweging heeft het begrip veelvuldig gebruikt in haar campagnes (Van Roozendaal 2002: 74). Voor hen betekent het Fair Trade: “The economic claim that the ‘playing field’ of trade relations need to be levelled in such a way that coun-

tries could compete without foul play, such as deliberately lowering labour standards to decrease production costs and therefore consumer prices, or limited market access.”

Daarnaast zijn er andere mogelijke implicaties van Fair Trade. De Britse journalist en publicist over globalisering, George Mondiot (2003), stelt twee uitgangspunten centraal. “The first is to permit poor nations, if they so wish, to follow the routes to development taken by the rich.” Volgens hem is het een mythe om te veronderstellen dat de rijke landen rijk zijn geworden dankzij vrijhandel. “In truth, almost every nation, which acquired its wealth independently, did so (apart from plunder and piracy) either by protecting its new industries from competition until they were big enough to fend for themselves or by stealing other countries’ intellectual property.” Zij ontdekten de voordelen van vrijhandel alleen op het moment dat zij een economische dominantie bereikt hebben. Regels volgens het Fair Trade principe, zouden moeten betekenen dat de rijke landen hun grenzen open stellen voor producten uit het Zuiden, maar dat de armen dit pas hoeven te doen zodra zij “een bepaald economische niveau bereikt hebben”. Dit is in lijn met de eisen van Oxfam.

Het tweede uitgangspunt is dat bedrijven zich zouden moeten houden aan bepaalde uniforme regels. Mondiot stelt voor om een vergunningsstelsel in het leven te roepen. “To acquire a license to trade internationally, a corporation would have to demonstrate that its contractors were not employing slaves, using banned pesticides or exposing their workers to asbestos. It would also have to pay the full environmental cost of the fossil fuel it used.” Dit zou volgens Mondiot garanderen dat bulkproducten van een lage waarde, zoals fruit en groenten, niet langer de wereldbol rondgaan en dat de geografische locatie van productie en consumptie dicht bij elkaar liggen. Ook zou het garanderen dat de productie van de eindproducten meer op de locatie plaatsvindt waar de grondstoffen gewonnen worden.

In feite is dit Fair Trade discours een voortzetting en moderne aanpassing van het Keynesiaanse ontwikkelingsmodel en andere ontwikkelingsmodellen die protectionisme van nationale en regionale economieën (bijvoorbeeld een Afrikaanse vrijhandelszone) centraal stellen in het ontwikkelingspad. Die modellen waren in de jaren zeventig populair, maar raakten ondergesneeuwd door het neoliberale gedachtegoed en de vergroting van de macht van de WTO, IMF en Wereldbank ten koste van de macht van instituties zoals de VN-ontwikkelingsorganisatie UNCTAD (Fernandez 2003). Het past tevens in het groenliberale discours dat, in tegenstelling tot het neoliberalisme van *laissez-faire*, stelt dat de productie van milieuvervuiling een prijs moet krijgen. Het prijsmechanisme speelt hierbij een centrale rol tot ontwikkeling, bijvoorbeeld met een mogelijke bevoordeling van Fair Trade en Eko-producten via belastingtarieven en prijsverwerking van milieuvervuiling.

Er zijn binnen het Fair Trade discours diverse varianten en concrete uitwerkingen voor praktische lobby- of campagnepunten. Zo bestaat er het –weinig uitgesproken maar breed gedragen– ideaal om de bevoegdheden en aantal onderwerpen van de WTO sterk te doen krimpen, en om tegelijkertijd nieuwe organisaties in het leven te roepen die op een andere wijze met ontwikkeling bezig kunnen zijn. Zo stelt Friends of the Earth bijvoorbeeld dat de WTO niets te zeggen zou moeten hebben over sectoren “die van wezenlijk belang zijn voor menselijke dierenwelzijn of het milieu, zoals voedsel, water, sociale basisvoorzieningen, gezondheid en veiligheid”. Hier zou juist een grotere rol voor de Verenigde Naties moeten liggen. “Een ander mondiaal verdrag over voedsel en landbouw moet buiten de WTO opgesteld worden, mogelijk onder auspiciën van een hervormde en versterkte Verenigde Naties” (Milieudefensie 2001).

Focus on the Global South uit Thailand zit ook op dezelfde lijn: “What developing countries and international civil society should aim at is not to reform the WTO but, through a combination of passive and active measures, to radically reduce its power and to make it simply another international institution coexisting with and being checked by other international organizations, agreements, and regional groupings” (Bello 2000: 14). Oxfam ziet daarnaast kansen voor een nieuwe internationale organisatie⁴⁵, een soort Keynesiaanse instelling: “In contrast to the failed agreements of the past, [this] new institution would include financing mechanisms designed to bring supply back into balance with demand, at reasonable price levels. It would also work to support diversification, and to increase the value of exports through strategies for adding value to the products of low-income countries” (Oxfam 2002a: 14). Deze eisen bieden mogelijkheden voor een gezamenlijke en meer langdurige campagne voor een hervorming van mondiale regels en de instituties.

De Fair Trade producten hebben echter de voornaamste rol binnen het discours. Een van de eisen is dat Fair Trade producten voorrang moeten krijgen boven producten die op een andere wijze vervaardigd zijn. Zoiets blijft echter onverenigbaar met de dominante WTO-discoursen en regelgeving. Binnen de huidige WTO-verdragen is het niet mogelijk een onderscheid te maken tussen de productiewijze van goederen. Wel zijn er stromingen in de WTO die bereid lijken te zijn om ‘onderontwikkelde’ landen, een voorkeursbehandeling te willen geven met betrekking tot markttoegang. Maatschappelijke organisaties hebben zich

⁴⁵ “A new international commodities institution to promote diversification and end over-supply, in order to raise prices to levels consistent with a reasonable standard of living for producers, and changing corporate practices so that companies pay fair prices” (Oxfam 2002a: 6)

daarom gericht op twee strategieën. Enerzijds wordt getracht om de consumptie van deze producten te bevorderen door het voeren van labels zoals Fair Trade, Max Havelaar en het Eko-label⁴⁶. Anderzijds pleiten zij in de WTO en via de lidstaten ervoor dat deze producten een voorkeursbehandeling mogen genieten, of dat producten die vervaardigd zijn zonder dat aan de standaard sociale voorwaarden (zoals arbeidsrechten) wordt voldaan, geweigerd mogen worden van de binnenlandse markt. Deze laatste strategie is de belangrijkste peiler geweest voor de arbeidersbeweging en haar overkoepelende internationale organisatie de ICFTU en is misgegaan (Van Roozendaal 2002). Er ligt dan ook een kans voor maatschappelijke organisaties om een campagne te voeren voor een positieve discriminatie voor producten die volgens de gewenste voorwaarden zijn vervaardigd. Dit is, zoals in het begin van dit hoofdstuk gesteld, ook een van de belangrijkste conclusies van de studie van Roozendaal (2002) naar de interactie van vakbeweging met de WTO. De kans blijft echter bestaan dat arme landen hierbij zullen wijzen op mogelijk protectionistische werking die ervan uitgaat.

Radicale tegendiscoursen

Het Fair Trade discourse is een voorbeeld van een breed vertoog dat gebaseerd is op een andere praktijk en die praktijk combineert met eisen voor hervormingen. Maar er is ook kritiek hierop vanuit andere protestbewegingen. De praktijk van Fair Trade zou niet ver genoeg gaan en de hervormingsvoorstellen zijn te beperkt. Zo is één van de kritiepunten op de Fair Trade producten dat het label te makkelijk verleend wordt, zodra de arbeiders bijvoorbeeld reeds een iets hoger loon krijgen dan normaal bij vergelijkbare producten. Andere uitgangspunten verlaat het Fair Trade discours, zoals gemeenschappelijk beheer en eigendom van de plantages. Hiermee wordt het voor grotere producenten ook makkelijker om een Fair Trade product naast hun gewone reeks producten te verkopen en lijkt het Fair Trade discours meer op een beperkt hervormingsvoorstel zonder vergaande consequenties.

⁴⁶ Een belangrijke ontwikkeling hierin is bijvoorbeeld ook de Fair Wear Foundation, een samenwerkingsproject van onder meer vakbond FNV, de Schone Kleren Campagne, Novib en ondernemersorganisaties in de modebranch. De Fair Wear Foundation heeft een gedragscode ontwikkeld, waar ondernemingen die kleren vervaardigen of inkopen, moeten voldoen, zodra dit is afgesproken. “Het verbeteren van de arbeidsomstandigheden is in de eerste plaats het werk van vakbonden, overheden en ontwikkelingsorganisaties in de productielanden. De Fair Wear gedragscode ondersteunt dat werk” (Fair Wear Foundation 2002). Zie <http://www.fairwear.nl>

Een Fair Trade discours vervalt daarnaast, volgens deze kritiek, in een te eenzijdige kritiek op het buitenlandse handelsbeleid van de rijke landen en is te weinig kritisch ten opzichte van ondernemingen zelf en het economische model in de rijke landen. Met het centraal stellen van de Noord-Zuid tegenstelling binnen een discours waarbij oplossingen gezocht moeten worden in betere omstandigheden voor exportmogelijkheden, zoals Oxfam doet, schuilt de impliciete veronderstelling dat de economieën van de Noordelijke lidstaten goed georganiseerd zijn. Dit is allerminst het geval, gegeven milieudegradatie, afnemende sociale veiligheid en de onduurzame consumptie- en productiepatronen. De economieën in het Noorden zijn bovendien zo georganiseerd dat haar internationale bedrijfsleven profijt haalt uit toekomstige liberalisering, waarmee een druk vanuit het Noorden op bepaalde liberalisering blijft bestaan. Een andere visie op hoe landbouw, diensten en industrie georganiseerd zouden kunnen worden in het Noorden zelf –zonder daarbij te vervallen in marxistische en overige orthodoxe antikapitalistische dogma's– en het in praktijk brengen van deze visie zonder te wachten op overheidsbeleid, kan deze politiek-economische cirkel van telkens nieuwe liberalisering, doorbreken.

Een meer radicaal tegendiscours moet zich dan ook stoelen in andere praktijken. Een belangrijke schakel hierbij is de landbouwsector. Zo zijn er kleinschalige ontwikkelingen zichtbaar naar een meer regionale en lokale organisatie van landbouw waarbij participatie in het boerenbedrijf en netwerken van vaste consumentenafnemers centraal staan. In de neoliberale visie, zou Nederland de landbouw moeten opgeven en voedselvoorziening over moeten laten aan landen in Oost-Europa en elders in de wereld waar dit goedkoper kan. Maar in de visie van een lokalisering of regionalisering van landbouw, staat juist centraal dat landbouwvoorziening op coöperatieve wijze tot stand gebracht kan worden, waarmee sociale zekerheid en milieuomstandigheden juist verbeteren, en waarbij staatssubsidies of regels voor het grootste deel overbodig worden (cf. Pols 2003). Zo'n model hoeft niet via de regering bereikt te worden, maar kan in het hier en nu door mensen uitgevoerd worden.

Via alternatieve ruilnetwerken, met bijvoorbeeld lokaal geld dat beheerd wordt door banken die verantwoordelijk zijn aan haar klanten (cf. Van Arkel 2001) kan daarnaast een sociale werkelijkheid met sociale relaties en gemeenschappelijk beheerde bedrijven tot stand komen, dat afscheid neemt van het liberaliseringmodel waar macht in handen komt van de eigenaren en bestuurders van private bedrijven.

Democratie vormt het hart van deze tegendiscoursen en nieuwe praktijken. Veelal is zo'n discours tevens gebaseerd op universele rechten als basis voor een nieuwe vorm van globalisering. Dit stelt bijvoorbeeld het Italiaanse netwerk Ya Basta!, dat zich ontwikkeld

heeft als een solidariteitsnetwerk voor de Zapatista's in Mexico. "The three-plank program of Ya Basta! calls for a universally guaranteed 'basic income', global citizenship that guarantees free movement of people across borders, and free access to new technologies, which in practice implies extreme limits on patent rights" (Grubacic 2003). Ya Basta! is gelieerd aan het netwerk van Peoples' Global Action (PGA), dat opgericht werd in 1998 als protestnetwerk voor afschaffing van de WTO. Dit netwerk stelt een globalisering voor, gebaseerd op kleinschaligheid, autonomie, solidariteit, democratie en meer vrijheid. Dit netwerk verbindt kritiek op de WTO, met kritiek op nationale staten en ondernemingen gebaseerd op privaat eigendom. Consumptie en productie zou in deze visie dichter bij elkaar moeten komen te liggen, allereerst vanuit een geografische visie en op een tweede plaats vanuit een praktisch-utopische visie op sociale relaties; in een poging om de arbeidsdeling grotendeels op te heffen (door de vrijwillige, coöperatieve en basisdemocratische verdeling en roulering van taken).

Wat de activisten die zich identificeren met het PGA-netwerk –voor een groot deel de belangrijkste dragers van de militante protesten tegen de Wereldhandelsorganisatie– voorstellen, wordt goed beschreven door Jaap Krater, GroenFront! activist uit Nederland, in het dagblad *Trouw*. "Deze activisten dienen geen protectionistische belangen en willen geen sterkere natie met wat minder schulden. Waar ze zich tegen keren is de ontwikkeling voorgestaan door instituties als Wereldbank, IMF en WTO en ook de VN, nu zelfs die financiering van multinationals krijgt. (...) De staat is evengoed doelwit, omdat regerende elites hetzelfde beleid voorstaan en geen autonomie gunnen. De activisten keren zich niet tegen globalisering, zij globaliseren zichzelf juist, maar keren zich tegen globalisering binnen kapitalistische context. Wat zij wel willen is coöperatieve ontwikkeling, verbouwen van eigen voedingsgewassen, duurzaam beheer van grondstoffen, basisdemocratie, culturele uitwisseling. Geen kapitalisme, geen communisme, maar wereldwijde autonomie" (Krater 2001). Het discours van PGA-activisten houdt in dat over de wereld individuen, families, gemeenschappen, samenlevingen, en ecosystemen verwoest worden door iets dat afwisselend neoliberalisme, vrije markt, *corporate* overheersing of globalisatie wordt genoemd. Dus is er behoefte aan een mondiale beweging van massale burgerlijke ongehoorzaamheid die dit monster probeert te verslaan, die streeft naar uitwisseling vanuit de basis en wederzijdse solidariteit, en lokale duurzame alternatieven wil bekrachtigen. Voor de activisten die zich identificeren met het PGA netwerk staat voorop dat de mens zelf, van onderop, meer controle moet krijgen op datgene wat op hun grondgebied gebeurt. Het is hen te doen "om de bescherming van lokale autonomie, de vrijheid van lokale gemeenschappen om

hun eigen leven te leiden, hun eigen arbeidsomstandigheden te bepalen, hun eigen omgeving in te richten, los van de politieke en economische dwang van de vrije markt en instituties als het WTO”, observeert journalist Peter Sas (2001) in *De Groene Amsterdammer*.

Het gaat in dit discours eerder erom dat de democratie binnen de gehele context wordt verdiept, dan dat samenlevingen via internationale instituten worden gecontroleerd.⁴⁷ Het netwerk van Peoples’ Global Action stelt in haar manifest (PGA 1998) dan ook dat er vele manieren van verzet mogelijk zijn, naast verzet tegen overheersing van mondiale liberale structuren zoals de WTO. “Op het individuele niveau kunnen we ons dagelijks leven veranderen en onszelf bevrijden van marktwetten en van het najagen van persoonlijke winst. Op het collectieve niveau moeten we allerlei organisaties oprichten in verschillende lagen van de samenleving, die erkennen dat er meer dan één enkele manier is om de problemen waarmee we geconfronteerd worden, op te lossen. Zulke organisaties moeten gebaseerd zijn op directe democratie en niet afhankelijk zijn van overheidsstructuren en economische machten.” De praktijk van verandering wordt in dit discours centraal gesteld.

Om substantiële invloed te generen, moeten politieke acties en politieke theorieën volgens dit discours stelen op lokale praktijken van verzet en tegenstructuren, gebaseerd op waarden van vrijheid en gelijkheid. “Het denken en het verzet kunnen slechts bestaan in een proces waarin het er niet op aan komt ideeën tegenover praktijken te plaatsen, maar praktijken tegenover praktijken” (Aubenas en Benasayag 2003: 129).

Zoals het manifest van PGA stelt: “middelen tot samenwerking en ‘empowerment’ geven ruimte om verschillende lokale en kleinschalige strategieën, die de laatste decennia zijn ontwikkeld door mensen overal ter wereld, in praktijk te brengen met het doel om hun gemeenschappen en kleine collectieven los te koppelen van de wereldmarkt. De directe koppeling tussen producenten en consumenten in zowel stedelijke als plattelandsgebieden, lokale valuta, rentevrije kredieten en dergelijke instrumenten, vormen de basis om lokale, duurzame en zelfvoorzienende economieën te scheppen, gebaseerd op samenwerking en solidariteit in plaats van op competitie en winst” (PGA 1998).

⁴⁷ “De macht houdt zich bezig met het beheer en heeft niet de mogelijkheid om van bovenaf de maatschappelijke structuur te veranderen indien de kracht van de reële verbanden aan de basis dit niet mogelijk maakt. De kracht is daarom altijd gescheiden van de macht. Daarom maken wij een onderscheid tussen datgene wat aan ‘de top’ gebeurt –dat tot het domein van het beheer behoort– en de politiek, in de nobele betekenis van het woord, die zich aan ‘de basis’ afspeelt.” Punt 4, “Verzet betekent het afwijzen van de macht” van het manifest van het Netwerk van Alternatief Verzet (1999).

Overeenstemming middel en doel

Wat actiegroepen in deze bewegingen pogen te doen is het integreren van de gewenste praktijk met de acties. Zo zijn actiegroepen in Europa gericht op herovering van de publieke ruimte, met bijvoorbeeld *adbusting*, *Reclaim the Streets* actiefeesten, kraken, vrije ether, copyleft en het vrij ter beschikking stellen van technologie en andere informatie. “Het vertoog over de herovering van de publieke ruimte vertrekt vanuit de tegenstelling tussen de ‘markt’ (de heerschappij van het kapitaal op alle vlakken van het leven en in alle uithoeken van de wereld) enerzijds, en de ‘democratie’ (de macht van het volk) en het belang van de grote meerderheid van de wereldbevolking anderzijds” (Dessers *e.a.* 2002: 307). Diepe en directe vormen van democratie worden hier als alternatief voorgesteld voor de liberale ‘vrije’ markt gebaseerd op privé-eigendom van middelen. “The market economy expands by appropriating things which were freely available before. It is only after claiming exclusive ownership that things which were freely available before. In this context, de-economizing is the breaking down of exclusive ownership: the reclaiming of public and private spaces, goods and provisions” (Kallenberg 2001: 95)

De acties van de groepen passen dan ook binnen dit tegendiscours en zijn niet slechts een middel. Vanuit dit vertoog is (geweldloze) directe actie, bijvoorbeeld het bezetten van de toegangswegen naar de conferentieruimte van de WTO, niet alleen middel tot politieke beïnvloeding, maar ook een doel in zichzelf. Directe actie betekent voor veel activisten een directe interventie in het proces van vertegenwoordiging en representatie en veronderstelt dat mensen ‘het’ vooral *zelf* en gemeenschappelijk moeten doen, zonder dat anderen, buiten hen om, voor hun beslissingen nemen. Het is zowel een actiemiddel, als een *proces* tot een bepaald verderreikend doel. “Directe actie komt voort uit het idee dat mensen door de praktijk de capaciteiten tot zelforganisatie kunnen ontwikkelen en stelt voor dat alle mensen direct over belangrijke onderwerpen om hen heen besluiten nemen” (RTS 2000). Hoewel dit type acties dus voortkomen vanuit een radicaal tegendiscours dat het systeem van de ‘*vertegenwoordigende*’ (liberale) democratie ter discussie stelt, en een meer radicaal democratisch praktijk er tegenover beoogt te plaatsten, staan activisten voor een deel ook los van die alternatieven. Het verschijnsel ‘tophoppen’ heeft bijvoorbeeld een brede discussie losgemaakt over het gebrek aan lokale alternatieven waaraan de activisten verbonden zijn; zij zouden een soort actietoerist zijn geworden.

Deglobalisering

Een andere zwakheid van dit vertoog is dat zij te radicaal afscheid denkt te kunnen nemen van het reeds bestaande. Het is daarbij moeilijk om door te dringen in het algemene publieke discours. Ook blijkt het binnen de gangbare sociale verhoudingen lastig om daadwerkelijk alternatieven op te zetten die een grotere groep mensen kunnen bevrijden van de dwangmatigheden van de staat en de liberale ‘vrije’ markt. Daarnaast is een groot probleem dat binnen de huidige machtsverhoudingen in de WTO, coalities met lidstaten niet makkelijk te smeden zijn. Daarvoor neemt dit tegendiscours radicaal afscheid van de macht van de staat en stelt zij deze ter discussie op een fundamenteel niveau, waarbij tot op zekere hoogte ontkend wordt dat de staat wel degelijk een stimulerende rol kan spelen in de bevordering van nieuwe praktijken; dit discours beklemtoont slechts de negatieve effecten van de staat door onderdrukking van nieuwe praktijken en repressie van acties.

Een derde zwakheid is dat bepaalde tendensen binnen dit discours vatbaar zijn om te vervallen tot de categorie wat Oxfam (2002a) noemt “globofoben”. Zo komt het manifest van Peoples’ Global Action met een oproep voor het loskoppelen van lokale markten van “de” wereldmarkt, en de “naïeve” autarkische oproep tot zelfvoorzienende duurzame economiën. Hierbij wordt in het ontwikkelingsdenken een onderscheid gemaakt tussen “delinking” en “deglobalisering”. *Delinking* (‘ontkoppeling’) verwijst naar een vanuit het Zuiden voorgestelde strategie uit de jaren zestig en zeventig om de nationale economie te ontkoppelen van de wereldeconomie.⁴⁸ Deglobalisering betekent niet de ontkoppeling van de wereldeconomie. “Wel betreft het een visie die pleit voor een heroriëntatie van de Zuidelijke economieën van exportgerichte productie (het neoliberale model) naar productie voor lokale markten. Bijzondere aandacht gaat uit naar het ecologische evenwicht en een noodzakelijke herverdeling van het land” (Dessers *e.a.* 2002: 310). In het concept van deglobalisering, dat onder meer ontwikkeld is door Walden Bello van *Focus on the Global South*,

⁴⁸ “De term werd gepopulariseerd door Samir Amin die *delinking* definieerde als het ondergeschikt maken van de uitwendige relaties aan de logica van de interne ontwikkeling. Delinking was de belangrijkste strategie van de nationalisten uit de ‘Derde Wereld’ tijdens de jaren ‘60 en ‘70, zowel op economische vlak (importsubstitutie) als in de anti-imperialistische strijd (‘twee, drie, vele Vietnams). Het was geen succes. Alle voorstanders van een teruggang naar een dergelijke strategie zullen rekening moeten houden met de redenen voor het falen ervan. Critici wijzen op het gevaar voor nationale isolatie en permanente onderontwikkeling, een soort terugkeer naar het compleet bankroete idee van ‘socialisme in één land’” (Dessers *e.a.* 2002: 329-230).

wordt de nadruk op dwangmatige groei verlaten. “Men kan dit paradigma nochtans niet herleiden tot één of andere kopie van een antikapitalistische productiewijze. Wel pleit Bello ervoor om de marktsector verregaand terug te dringen en de strategische beslissingen onderhevig te maken aan democratische keuze in plaats van die over te laten aan de markt. Walden Bello ijvert voor een zeer sterke rol voor de civiele gemeenschap die zowel de privé-sector als de staat moet kunnen controleren⁴⁹. Uiteindelijk is deglobalisering een pleidooi voor een gemengde economie waarin naast het privé-initiatief voldoende ruimte blijft voor overheidsbedrijven evenals allerlei coöperatieven” (idem).

Binnen dit discours pleiten theoretici en activisten ervoor om de economie in te bedden in de maatschappij en in de ecologie, en met vormen van participerende economie en participerende democratie ervoor te zorgen dat mensen zelf controle kunnen uitoefenen over de economische processen. Diverse experimenten worden op dit gebied vandaag de dag uitgevoerd. Die experimenten variëren van participatie van burgers bij het opstellen van het budgetplan van de stad (bijvoorbeeld Porto Alegre), tot aan basisdemocratische projecten waarbij eilandengroepen op confederale wijze zich tot elkaar verhouden (de eilanden van Comarca Kuna Yala (Notes from Nowhere 2003: 112)). Kenmerken zoals ‘de’ markt worden hierbij vaak niet overboord gegooid. Een nieuwe invulling van het begrip markt, met uitwisseling van middelen op basis van gelijkwaardigheid, zoals sociaal geldprojecten, LET-systemen en andere directe consumenten-producenten netwerken voor uitwisseling van middelen en goederen zoals rentevrije en solidaire economieën, kan een rol spelen in de ontwikkeling van nieuwe praktijken en sociale relaties. Het isoleren van lokale of regionale economieën is hierbij nauwelijks een optie.

Een synthese tussen de discoursen?

Dit soort radicale pleidooien voor meer democratie binnen de economie en samenleving zijn ook in het Fair Trade discours aanwezig. Alleen verschillen de gehanteerde vertogen binnen deze globaliseringsbeweging in de mate waarin zij menen dat aanpassing aan het huidige systeem noodzakelijk is. In het boek “YaBasta! Globalisering van Onderop” doen

⁴⁹ “We propose an alternative development strategy which is based on the autonomy of governments and peoples. This alternative approach to development – which we have called ‘deglobalisation’ –re-orientes development policies and resources to building domestic markets, raising productivity in the agricultural sector, securing broad-based social coverage for all workers via a greatly expanded and progressive tax base, guaranteeing access to land and water, and investing in education and health for all” (Bello 2001: 4)

David Dessers *e.a* (2002) echter een voorstel om deze discoursen met elkaar te combineren en komen zij met een minimaal programma, waaronder invoering van een belasting op grotere vermogen, eerlijke prijzen voor grondstoffen, de Tobintaks, een einde aan westers protectionisme en afschaffing van de externe derdewereldschuld, alsmede een moratorium op de GATS-akkoorden, inkrimping van het TRIPS-akkoord en vergaande democratisering van de WTO- of haar afschaffing. Dit zijn pleidooien waar een groot deel van alle hier genoemde vertogen in theorie mee zouden *kunnen* leven, inclusief die van Oxfam en de internationale vakbeweging.

De kritiek van het beschreven radicale tegendiscours dat dit soort voorstellen “slechts” tot een verlenging van bestaande praktijk leidt, om het kapitalisme ‘leefbaar’ te houden, stellen de auteurs tegenover een visie die breekt met de tegenstelling revolutie-reformisme. Volgens de auteurs kan dit proces leiden tot een systeembedreigende hervormingsspiraal: “de ene niet-reformistische hervorming roept een andere op zodat de maatschappij in een stroomversnelling terechtkomt; de ene overwinning leidt tot de volgende overwinning. Op die manier zouden de maatschappelijke verhoudingen volgens sommige radicaal kunnen worden gewijzigd en kunnen er sterke tegenmachten worden opgebouwd. De Zapatisten spreken soms wel eens van de revolutie met de kleine ‘r’ die de Revolutie met de grote ‘R’ moet mogelijk maken” (idem: 304).⁵⁰

De auteurs doen een voorstel om lokale verzetspraktijken te combineren met een mondiale en gemeenschappelijke eis tot hervormingen van het wereldhandelssysteem. De auteurs proberen hiermee in concreto een pleidooi voor meer wereldwijd Keynesianisme te combineren met een verandering van sociale relaties op lokaal niveau. Zij zien daarmee een soort veranderingsdynamiek ontstaan waarbinnen mondiale regels en lokale praktijken elkaar versterken in het bereiken van substantiële invloed. De auteurs herhalen daarbij het pleidooi van lokale projecten die de controle over economie en maatschappij in de handen

⁵⁰ “Binnen de beweging heerst er ook een consensus over de noodzaak van een zekere controle van de gemeenschap op tenminste die economische sectoren die voor de menselijke basisbehoeften instaan (voedsel, water, onderwijs, gezondheidszorg). Alle stromingen binnen de beweging [komen overeen met] wat betreft het vaag geformuleerde einddoel: een economie in dienst van de hele samenleving. De economische democratisering van de basissectoren van de economie moet niet alleen de private controle op (en privaat bezit van) de productiemiddelen [ter discussie] stellen, ze kan niet beperkt blijven tot een klassieke nationalisering of verstaatsing. Zelfbeheer en controle door de directe producenten én de consumenten moeten een onderdeel worden van een werkelijke socialisering” (Dessers *e.a.* 2002: 304-305).

van de mensen leggen –die door middel van basisdemocratie tot besluiten zouden kunnen komen– en zien dit ook als motor van verzet. Daarnaast stellen zij dat een discussie nodig is “over de verhouding tussen de economische coördinatie-mechanismen ‘markt’, ‘plan’, ‘economische netwerken’ en democratische controle in de economie, over concepten als ‘participatieve democratie’ en ‘participatieve economie’, een evolutie naar opnieuw meer kleinschaligheid, een vermindering van nutteloze handelsstromen en een dynamisch evenwicht met het ecosysteem” (Idem: 302).

Het belangrijkste concept binnen dit discours blijft evenwel democratie en autonomie, zoals de landloze boerenbeweging KRRS uit India, dat zich heeft verbonden met het PGA-netwerk, betoogt: “The final objective of [our] work [as a Gandhian movement] is the realisation of the ‘Village Republic’, a form of social, political and economic organisation based on direct democracy, on economic and political autonomy and self-reliance, on the participation of all members of the community in decision-making about common affairs that affect them, and on the creation of mechanisms of representation that ensure that affairs affecting several communities are decided upon through processes of consultation involving all communities affected by the decisions” (KRRS 1998). Dat de discussie over de relatie tussen democratie en economie nog maar net begonnen is en dat er haalbare en democratische projecten mogelijk zijn op het lokale niveau –ook in het Noorden– die kunnen aansluiten bij de behoefte van producenten en consumenten, blijkt bijvoorbeeld uit het pleidooi van Pols (2003) voor een oriëntatieherziening in de landbouw waarbij de genoemde elementen (markt, plan, economie, democratie) samenvallen. Hierbij wordt een poging gedaan om de grote en de kleine ‘R’ met elkaar te combineren.

De ontwikkeling van dit soort praktijken in vooral ook het Noorden, zijn broodnodig als bewegingen daadwerkelijk substantiële verandering beogen te bereiken wereldwijd. Het is daarbij noodzakelijk om de kritiek op de WTO te verbinden met deze praktijken: dat consumenten en producenten die actief zijn, zich niet terugtrekken in hun project en de politieke strijd met de hogere machtsorganen overlaten aan groepjes losse activisten.

Conclusie

De massale protesten tegen de WTO en het uitblijven van concrete veranderingen, heeft er toe geleid dat de legitimiteit van de WTO steeds verder ter discussie heeft komen te staan. Evenwel is het falen van maatschappelijke organisaties in het bereiken van substantiële veranderingen mede te danken aan het feit dat hun voorstellen veelal gezien worden als tegengesteld aan de economische belangen van ontwikkelingslanden, als ook tegengesteld

aan economische belangen van het Noorden. Een heroriëntatie voor bijvoorbeeld de vakbeweging is in dit licht noodzakelijk. Een van de voorstellen voor de vakbeweging is om coalities aan te gaan met publieke NGO's op het gebied van milieu, ontwikkeling, gender en mensenrechtenorganisaties. De nadruk zou dan moeten komen te liggen op het vlak van een voorkeursbehandeling voor landen die voldoen aan bepaalde sociale praktijken.

Een van de discoursen die is ontstaan is het Fair Trade-discours, dat de invalshoeken van milieu, ontwikkeling en mensenrechten combineert in een storyline: Fair Trade, not Free Trade. Fair Trade regels op een wereldwijd niveau zouden kunnen inhouden dat er wettelijke bepalingen komen waaraan het bedrijfsleven zich aan moet houden, willen zij markttoegang krijgen. Dit discours kan in potentie substantiële invloed genereren als zij Fair Trade combineert met een pleidooi voor positieve discriminatie. Door de belofte van markttoegang voor Fair Trade producten worden de producten goedkoper en stimuleert dit praktijken die rekening houden met milieu en sociale rechten, in plaats van de blinde liberalisering die ten gunste komen van industriële landbouwproductie. Zo'n strategie kan wellicht meer invloed genereren dan een 'negatief' pleidooi voor de incalculering van milieukosten, dat gezien wordt als tegengesteld aan het comparatieve handelsvoordeel en in neoliberale discoursen geassocieerd wordt met handelssancties en protectionisme.

Zo'n Fair-Trade discours neemt slechts in beperkte mate afscheid van het liberale ontwikkelingsmodel waarbij internationale privé-investeringen en export-gerichte groei als belangrijkste motor worden beschouwd. Stromingen binnen dit discours blijken zich dan ook tot zekere hoogte te hebben aangepast aan de huidige normen en bestaande instituties – waarschijnlijk door het uitblijven van concrete resultaten op beleidsniveau. Over het algemeen kan gesteld worden dat een aantal organisaties impliciet de tendens delen om Noordelijke economieën als voorbeeld neer te zetten voor ontwikkeling. Milieudegradatie, de toenemende sociale onzekerheid en de kwaliteitsafname van publieke diensten in het Noorden, zijn echter net zoveel het resultaat van het neoliberale globaliseringsmodel als onderontwikkeling in het Zuiden. Zo pleit Oxfam vooral voor betere markttoegang voor Zuiderlijke producten tot de markten in het Noorden en ijveren zij niet langer alleen voor een eind aan de marktdumping van landbouwproducten uit het Noorden en de grote exportsubsidies. Dit laatste is een eis die de meeste alternatieve globaliseringsbewegingen wel delen. Door het centraal stellen van exportgerichte groei, komt de storyline van de opbouw van duurzame economieën in de verdrukking. Discoursaanpassing voor resultaten op korte termijn, hebben het negatieve effect dat de alternatieven ondergesneeuwd raken, waardoor het resultaat op de langere termijn zelfs negatief kan zijn.

Daarnaast bestaat er ook een meer radicaal tegendiscours dat de praktijken en lokale alternatieven als de voornaamste bron van verandering beschouwen. Een combinatie van democratische praktijken en politieke acties is hierbij noodzakelijk voor effectief verzet tegen de WTO en de huidige wereldhandelsregels. Want de kracht van een organisatie blijkt niet uit de macht en aanzien die zij bij machthebbers kan ontwikkelen, maar blijkt eerder uit de mogelijkheden waarin zij daadwerkelijk in staat is alternatieven voor de neoliberale orde neer te zetten en deze te verdedigen *vis-à-vis* de WTO en de lidstaten. Dit houdt ook in dat alternatieve landbouwprojecten in het Noorden en in het Zuiden ontwikkeld moeten worden, het ontwikkelen van netwerken voor vrije uitwisseling van nieuwe technologie, het opzetten van nieuwe ruilnetwerken, het totstandbrengen van meer directe invloed van burgers en werknemers op beleid van bedrijven en overheden, en misschien zelfs het opzetten van nieuwe vormen van sociale veiligheid waarbij mensen niet uitgeleverd zijn aan de grillen van de liberale markt en de sociaal-liberale natiestaat. Sociale strijd voor verandering bij mensen zelf en de machtscentra vanuit dit soort praktijken, is wellicht effectiever voor het bereiken van verandering, dan op traditionele wijze campagne voeren met het doel om vanuit de top wetgeving en nieuwe praktijken ontwikkeld te zien worden.

Vertogen die tot nu toe ontwikkeld zijn en een radicaal tegengeluid bieden, vallen nog tekort en hebben de neiging zich te isoleren tegenover andere vertogen in de alternatieve globaliseringsbeweging. Coalities met andere, meer gematigde vertogen en aanverwante bewegingen, zijn evenwel mogelijk. Ontwikkeling van lokale projecten waar een discours in zou moeten wortelen, biedt een haalbaar perspectief om de radicale tegendiscoursen te verbinden met de andere stromingen binnen de beweging, om daarmee tegelijkertijd lokale praktijken te vertalen naar mondiale eisen. Een van ideeën is om hierbij niet te vervallen in een discours dat afscheid neemt van hervormingen aan de top, maar om deze eisen te combineren met een ‘revolutionaire strijd van onderop’.

Samenwerking in verzet tegen de meest radicale neoliberale voorgestelde WTO-wetten, zoals het investeringsverdrag, de GATS en de Singapore-issues, is aan het toenemen in veel Noordelijke landen. Die samenwerking zou ook mogelijk moeten zijn in het ontwikkelen van alternatieve projecten en nieuwe sociale relaties die de mens kan “bevrijden” van de beperkingen van markt en staat op sociaal-ecologische en sociaal-economische praktijken. Wat dit betreft zijn er nog bewegingen in het Noorden, bijvoorbeeld in Nederland, die niet of onvoldoende expliciete verbindingen maken met andersglobaliseringsbewegingen.

7. Conclusie

De sociale bewegingen die zich verzetten tegen de huidige globalisering en het neoliberale wereldsysteem, vormen een diverse en brede globaliseringsbeweging. Het is een beweging van bewegingen, een wereldwijd netwerk van verzetsculturen dat varieert van massale bewegingen, grote professionele organisaties, ontelbare actiegroepen in Noord en Zuid, en talloze lokale, regionale en mondiale projecten; het is met recht een mondiale beweging. Alle acties, campagnes en andersglobalistische praktijken op lokaal, provinciaal, regionaal, continentaal en mondiaal niveau tezamen, vormen een brede beweging die niet vanuit een machtscentrum wordt gestuurd, maar voortkomt uit de behoefte tot sociaal-ecologische praktijken waarbij gelijke toegang tot macht en middelen voorop staat. Voorbeelden van bewegingen variëren van landloze boeren, libertaire actiegroepen, vakbondsgroepen aan de ene kant en professionele organisaties en netwerken met (beperkte) toegang tot de hoogste besluitvormingsniveaus en bepaalde politieke partijen aan de andere kant.

De manieren waarop samenwerkingsverbanden tot stand komen tussen de bewegingen lijkt haast uniek in de geschiedenis van de sociale bewegingen. Zoals Michael Hardt, medeauteur van de bekende studie *Empire*, dit verwoordt (in Verhoeven 2003): “In de mondiale beweging van andersglobalisten ontstaat het netwerkmodel. We noemen dat ... een multitude.... Mensen groeperen zich wereldwijd rond bepaalde thema's en ideeën en trekken dan samen op. Zo'n groep kan voortdurend veranderen wat betreft omvang, samenstelling en richting. Groepen maken onderling nieuwe verbindingen, er is overleg, er zijn samenkomsten. Het is heterogeen, kleurrijk, steeds in beweging. De idee van de massa die zich aansluit bij een leider en een centraal programma, is verdwenen. Hiërarchie ontbreekt. En wat opvalt is dat die nieuwe groepen zich heel snel kunnen vormen, maar ook weer snel ontbinden. Ze werken op specifieke onderdelen samen en er is altijd de mogelijkheid dat ze het niet met elkaar eens worden. Dat wordt niet als een probleem ervaren. De verschillen worden gekoesterd.” Het gevaar sluipt erin dat kenmerken overdreven en verschillen binnen bewegingen onderdrukt worden. De beschrijving van Hardt van de globaliseringsprotestbeweging kan net zo makkelijk toegepast worden op andere sociale bewegingen uit het verleden zoals de sociale bewegingen in Nederland, die halverwege de jaren zeventig opkwamen als reactie op de traditionele politiek van de jaren zeventig en die vooral wortelde in de kraakbeweging. “De kraakbeweging wervelde, zoog, bewoog, er werd gekraakt bij

het leven, er kwamen eigen radio's, kroegen, drukkerijen, boeken, bladen, vrijruimtes... een bont mozaïek van radicalen, reformisten, anarchisten, feministen, kritische marxisten, milieufreaks, hippies, kunstenaars en alternatieven" (De Zwarte 1990). Zoals Kallenberg (2001: 98) de beweging in Amsterdam rond de jaren '80 beschrijft, geldt in feite voor de brede alternatieve globaliseringsbeweging zoals die zich wereldwijd heeft gemanifesteerd: "Lacking a single clear goal or program, we see a multitude of struggles. There is no utopian tree from which readymade ideas about an other world can be picked, but endlessly rhizomes on which, at unexpected moments, flowers appear".

De kraakbeweging behoorde tot de milieu-, antikernenergie-, homo-, feministische- en de solidariteitsbeweging of anti-imperialistische beweging. Veel van die bewegingen verloren in de jaren '80 hun radicale karakter en delen ervan raakten geïnstitutionaliseerd. De massaliteit nam af. Organisaties richtten zich op eigen thema's met professionele campagnes en lobbyapparaat en zij pasten het discours aan op die van de machthebbers, om zo meer invloed te genereren. In westerse landen zie je vervolgens de ontwikkeling dat sinds eind jaren tachtig, maar voor halverwege de jaren negentig een 'nieuw' thema wordt opgepakt en sociaal-economische ontwikkelingen frequenter gekaderd worden binnen een 'globaliseringsdiscours'. Het zijn vooral nieuwe actiegroepen rond de thema's van milieu-, armoede- en migrantenstrijd, en solidariteitsgroepen met bewegingen in het Zuiden die op een horizontale wijze via het netwerkmodel zich toeleiden op directe acties en campagnes rond vrijhandelserdragen en instituties zoals EU, IMF, Wereldbank en de WTO. Deze ontwikkelingen waren niet alleen zichtbaar in Nederland, maar ook in andere delen van Europa en Noord-Amerika, hoewel er grote verschillen bestonden tussen de manier waarop bewegingen dit aanpakten en de mate waarin zij zich konden verbreden. De belangrijkste ontwikkeling is de totstandkoming van directe verbindingen met sociale bewegingen uit het Zuiden. In de jaren negentig ontstonden wereldwijd rond het thema van globalisering, samenwerkingsverbanden van bewegingen en organisaties uit diverse landen, continenten en wereldwijd –vooral dankzij mobilisaties rond de toppen van wereldleiders en verdragen zoals het MAI. Dit protest culmineerde in 1999 tot de wereldwijde 'coming out' van de globaliseringsprotestbeweging tijdens de derde WTO conferentie in Seattle. Tienduizenden activisten in Seattle en honderdduizenden wereldwijd protesteerden om uiteenlopende redenen, maar met hetzelfde doel: het stoppen van de nieuwe WTO-ronde. Sinds Seattle heeft dit protest zich verder weten te ontwikkelen.

Een POS-analyse

Het doel van deze scriptie is de beweging te benaderen vanuit de interactie met de WTO. Daarvoor is gebruik gemaakt van een analysekader dat geboden wordt door een politieke procesbenadering dat uitgaat van de (inter)nationale politieke mogelijkhedenstructuur van de WTO. Daarnaast is een discoursvergelijking gemaakt van de dominante stromingen binnen de neoliberale globalisering en de alternatieve globaliseringsbewegingen. Binnen die analyse is de POS-analyse niet het centrale vertrekpunt, maar is zij een bruikbaar model bij het bestuderen van de interactie tussen beweging en de WTO. Strategie, actierepertoire, discours, idealen en het inspelen op de politieke mogelijkheden, vormt een samenspel dat de aard en ontwikkeling van de beweging bepaalt. De politieke mogelijkhedenstructuur die in een bepaald land aanwezig is en een mondiale politieke mogelijkhedenstructuur, heeft invloed op die beweging en kan verklaren hoe een beweging zich in dat land en ten opzichte van een organisatie zoals de WTO heeft weten te ontwikkelen.

Zoals toegelicht in hoofdstuk twee, gaat de politieke mogelijkhedenstructuur (POS) uit van een viertal variabelen: het karakter (pacificatie/politisering) van tegenstellingen en de wijze waarop deze gekaderd worden; de formele institutionele structuur van de WTO en de 'points of access' die organisaties kennen om belangen te vertegenwoordigen; informele strategieën van de elite ten opzichte van de uitdagers; de machtsverhoudingen in de WTO. Deze variabelen, die de mate van openheid-geslotenheid bepalen van het systeem, zijn met elkaar verbonden. De hier ontwikkelde politieke procesbenadering vergelijkt daarnaast de discourses van de uitdagers met het politieke vertoog van de uitgedaagde machtscentra en analyseert ook overeenkomsten en verschillen tussen discourses binnen de beweging zelf.

Discoursanalyse speelt vooral een aanvullende rol voor de eerste variabele van de POS: de mate waarin maatschappelijke tegenstellingen gepolitiseerd zijn. De manieren waarop stromingen in de globaliseringsprotestbeweging tegenstellingen kaderen, kunnen namelijk sterk uiteen lopen. Dit is mede afhankelijk van de strategie van een stroming om invloed uit te oefenen op het beleid van de WTO of de wereldhandelspolitiek in het algemeen. Die strategie is mede afhankelijk van de toegang die bewegingsorganisaties hebben of kunnen hebben tot WTO-structuren. Elitestrategieën van het WTO-secretariaat, nationale overheden en het internationale bedrijfsleven, en de mogelijkheden tot coalities met WTO-lidstaten en daarmee de machtsverhoudingen in de WTO, zijn hierbij de elementen die bestudeerd moeten worden.

Aard van de maatschappelijke tegenstellingen

De politieke conflicten binnen de WTO en wereldhandelspolitiek in het algemeen, blijken zich rond meerdere politieke scheidslijnen af te spelen. De belangrijkste scheidslijn binnen de WTO is politiek-economische belangen of nationalisme. De belangrijkste ideologische scheidslijn is die tussen protectionisme en vrijhandel. Daarnaast spelen zich conflicten af tussen arbeid-kapitaal, milieu-kapitaal en arm-rijk (Noord-Zuid). De laatste tegenstelling is momenteel veruit het sterkst gepolitiseerd. Gendertegenstellingen en de tegenstellingen gezondheidszorg-patentering en voedselveiligheid-vrijhandel spelen ook een duidelijke rol, maar zijn in deze scriptie niet geanalyseerd om uiteenlopende redenen.

Volgens de POS-benadering, zoals die oorspronkelijk ontwikkeld is om onderzoek te doen naar de 'nieuwe sociale bewegingen', is er een bepaalde rangorde van tegenstellingen waarbij 'oude' tegenstellingen gepacificeerd moeten zijn, zodat mobilisatie rond 'nieuwe' tegenstellingen mogelijk is. Om uiteenlopende redenen, zoals aangegeven in hoofdstuk 2, gaat de analyse hier niet uit van die gegeven rangorde, maar worden de tegenstellingen op 'neutrale' wijze bestudeerd, om vervolgens te bepalen welke tegenstelling dominant is en langs welke scheidslijnen politisering mogelijk is. Als een bepaalde tegenstelling dominant is in het discours van de machthebbers, dan zullen overige tegenstellingen en scheidslijnen in de dominante tegenstelling gekaderd worden. Sociale bewegingen zullen rekening moeten houden met die tegenstellingen. Hun kracht van mobilisatie is afhankelijk hiervan. Daarnaast zijn er voor bewegingen op zijn minst twee relevante politieke arena's waar de tegenstellingen geanalyseerd zouden moeten worden. Op de eerste plaats is dit de nationale politieke arena; het zijn nationale lidstaten die met voorstellen en eisen komen binnen de WTO-onderhandelingen. En op de tweede plaats is dit de WTO-arena. Daarnaast kunnen er andere arena's een rol spelen, zoals de EU en de Verenigde Naties of de internationale arbeidsorganisatie ILO. In deze scriptie staat de analyse van de WTO-arena centraal.

De meest dominante tegenstelling in het WTO-discours wordt gevormd door nationale belangen, c.q. economisch nationalisme. Dit nationalisme voert de boventoon in de WTO-onderhandelingen. Coalities worden allereerst langs deze scheidslijn geformeerd en het proces van besluitvorming vindt plaats door belangen van de belangrijkste lidstaten (die lidstaten met het grootste marktaandeel in de wereldmarkt) met elkaar af te wegen via een vorm van koehandel. Valt een bepaalde tegenstelling zoals milieu-vrijhandel te kaderen binnen deze tegenstelling, dan hebben sociale bewegingen in het eigen land een potentieel grote mobilisatiekracht, mits de polarisering van de twee tegenstellingen overeen komen.

Zij hebben een beperkte mobiliserende kracht zodra de polarisering tegenovergesteld is. Dat wil zeggen, als mondiale milieumaatregelen beschouwd worden door de machtselite van de betreffende lidstaat zijnde tegengesteld aan het nationale economische belang.

De tegenstelling Noord-Zuid wordt veelvuldig gehanteerd door sociale bewegingen in het discours en speelt in toenemende mate een belangrijke rol bij de WTO. De tegenstelling zal alleen tot substantiële succes leiden bij de onderhandelingen, als deze scheidslijn leidt tot coalitievorming tussen armere landen. Dat gebeurt feitelijk alleen als landen dezelfde nationale belangen hebben. Sociale bewegingen kunnen in dit proces een versterkende rol spelen. Daarnaast wordt deze tegenstelling, als ook de overige dominante tegenstellingen milieu-kapitaal en arbeid-kapitaal, vooral gekaderd binnen de ideologische tegenstelling protectionisme-vrijhandel. De tegenstelling protectionisme-vrijhandel heeft in feite invloed op alle tegenstellingen, waarbij vrijhandel de remedie is en protectionisme het probleem. Oplossingsstrategieën in lijn met 'vrijhandel' hebben daarom een grotere kans op succes.

In toenemende mate is zichtbaar dat maatschappelijke belangenorganisaties hun discours kaderen binnen deze tegenstelling. Vooral de tegenstelling Noord-Zuid wordt in dominante alternatieve globaliseringdiscoursen steeds vaker gekaderd in de ideologische basistegenstelling vrijhandel-protectionisme. Het zijn volgens dit discours de rijke landen die hun markten afschermen met protectionistische maatregelen tegen producten uit het Zuiden, waardoor de arme landen arm blijven. Aan de andere kant zijn het de rijke landen die juist betogen dat protectionistische maatregelen voor arbeid, milieu en investeringen leiden tot de economische 'onderontwikkeling' van het Zuiden. Dit is in feite een politiek-economische nationalistische strijd die gekaderd wordt binnen de dominante tegenstelling vrijhandel-protectionisme. Door de gelijkenis van het alternatieve globaliseringsdiscours met het neoliberale discours (protectionisme van het Noorden leidt tot onderontwikkeling van het Zuiden), is het lastig om de tegenstelling milieu-vrijhandel en arbeidsrechten-vrijhandel te integreren met dit kader. Volgens het neoliberale discours zijn maatregelen ter bescherming van arbeiders en milieumaatregelen slecht voor de economische groei. Dit discours is dominant in de ideologische basistegenstelling vrijhandel-protectionisme en wordt versterkt zodra de Noord-Zuid tegenstelling ook op dezelfde wijze wordt gekaderd.

Daarnaast is gebleken dat voorstellen die de landen hun "comparatief voordeel" in potentie kunnen afnemen, betrekkelijk weinig kans op succes hebben omdat de voorstellen zich tegen het door de dominante macht in dat land gedefinieerde nationale belang keren. De voorstellen zullen tegenstanders in negatieve termen kaderen binnen de tegenstel-

ling vrijhandel-protectionisme. Zoals de campagne voor een arbeidsrechtenclausule uitwijst, werkt dit negatief door omdat het positieve waarvoor gestreden wordt (arbeidsrechten), geassocieerd wordt met iets negatiefs (handelssancties; protectionistische maatregelen).

Een poging om dit probleem te overbruggen is het Fair-Trade discours. Het Fair-Trade discours kan een alternatief formuleren door binnen de WTO of alternatieve organisaties zoals de VN te pleiten voor een ‘eerlijk’ mondiaal handelsstelsel waarbij differentiatie tussen producten mogelijk wordt en bijvoorbeeld Fair Trade producten onder gunstigere handelsvoorwaarden verhandeld zouden kunnen worden. Zo’n pleidooi kan mogelijk samenhangen met de diverse vertogen van de alternatieve globaliseringsbewegingen, zowel gematigde versies van Fair Trade als ook met een meer radicale tegen-discours.

Toch is dit discours voor stromingen binnen de alternatieve globaliseringsbeweging te gematigd en te vatbaar voor compromissen met het dominante liberale discours zoals dat gevoerd wordt door ideologische voorstanders van vrijhandel. Een alternatieve discours zou volgens deze stromingen juist een andere ideologische tegenstelling naar voren moeten brengen, bijvoorbeeld de tegenstelling tussen lokale autonomie en democratie tegenover mondiale controle, of tussen democratische sociaal-ecologische praktijken aan de ene kant en neoliberale vrijhandel aan de andere kant. Binnen dit discours komt de tegenstelling naar voren dat de sociale relaties ofwel politiek zijn, dan wel economisch (neoliberalisme) en overgelaten moeten worden door de “vrije” markt. Duidelijk stelling nemen tegen het proces van kommodificatie ligt bijvoorbeeld ten grondslag aan dit discours.

Formele institutionele structuur en elitestrategie

De tweede variabele van de politieke mogelijkhedenstructuur, de formele institutionele structuur van de WTO en de ‘points of access’ die organisaties kennen om belangen te vertegenwoordigen, is relatief toegenomen in de afgelopen acht jaar dat de WTO bestaat. De toegang tot informatie is verbeterd net als accreditatiemogelijkheden. Op terreinen hebben organisaties invloed weten te genereren en een beperkte vorm van structurele invloed bereikt. Over het algemeen kan hierover gesteld worden dat de WTO aan de wensen heeft voldaan voor vergroting van de toegang tot de organisatie, maar dat de interactie zelf zeer beperkt is. Het is bijvoorbeeld nog niet zover dat deze organisaties onderdeel zijn van een besluitvormingsproces, zoals een officiële adviserende rol. Buiten de WTO-kaders hebben

NGO's soms wel een adviserende functie, bijvoorbeeld in afzonderlijke lidstaten. Maar de invulling hiervan laat in de meeste lidstaten te wensen over.

De formele toegang tot de WTO procedures, blijkt tevens sterk afhankelijk van de elite-strategieën, de derde variabele van de POS-analyse. Deze strategieën zijn erop gericht om organisaties die zich alleen met woorden verzetten, in de eigen gelederen op te nemen en uit te nodigen voor bijvoorbeeld symposia. Deze symposia blijken vooralsnog niet echt bedoeld voor gelijkwaardige discussie, maar eerder om de NGO's te overtuigen van nut en noodzaak van WTO-regels. Er is wel een trend binnen het discours van 'global governance' om maatschappelijke organisaties een grotere rol te geven. Zolang protesten toe zullen nemen, zou dit tot meer procedurele en wellicht substantiële invloed kunnen leiden. Een voorbeeld is de mogelijke oprichting van officiële WTO-werkgroepen met een adviserende rol voor de Ministeriële Conferenties, waarbij NGO's en functionarissen van andere organisaties zoals de Verenigde Naties, een participerende rol mogen spelen. Tot nu toe is in ieder geval de toegang tot de WTO erg onderontwikkeld. Dit houdt verband met de elitestrategieën, die vooral gericht lijken te zijn op het beïnvloeden van de beweging door de gematigde delen te scheiden van de meer radicalere stromingen. Dit is een versterkende factor voor de ontwikkeling en de verbreding van de beweging, en een 'onconventioneel' actierepertoire. Het staat echter niet vast dat meer toegang tot de organisatie, ook betekent dat protesten zullen afzwakken. Van belang voor de strategie van de meeste stromingen in de brede beweging dat acties buiten de conferentie niet geïsoleerd raken als gevolg van elitestrategieën. Tot nu toe heeft repressie vooral een omgekeerd effect gehad voor de elite. Het heeft de kritiek op WTO volop in de aandacht gebracht. Vooralsnog is isolatie niet het geval mede omdat bepaalde elites binnen de WTO, maar ook binnen bepaalde NGO's, de protestacties op straat kunnen gebruiken voor versterking van hun machtsposities.

Machtsverhoudingen

De vierde variabele in de POS-analyse zijn de machtsverhoudingen. Formeel hebben de lidstaten van de WTO gelijke macht. Maar macht is vooral gecorreleerd met marktaandeel op de wereldmarkt. Uit hoofdstuk drie blijkt dat als NGO's mogelijkheden tot invloed op WTO-besluiten willen ontwikkelen, dat zij zich enerzijds kunnen richten op de machtige lidstaten om hun beleid en onderhandelingspolitiek te beïnvloeden en anderzijds zouden zij ontwikkelingslanden moeten steunen in blokvorming en deze landen moeten voorzien van middelen zoals steun en onderhandelingspunten. Coalities binnen en buiten de WTO-onderhandelingskamers bieden tot op zekere hoogte mogelijkheden tot beïnvloeding van het proces.

Maar of en hoe deze coalities tot stand komen, hangt ook af hoe lidstaten, bewegingen en internationale maatschappelijke organisaties, problemen en tegenstellingen binnen de WTO kaderen en welke oplossingsstrategieën zij naar voren brengen.

Een voorbeeld van veranderingen binnen de machtsverhoudingen van de WTO, die voor een deel samenhangen met protesten van de bewegingen en kritiek in het publieke debat, is meer aandacht *in het discours* van de WTO aan interne hervormingen en *in de praktijk* de Zuidelijke lidstaten extra middelen ter beschikking hebben gekregen in de vorm van ‘capacity building’. Machtsverhoudingen wordt dus mede bepaald door sociale bewegingen. Zo nam de roep om hervormingen door de WTO-elite toe, nadat acties buiten de WTO in radicaliteit en subversiviteit toenamen maar binnen de WTO zelf de oppositie tegen de heersende praktijken toenam. Het samengaan van externe druk op de WTO met interne protesten is hierbij doorslaggevend, zoals ook bleek uit mislukking van Cancún.

Een conclusie uit hoofdstuk zes is dat als NGO’s substantiële invloed willen generen, zij een tegendiscours moeten ontwikkelen, waarbij zij Zuiderlijke lidstaten kunnen steunen in hun ontwikkeling, en waarbij zij tegelijkertijd Noordelijke lidstaten via de publieke opinie onder druk kunnen zetten. Zo’n strategie heeft gewerkt rond de Conferentie van Doha (2001) bij het doorvoeren van beperkingen van het TRIPS-akkoord op het gebied van bescherming van gepatenteerde medicijnen voor ziektes zoals AIDS en Malaria. Die pogingen tot hervormingen van het TRIPS-akkoord zijn overigens nog niet bekrachtigd en vooralsnog beperkt in omvang en schaal. Substantiële invloed van het Zuiden is vooral tot uiting gekomen in het tegenhouden van verdragen. Wat dit betekent voor sociale bewegingen, is dat invloed vooral tot uiting is gekomen in onderwerpen waar de sociale bewegingen uit het Noorden samen kunnen optrekken met Zuidelijke lidstaten en waarbij bewegingen zelf ook op het thuisfront mogelijkheden hebben om campagne en actie te voeren rond de WTO. Verzet tegen de voorgestelde WTO-wetten die passen in het protectionisme van het Noorden, zoals de Singapore-issues, het investeringsverdrag en het GATS-verdrag hebben hierbij de meeste kans op succes. Dit bleek tijdens de Conferentie in Cancún (2003) waar een brede coalitie van ontwikkelingslanden, gesteund door NGOs, uit de onderhandelingen zijn gestapt omdat de concessies van de EU en de VS te beperkt bleven. Het moet nog blijken in hoeverre dit nieuwe machtsevenwicht ook daadwerkelijk tot overige substantiële invloed leidt. Tijdens eerdere conferenties zijn soortgelijke coalities succesvol gebroken door de EU of de VS. Vooral strategieën voor de langere termijn, waarbij samenwerking tussen met name de sociale bewegingen in Noord en Zuid beter tot ontwikkeling komen, zullen noodzakelijk blijken te zijn.

Bibliografie

Allewijn 1995

Kristel Allewijn. 'Van GATT naar WTO' in "IPIS Brochure nummer 83". België: 1995

Anderson 1998

Kym Anderson. 'Environmental and Labor Standards: What role for the WTO?' In "The WTO as an International Organisation", Anne O. Krueger (ed.) Chicago: The University of Chicago Press, 1998. pp 59-82

Arkel, van 2001

Henk van Arkel en Camilo Ramada. "Arm door geld. Maar ook... nieuwe kansen op bevrijding van de globaliseringsmachine." Utrecht: Strohalm 2001. Zie ook: Jan van Arkel en Guus Peterse. "Voor hetzelfde geld. Hoe geld de wereld stuurt en welke alternatieven er zijn." Utrecht: Strohalm, 1999. Uitgeverij Jan van Arkel.

Aubenas en Benasayak 2003

Florence Aubenas en Miguel Bensayag. "Verzet als scheppende kracht" Gent: Acadamia Press. 2003.
<http://www.yabasta.be>

Bello 2000

Walden Bello. "Why Reform of the WTO is the Wrong Agenda". Internetpublicatie.
<http://www.focusweb.org/publications/Books/wto.pdf>

Bello 2001

Walden Bello. "The Future in the Balance: Essays on Globalisation and Resistance." San Francisco: Food First and Focus on the Global South, 2001.

Bello 2002

Walden Bello. 'What's Wrong with the Oxfam Campaign?' in "Focus on Trade", No. 77, April 2002. Internetdocument. <http://www.tni.org/archives/bello/oxfam.htm>

Benner 2002

Thorsten Benner, Wolfgang H. Reinicke en Jan Martin Witte. 'Shaping Globalization. The role of global public policy networks.' In: "Cooperation – Responsibility – Transparency". Gütersloh: Bertelsmann Foundation Carl-Bertelsmann Award, 2002.

Blackhorst 1998

Richard Blackhorst. 'The Capacity of the WTO to Fullfill Its Mandate'. In "The WTO as an International Organisation", Anne O. Krueger (ed.) 1998. Chicago: The University of Chicago Press, 1998 pp31-58

Breuss 1999

Fritz Breuss. "WTO Dispute Settlement from an Economic Perspective - More Failure than Succes?" Vienna/Austria. <http://fgr.wu-wien.ac.at/institut/ef/wp/WP39.pdf>

Bullard 2001

Nicola Bullard. 'Social Standards in International Trade. Report prepared for the Deutscher Bundestag commission of enquiry: "Globalisation of the World Economy – Challenges and Answers"'. In "Focus on the Global South, July 2001". <http://www.focusweb.org/>

Caparini 2002

Marina Caparini. "Civil society and democratic oversight of the security sector: a preliminary investigation". DCAF, Fifth International Security Forum, Zurich, 14-16 October 2002. Internetpublicatie : http://www.isn.ethz.ch/5isf/5/Papers/Caparini_paper_V-2.pdf

Carbon Trade Watch 2003

Carbon Trade Watch. "The Sky is Not the Limit. The Emerging Emissions Trading Markets". A'dam, 2003. Internetpublicatie: <http://www.tni.org/reports/ctw/sky.pdf>

Centre for Civil Society and the School of Development Studies 2003

Centre for Civil Society and the School of Development Studies. "Globalisation, Marginalisation and New Social Movements in Post-Apartheid South Africa.". University of Natal 2003

CEO 2000a

Corporate Europe Observatory. 'Davos 2000: 'New Beginnings' for Global Capitalism?' In "Corporate Europe Observer 6. 2000." Internetpublicatie: <http://www.xs4all.nl/~ceo/observer6/davos2000.html>

CEO 2000b

Corporate Europe Observatory . 'WTO Millennium Bug: TNC Control Over Global Trade Politics 2000' in "Corporate Europe Observer - Issue 4". Internetpublicatie: <http://www.xs4all.nl/~ceo/wto/wtobug.html>

CEO 2001

Corporate Europe Observatory (CEO). 'Undercover in Qatar' in "Corporate Europe Observer - Issue 10 December 2001" Internetpublicatie: <http://www.xs4all.nl/~ceo/observer10/qatar.html>

Cox 1987

Robert W. Cox. "Production, Power, and World Order." New York: Columbia University Press.

Dansereau 2000

Suzanne Dansereau. "Resistance And Social Change: New Contributions To Understanding The Potential Of Labour Resistance." Paper Presented at Development: The Need for Reflection, Centre for Developing Area Studies, McGill University, Montreal, Quebec September 21-23, 2000." Internet: <http://ww2.mcgill.ca/cdas/conf2000e/dansereau.pdf>

De Zwarte 1990

De Zwarte. 'Het strijdbare isolement' in "De Zwarte #149, 29-03-90". pp. 28-36

Dessers e.a. 2002

David Dessers, Jan Dumolyn en Peter Tom Jones. "Ya Basta! Globalisering van onderop". Gent: Academia Press, 2002. <http://www.yabasta.be>

Dicken 1998

Peter Dicken. "Global Shift. Transforming the World Economy." London: Sage, 1998

Dillen, van 2002

Bob van Dillen. 'De ministeriele vergadering van de WTO in Doha. Een magere balans voor ontwikkelingslanden'. In "Tijd om te handelen, vragen bij de Wereldhandelsorganisatie." NoordZuid cahier nr. 2 jaargang 27, mei 2002. Rudy de Meyer en Emiel Vervliet (red.) Brussel 2002. Pp 117-124

Donicie 2002

Camiel Donicie. 'EuroDusnie. Over de idealen en praktijken van actievoerend Leiden'. In . In Saskia Poldervaart (red.) "Leven volgens je idealen. De andere politieken van huidige sociale bewegingen in Nederland". Amsterdam: Aksant 2002. pp. 160-196

Duyvendak e.a. 1992

Jan Willem Duyvendak, Hein-Anton van der Heijden, Ruud Koopmans, Luuk Wijmans (red.). "Tussen verbeelding en macht. 29 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland". Amsterdam: SUA 1992.

Fair Wear Foundation 2002

Fair Wear Foundation. "Goede arbeidsomstandigheden in de kledingsindustrie. Een fundament onder maatschappelijk verantwoord ondernemen in de kledingproductie." Zie <http://www.fairwear.nl>

Fernandez 2003

Rodrigo Fernandez. "De vergeten voorganger van de WTO". In WTO.ZIP (wekelijks Cancún) nummer 27. Internet: <http://www.globalinfo.nl/article/articleview/196/1/1/>

Florini 2000

Ann M. Florini, (ed.) "The Third Force: The Rise of Transnational Civil Society." Tokyo, Washington: Japan Center for International Exchange and Carnegie Endowment for International Peace. 2000

Fukuyama 1991

Fukuyama Francis. "Het einde van de geschiedenis en de laatste mens" NewYork: Free Press, 1991

Geurts 2002

Guus Geurts. "Liberalisering in de landbouw, een heilloze weg! Een onderzoek naar de gevolgen van de liberalisering van de handel in landbouwproducten voor milieu en de voorziening van basisbehoeftes". Scriptie. Katholieke Universiteit Nijmegen. Zie <http://guusgeurts.tripod.com>

Gilpin 1987

Robert Gilpin. "The political economy of international relations." Princeton: Princeton University Press, 1987.

Goldstein 1998

Judith Golstein. 'International Institutions and Domestic Policies'. In "The WTO as an International Organisation", Anne O. Krueger (ed.) 1998. Chicago: The University of Chicago Press, 1998. pp. 161-180

Goris 2000

Goris Gie. "Het spook van Seattle. 'Ofwel vechten we, ofwel zwijgen we'". Wereldwijd Magazine, mei-juni, 2000. Ook via internet: <http://www.wereldwijd.be/archief/ww303-16.html>

Groen 2001

Marina Groen. "De euro is er niet voor ons allemaal". Interview met Geert Reuten, universitair hoofddocent aan de economische faculteit van de Universiteit van Amsterdam. Ravage 2001, #12

Grubacic 2003

Andrej Grubacic. "A survey of European Social Movements." Zmagazine 2003, #1
<http://www.zmag.org/ZMagSite/Jan2003/grubacic0103.shtml>
Interview: <http://www.infoshop.org/inews/stories.php?story=03/08/21/1653372>

Haar 2001

Kenneth Haar. 'Nice Treaty Commission Equipped for New WTO Disasters' in "Corporate Europe Observer - Issue 8, 2001". Internetpublicatie: <http://www.xs4all.nl/~ceo/observer8/nice.html>

Hartman 1998

Frantz Hartman. 'Towards a Social Ecological Politics of Sustainability'. In Keil, Roger et al.: "Political Ecology: Global and Local". London: Routledge, 1998.

Hajer 1995

Hajer, M.A. "The Politics of Environmental Discourse. Ecological Modernisation and the Policy Process". Oxford University Press, Oxford.

Heijden, van der 2000

Hein Anton van der Heijden. "Tussen aanpassing en verzet. Milieubeweging en milieudiscours." Utrecht: AMBO, 2000

Henderson 1998

David Henderson. 'International Agencies and Cross-Border Liberalization: The WTO in Context'. In "The WTO as an International Organisation", Anne O. Krueger (ed.) Chicago: The University of Chicago Press, 1998 pp. 97-130

Hobbs 2002

Jeremy Hobbs, Executive Director Oxfam International. "Speech to the WTO Symposium April 29 2002". http://www.wto.org/english/tratop_e/dda_e/paper_jeremy_hobbs.doc

Hoedeman en Doherty 2002

Olivier Hoedeman en Ann Doherty (CEO). 'Eendracht maakt macht: het tegenoffensief na Seattle'. In Eveline Lubbers. "Schone schijn. Smerige streken in de strijd tussen burgers en bedrijven". Amsterdam: Fagel, 2002.

Hove, Van 2002

Maarten Van Hove. Verslag Workshop Noord/Zuidbeweging gegeven door Maarten Ten Hove. Tijdens Regionaal Sociaal Forum Zuid-Oost Vlaanderen. 2003. <http://home2.planetinternet.be/lnph0042/wis.htm>

Huberts 1988,

Leo W. Huberts. "De politieke invloed van protest en pressie. Besluitvormingsprocessen over rijkswegen." Leiden: DSWO Press, 1998

Hudig 2002

Kees Hudig. 'Operatie blokkade. Lessen uit Seattle.' In Eveline Lubbers. "Schone schijn. Smerige streken in de strijd tussen burgers en bedrijven". Amsterdam: Fagel, 2002. pp 200-212

Hudig 2003

Kees Hudig. 'Poldermodel is funest voor antiglobalisering' in "Onze Wereld, nummer 2, februari 2003. Op internet: <http://www.globalisering.com/showvolledigart.php?CArtID=7>

Hutton 2000

Will Hutton. 'Greed is Good, Too Good to be True' in "The Observer, 30 January 2000".

ICFTU 2003

International Confederation of Free Trade Unions (ICFTU). "Unions call for world leaders to show political leadership after talks collapse". Press Release, 15-09-2003.

IPS 2002

Inter Press Service (IPS). "Oxfam Critique of WTO Triggers Reactions from All Sides". Thursday, April 12, 2002. <http://www.foodfirst.org/media/news/2002/oxfamips.html>

IPS 2003

Inter Press Service (IPS). "Andersglobalisten klaar voor nieuwe krachtmeting". Diego Cevallos, 8 september. <http://www.ipsnews.be/categorieen/internaf.asp?idnews=2810>

Jackson 1998

John H. Jackson. 'Designing and Implementing Effective Dispute Settlement Procedures: WTO Dispute Settlement, Appraisal and Prospects'. In Anne O. Krueger (ed.) "The WTO as an International Organisation", Chicago: The University of Chicago Press, 1998. pp. 161-180

Joint NGO Open Letter 2001

"Open Letter on Institutional Reforms in the WTO." Joint NGO Open Letter september, 2001 Op internet: <http://ciel.org/Publications/Reform.pdf>

Joint NGO Statement 2001

Joint NGO statement "A genuine development agenda for the Doha round of WTO negotiations. Joint statement signed by CAFOD, Save the Children, Oxfam, Action Aid, World Vision, Christian Aid, The Fairtrade Foundation, Traidcraft, ITDG and World Development Movement."

Jones 2002

Peter Tom Jones (Attac-Leuven). "Handel, handel en nog eens handel Een kritische analyse van Oxfam's handelscampagne". 2002. <http://www.yabaste.be>

Kallenberg 1992

Freek Kallenberg. 'Gemene gronden, oneindige verlangens. Leven aan gene zijde van de schaarste' in Freek Kallenberg, 1996, "Surfen in overvloed". Deel 2 van "De kunst van het afhaken". Sittard: Baalproducties.

Kallenberg 2001

Freek Kallenberg. 'Desire is speaking. Utopian rhizomes' In Saskia Poldervaart, Harrie Jansen & Beatrice Kesler (eds.) "Contemporary Utopian Struggles. Communities between modernisms and postmodernism". Amsterdam: Aksant, 2001. pp 91-99.

Keet 2002

Dot Keet. "Zuidelijke visies op Noord-Zuid kwesties". Een voordracht van Dot Keet (Jubilee South, Zuid-Afrika), gegeven op het European Social Forum in Florence. Vertaald en samengevat door Rob Bleijerveld. <http://www.globalinfo.nl/article/view/126/1/1>

Kegley and Wittkopf 1993

Charles W. Kegley, Jr en Eugene R. Wittkopf. "World Politics: Trend and Transformation" 4th edition. 1997 New York: St. Martin's Press.

Keohane 2001

Robert O. Keohane and Joseph S. Nye, Jr.. "Democracy, Accountability and Global Governance". Internetdocument, June 27, 2001. <http://www.ksg.harvard.edu/prg/nye/ggajune.pdf>

Khor 1998

Martin Khor. "De Ministerconferentie in Singapore: alweer nieuws op de agenda" In NoordZuid Cahier, juni 1998. <http://www.wereldwijd.be/archief/9806-077.htm>

Khor 1999

Martin Khor, Third World Network. "Civil Society's Interaction with the WTO"

http://www.fimcivilsociety.org/etud_khor_english_text.html

Khor 2003

Martin Khor, Third World Network. "Transparency and participation in the WTO decision-making process and procedures" <http://www.twinside.org.sg/title/twr153a.htm>

Kitschelt 1986

Herbert Kitschelt 1986. 'Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies.' In "British Journal of Political Science 16(1): 57-85."

Klein 2000

Naomi Klein. "No Logo". HarperCollins, 2000

Krater 2001

Jaap Krater, "Wereldbank wil actievoerders verdelen". Trouw 25-8-2001

Kriesi e.a. 1992

Kriesi, H., Koopmans, R., Duyvendak, J.W. & Giugni, M.G. 'New social movements and political opportunities in Western Europe.' In "European Journal of Political Research, 22 (2), pp. 219-244".

Kriesi e.a. 1995

Hans-Peter Kriesi, Ruud Koopmans, Jan Willen Duyvendak, Marco Giugni. "New Social Movements in Western Europe. A Comparative Analyses." London: UCL Press.

KRRS 2003

Karnanataka State Farmers' Association (KRRS). "Karnanataka State Farmers' Association."

<http://www.squat.net/caravan/ICC-en/KRRS-en.htm>

Kwa 2002

Aileen Kwa. "Power Politics in the WTO. Developing Countries' Perspectives on Decision-making Processes in Trade Negotiations 2002 Focus on the Global South. DRAFT version.

Lange 2000

Ingrid de Lange en Rienke Bijlstra. 'Wat zijn de voor- en nadelen van het opnemen van sociale clausules binnen de WTO regelgeving'. In "WTO Opdrachten voor Internationale Politieke Economie", Marianne H. Marchand en Laura van Rossem, maart 2000. Universiteit van Amsterdam.

Ma'anit 2001

Adam Ma'anit. "Reply to Belgian Prime Minister Guy Verhofstadt's Open Letter 'The Paradox of Anti-Globalisation'". Corporate Europe Observer - Issue 10 2001

Maes 2001

Marc Maes. Van Seattle naar Qatar. Europese Queeste naar een onderhandelingsronde in de WTO". Noord-Zuid Cahier, juni 2001. <http://www.wereldwijd.be/archief/0106-057.htm>

Maes 2002

Marc Maes. 'Met hoop op beterschap. Besluitvorming in de Wereldhandelsorganisatie' in Rudy de Meyer en Emiel Vervliet (red.) "Tijd om te handelen, vragen bij de Wereldhandelsorganisatie". NoordZuid cahier nr. 2 jaargang 27, mei 2002. pp. 107-116

Mcculloch 2002a

Neil Mcculloch, Alan Winters en Xavier Cirrera. 'Internationale handel en Milieubescherming' In *Tijd om te handelen, vragen bij de Wereldhandelsorganisatie*. NoordZuid cahier nr. 2 jaargang 27, mei 2002. Dit artikel is een samenvatting van een hoofdstuk uit het boek *Trade Liberalisation and Poverty: A Handbook*, uitgegeven door het Center for Economic Policy Research in London, met steun van het Britse Ministerie voor Internationale Ontwikkeling.

Mcculloch 2002b

Neil Mcculloch, Alan Winters en Xavier Cirrera. "Handel en arbeidsnormen." Rudy de Meyer en Emiel Ver-
vliet (red.) "Tijd om te handelen, vragen bij de Wereldhandelsorganisatie". NoordZuid cahier nr. 2 jaargang
27, mei 2002. Dit artikel is een samenvatting van een hoofdstuk uit het boek *Trade Liberalisation and Po-
verty: A Handbook*, uitgegeven door het Center for Economic Policy Research in London, met steun van het
Britse Ministerie voor Internationale Ontwikkeling.

Meyer, de 1998

Rudy De Meyer. Pijnpunten in de werking van de Wereldhandelsorganisatie. NoordZuid Cahier, juni 1998.
Ook via internet: <http://www.wereldwijd.be/archief/9806-011.htm>

Mavroidis 1999

Mavroidis, P.H., H. Nordtröm, H. Horn (1999). "Is the use of the WTO Dispute Settlement system biased?"
CEPR Discussion Paper, no. 2340.

Milieudefensie 2001

Milieudefensie. "Wat is er mis met de WTO?". September 2001

Milieudefensie 2003

'EU luistert niet naar ontwikkelingslanden'. Persbericht Milieudefensie en Corporate Europe Observatory, 1
december 2003. <http://www.milieudefensie.nl/persber/globalisering/031201.htm>

Monbiot 2003.

George Monbiot . "I Was Wrong About Trade". ZNet Commentaries, June 29, 2003

Muskens 2003

Roeland Muskens. "Wij brengen niet alleen slecht nieuws. Gesprek met milieuonderzoeker Hilary French".
Internationale Samenwerking (IS), 01-07-2003

Netwerk van Alternatief Verzet 1999.

Netwerk van Alternatief Verzet. "Manifest van het Netwerk van alternatief verzet". Dit manifest werd uitge-
werkt door de volgende groepen: El Mate (Argentinië), Moeders van de Plaza del Mayo (Argentinië), collec-
tief Amautu (peru), groep Chapare (Bolivië), collectief Malgré Tout (Parijs), collectief Che (Toulon). In Au-
benas en Benasayak (2003), pp. 134-151

Noort, van 1988

Wim van Noort. "Bevlogen bewegingen. Een vergelijk van de anti-kernenergie-, kraak- en milieubeweging".
Amsterdam, SUA.

Notes from Nowhere 2003

Notes from Nowhere (ed.). "We are everywhere. The irresistible rise of global anticapitalism". London:
Verso. <http://www.WeAreEverywhere.org>

O'Brien *e.a* 2000

Robert O'Brien, Anne Marie Goetz, Jan Aart Scholte, Marc Williams. "Contesting Global Governance Multilateral Economic Institutions and Global Social Movements." Cambridge University Press, 2000

Odell and Eichengreen (1998)

John Odell and Barry Eichengreen, 'The United States, the ITO, and the WTO: Exit Options, Agnet Slack, and Presidential Leadership'. In Anne O. Krueger (ed.) "The WTO as an International Organisation" Chicago: The University of Chicago Press, 1998 pp. 181-209

Opschoor 1994

Hans Opschoor. 'Market Forces as causes of Environmental Degradation', In Wim Zweers and Jan J. Boersema "Ecology, Technology and Culture. Essays in Environmental Philosophy". Cambridge: The White Horse Press, 1994

Oxfam 2001

Oxfam. 'Acht verbroken beloften. Waarom de Wereldhandelsorganisatie de armen in het Zuiden in de steek laat.' In Rudy de Meyer en Emiel Vervliet (red.) "Tijd om te handelen, vragen bij de Wereldhandelsorganisatie". NoordZuid cahier nr. 2 jaargang 27, mei 2002. Brussel 2002. <http://www.wereldwijd.be/cahier/0205-009.htm>

Oxfam 2002b

Oxfam. "Oxfam's response to Walden Bello's article". Mei 2002.
<http://www.solidaritetshuset.org/rorg/aktueel/2002/dok/oxbell.htm>

Oxfam International, 2002a

Céline Charvériat en Rian Fokker. "Boxing match in agricultural trade. Will WTO negotiations knock out the world's poorest farmers?" Oxfam briefing paper #32. 2002

PGA 1998

Peoples' Global Action (PGA). "Manifest van Peoples' Global Action". 1998 (eerste editie).
<http://www.gebladerte.nl/40004e01.htm>

PGA 2000

Peoples' Global Action (PGA). "PGA Bulletin#5, February 2002".

Poldervaart 2000

Saskia Poldervaart. 'Utopian aspects of social movements in postmodern times. Some examples of DiY politics in the Netherlands'. In "Utopian Studies 2001".

Poldervaart 2002

Saskia Poldervaart (red.) "Leven volgens je idealen. De andere politieken van huidige sociale bewegingen in Nederland". Amsterdam: Aksant 2002.

Pols 2003

Donald Pols. 'Lokalisering: Een vernieuwend perspectief op de toekomst van de landbouw in Nederland'. In "Landbouw en globalisering in Nederland. Teksten over de toekomst voor boeren en burgers." XminY Solidariteitsfonds, augustus 2003.

Posthumus 2003

Bram Posthumus. "Verwoestende katoensubsidie. Boeren tegen valse concurrentie". *onzeWereld* 01-07-2003

Pijl, van der. 1992

Kees van der Pijl. "Wereldorde en machtspolitiek: visies op de internationale betrekkingen van Dante tot Fukuyama". Amsterdam: Het Spinhuis, 1992

Raben (2000)

Mia Raben, Bertine Kamphuis en Geertje Sonnen. 'Coalitievorming binnen de WTO'. In "WTO Opdrachten voor Internationale Politieke Economie", Marianne H. Marchand en Laura van Rossem. Maart 2000. UvA Rademaker 1993

Rossi 1999

Vincent Rossi. "Sacred Cosmology in the Christian Tradition" in *The Ecologist* 1999 vol. 30 no. 1

RTS 2000

Reclaim the Streets leaflet. Reclaim May Day 2000. "Guerilla Gardening". Reclaim the Streets (RTS) is een actiegroep uit London dat is opgericht als contactgroep voor Earth First! UK.

Sanders 2000

Justus Sanders, Robbert Woltering en Herman Stam. "Hoe werkt de WTO?" In "WTO Opdrachten voor Internationale Politieke Economie", Marianne H. Marchand en Laura van Rossem. Maart 2000. UvA

Sas 2001

Peter Sas, 'Vechten voor vrijheid'. *De Groene Amsterdammer* 11-8-2001.

http://www.groene.nl/2001/0132/ps_antiglobalisten.html

Sassen 1996

Sassen, Saskia. 'Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization'. New York: Columbia University Press, 1996. Vertaald in Saskia Sassen, "Globalisering. Over mobiliteit van geld, mensen en informatie." Amsterdam: Van Gennep, 1999

Schafraad 2002

Pytrick Schafraad. 'Het "Do It Yourself"-vertoog van punk. Fanzines als alternatieve politiek'. In Saskia Poldervaart (red.) "Leven volgens je idealen. De andere politieken van huidige sociale bewegingen in Nederland". Amsterdam: Aksant 2002.

Scharen, van 2003.

Hans van Scharen. 'In het hol van de draak' in "Internationale Samenwerking (IS)" 01-03-2003.

Scholte, *e.a.* 1998

Jan Aart Scholte, Robert O'Brien and Marc Williams "The WTO and Civil Society". CSGR Working Paper No. 14/98. July 1998

Schreuder (2000)

Eva Schreuder "Wat is de invloed van het westerse bedrijfsleven op de WTO?" In "WTO Opdrachten voor Internationale Politieke Economie", Marianne H. Marchand en Laura van Rossem. Maart 2000. UvA

Shahin 2000

Magda Shahin, Deputy Assistant Minister of Foreign Affairs, Government of the Arab Republic of Egypt. "Trade and Environment: Seattle and Beyond". Briefing Paper for Cuts Centre for International Trade Economics & Environment. No 2, 2000. <http://www.cuts.org>

Spaink 2001

Karin Spaink. 'Cyborgs: beyond dichotomies'. In Saskia Poldervaart, Harrie Jansen & Beatrice Kesler (eds.) "Contemporary Utopian Struggles. Communities between modernism and postmodernism". Amsterdam: Aksant, 2001

Sen 1997

Gita Sen. "Globalization in the 21st Century: Challenges for Civil Society". The UvA Development Lecture 1997. <http://www.tips.org.uy/devnet/tips/forum/globalizacion/debate/009.htm>

Stichele, Vander 2000

Myriam Vander Stichele. "Hoe de WTO democratische principes met de voeten treedt." NoordZuid Cahier, juni 1998. Ook via internet: <http://www.wereldwijd.be/archief/9806-025.htm>

Stokrom, van 2000

Robin van Stokrom. "The Ecological Crisis. On the Need for Political, Economic and Cultural Transformation" Durham: University of Durham, March 2000.

Stokrom, van 2002a

Robin van Stokrom. 'Netwerken voor een rechtvaardige wereld. De wortels van de anders-globaliseringsbeweging in Nederland'. In Saskia Poldervaart (red.) "Leven volgens je idealen. De andere politieken van huidige sociale bewegingen in Nederland". Amsterdam: Aksant 2002. pp. 37-81

Stokrom, van 2002b

Robin van Stokrom. "Politieke Mogelijkheden Structuur en Globaliseringsbeweging". Paper werkcollege Hein-Anton van der Heijden: Globalisering en Sociale bewegingen. UvA. 2002.

Tetarwal 2000

Sandeep K. Tetarwal en Pradeep S. Mehta. "Process and Production PPMs –implications for Developing Countries" Briefing Paper for Cuts Centre for International Trade Economics&Environment. No 7, 2000.

Verhoeven 2003

John Verhoeven. "Ik heb vertrouwen in deze beweging' Interview Michael Hardt' In "Onze Wereld, nummer 4 2003". Op internet: <http://www.globalisering.com/showvolledigart.php?CArtID=16>

Vervliet 2002

Emiel Vervliet. 'Globalisering, groei en armoede. De wereldbank over een inclusieve wereldeconomie.' In Rudy de Meyer en Emiel Vervliet (red.) "Tijd om te handelen, vragen bij de Wereldhandelsorganisatie". NoordZuid cahier nr. 2 jaargang 27, mei 2002. Brussel 2002. pp. 43-56

Vines 1998

David Vines. 'The WTO in relation to the Fund and the Bank: competencies, agendas, and linkages.' In Anne Krueger (ed.) "The WTO as an International Organisation". Chicago: The University of Chicago Press, 1998

Walters and Blake 1992

Robert S. Walters en David H. Blake. "The Politics of Global Economic Relations" Fourth edition NJ:Prentice Hall.

Watkins 2002a

Kevin Watkins, Oxfam Senior Policy Advisor. "Statement given at Geneva Seminar". 21 May 2002a

Went 1996

Robert Went. "Grenzen aan de globalisering?". Het Spinhuis, Amsterdam: 1996.

Went 1999

Robert Went. "Grenzen aan het neoliberalisme?". Paper voor 'Workshop over het Neoliberalisme' 18/06/99.
Internetdocument: <http://www.globalalternatives.nl/site/voorstudie/docs/doc951751467.doc>

Went 2001.

Robert Went. "De EU en de 'anders-globalisten'". Internetdocument.
<http://www.vierineen.nl/2002/augustus/04artikel.html>

Went 2002a

Robert Went. "Glibberige cijfers", in *Onze Wereld*, juli/augustus 2002, p. 62-67.

Went 2002b

Robert Went 'De politiek van de economie'. In "De groene Amsterdammer", 30 november 2002.
http://www.groene.nl/2002/0248/rw_globalisering.html

Wereldbank 2002

World Bank. "Globalization, Growth and Poverty - Building an inclusive world economy." New York: Oxford university Press, 2002.

Werkgroep globalisering 2003

Werkgroep Globalisering "Gentech voedsel van de WTO". Internetdocumenten sinds 1999. Geraadpleegd in 2003. <http://www.stelling.nl/trouble/>

World Development Movement (WDM) 2002

World Development Movement. "States of unrest: Resistance to IMF policies in poor countries". 2002
<http://www.wdm.org.uk/cambriefs/debt/Unrest2.pdf>

World Development Movement (WDM) 2001

World Development Movement. "States of Unrest: Resistance to IMF policies in poor countries" 2001
http://www.wdm.org.uk/cambriefs/debt/unrest_summary.htm

WSCFonlinenews 2002

WSCFonlinenews. "WTO and Civil Society in Developing Countries. WSCFonlinenews 18 July 2002.
http://www.mcart.org/wcsfonlinenews/en/18-jul-02/summ_18.07.cfm

WTO 2001

WTO Publications. *Trading into the Future..* World Trade Organization, March 2001. 2nd edition Revised

WTO 2002

World Trade Organization. *10 common misunderstandings about the WTO.* WTO Publications, 2002

WWF 2002

Jonathon Loh (ed). "The Living Planet Report 2002". World Wide Fund for Nature. Cambridge, A Banson Production: 2002